Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm

DERLEYEN
Y. DOĞAN ÇETİNKAYA

iletişim

Derleyen
Y. DOĞAN ÇETİNKAYA

Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm

İletişim Yayınları 2040 • Politika Dizisi 125
ISBN-13: 978-975-05-1584-2
© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2014, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Siyami Kuzu
BASKI ve CİLT Sena Ofset SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyen
Y. DOĞAN ÇETİNKAYA

Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm

iletişim

İÇİNDEKİLER

Önsöz: "Tevekkül" Ülkesinden Direniş Havzasına
Y. Doğan Çetinkaya 7

Kalın Çizgilerle Ortadoğu Tarihinde Direniş ve Toplumsal/Siyasal Aktörler (1798-2011)
Y. Doğan Çetinkaya 13

Arap İsyanlarını Anlamak
James L. Gelvin 63

Mısır'da İki Devrim Arasında Ordu ve 30 Haziran 2013'ün Tahlili
Hazem Kandil 89

Arap Devrimlerinde Şiddet: Paradigmatik Bir Örnek Olarak Mısır
Farhad Khosrokhavar 147

Arap Baharı'nın Başlangıç ve Kırılma Noktaları: Mısır ve Suriye
METE ÇUBUKÇU *199*

İran: Yol Ayrımında Bir Devlet ve Toplum
YÜKSEL TAŞKIN *219*

YAZARLAR *269*

Önsöz: "Tevekkül" Ülkesinden Direniş Havzasına

Y DOĞAN ÇETİNKAYA

Elinizde tutmakta olduğunuz kitabın hikâyesi Özgür Üniversite'de başladı. 2012 yılının bahar döneminde bir grup arkadaşla beraber İstanbul Özgür Üniversite'de Ortadoğu'daki güncel gelişmeleri tartışmak için bir seminer organize ettik. Bu seminerden muradımız hem bölge üzerine çalışan arkadaşlarımızdan farklı bölgeler hakkında bilgi edinmek hem de bir süredir çok radikal bir toplumsal hareketliliğin yaşandığı ülkeler üzerine bir tartışma yürütmekti. O günlerde "bölge uzmanları"nda olduğu gibi kamuoyunda da bir şaşkınlık hakimdi. Ortadoğu üzerine çalışan ciddi isimlerden bir tanesi olan sevgili Hamit Bozarslan'ın seminerimizi düzenlediğimiz yıl yayımlanan kitabının önsözünde açık gönüllülükle itiraf ettiği gibi Arap ayaklanmaları hiçbir şekilde öngörülmemiş bir gelişmeydi.[1] Aslında bunda şaşılacak bir şey de yoktu. Zira tarihin gördüğü en önemli devrimlerden bir tanesi olan 1979 İran Devrimi sonrasında da gerek İran çalışmalarında gerekse de devrim literatüründe yapılan en sıcak tartışma, neden bu alanda çalışan uzmanların ve aydınların bu devrimi öngörememiş oldukları üzerineydi.[2]

1 Hamit Bozarslan, *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 11.

2 Niddi R. Keddie (Der.), *Debating Revolutions*, (New York: New York University Press, 1995).

Birinci bölümde daha ayrıntılı olarak anlatmaya çalışacağım gibi direniş, devrim ve toplumsal hareketler genellikle üzerinde çok durulan olgular değildir. Görmezden gelinir. Muktedirlerce de unutturulmak istenir. Nitekim Arap isyanları öncesinde Ortadoğu denildiğinde akla otoriter rejimler, baskıcı partiler, yolsuzluk, klientalist ağlar gelirdi. Hatta kendi yazımda da vurguladığım gibi itaatkârlık ve tevekkül kültürel bir haslet, güç ilişkilerinden, zamandan ve mekandan bağımsız bir "öz" olarak tarif ve kabul edilir bu topraklarda. Ancak kitapta da üzerinde durulduğu gibi Ortadoğu tarihi boyunca farklı direniş biçimleri ve toplumsal hareketler hiçbir zaman eksik olmamıştır. Her devrim veya büyük isyan dalgasında olduğu gibi geriye doğru bakıldığında bu ayaklanmaları haber veren sayısız olguyla karşılaşmak işten bile değildir. Elbette farklı toplumsal huzursuzluklar, münferit başkaldırılar, grev gibi daha siyasallaşmış eylem biçimleri mutlaka bir ayaklanmaya, toplumsal başkaldırıya evrilmezler. Ancak tarihe kuş bakışı baktığımızda yapısal dönüşümlere yol açan diğer siyasal, toplumsal ve iktisadi olaylar gibi toplumsal hareketlerin de toplumların tarihinde önemli izler bıraktığı görülür. Ortadoğu'da 2010 yılından sonra meydana gelen direnişler ve ayaklanmalar da artık bölgenin tarihini radikal bir şekilde değiştirmiştir.

İlk isyan ve işgal eylemlerinden sonra elbette muktedirler; büyük güçler, emperyalistler, iktisadi güçler olaylara dahil olmuşlar, gelişmeleri yönlendirmeye çalışmışlardır. Nitekim Libya'da en çıplak haliyle gördüğümüz gibi askeri müdahaleler de kısa bir süre içinde gündeme gelmekte gecikmemiştir. Ancak bu son gelişmelerin en önemli özelliği oryantalist bir bakış açısıyla genellikle tevekkül ve boyun eğme ile kodlanan ve tanımlanan Ortadoğu'nun sıradan insanının tarihin sahnesine bir özne olarak çıktığı gerçeğiydi. Tahrir Meydanı'nın yüzbinlerce insan tarafından işgali dünya çapında etkili olmuş ve "Occupy" (İşgal Et!) eylemine yol vermişti. Artık hegemonyasından çok şey yitirmiş neo-liberal otoriterlik ve otoriter siyasal rejimler dünyanın dört bir yanında sallanıyordu. İktisadi ve siyasi baskılar, eşitsizlikler mevcut nizamı reddeden, geleneksel kurum-

ları kullanmayan sıradan insanlar tarafından protesto ediliyordu. Tarihin sonuna gelindiğine inanılan, piyasanın ve teknokrat zihniyetin galip ilan edildiği bir dönem toplumsal patlamalar ve isyanlarla çalkalanmaya başlıyordu. Kuzeyi ve güneyiyle Akdeniz havzası artık devrimci kalkışmalarla ve direnişlerle alt üst olan bir bölge haline geliyordu.

Seminerimiz ve sonucunda ortaya çıkan bu kitap ülkemizde Arap Baharı tartışmalarıyla gündeme gelen politik tartışmalara dair her şeyden önce mevcut bilgi birikimine bir katkı yapmayı hedefliyordu. Ortadoğu'ya dair tartışmaların daha çok genel geçer bilgiler üzerinden yapıldığı ve gerek tarihsel gerekse de aktüel bilgiden yoksun olduğu bölge üzerine çalışanların çokça şikâyet ettiği bir durumdu. Bu kitap hem tarih boyunca Ortadoğu olarak adlandırılan bölgede ortaya çıkmış toplumsal hareketlere hem de güncel toplumsal çatışmalara tarih, iktisat, siyaset ve diplomasi zaviyesinden bakarak okura bölge hakkında bilgi sağlamak ve hali hazırdaki gelişmeleri sıradan insanın ve aşağıdakilerin tarafını tutarak ele almaya çalışacaktı. 2012'de başlayan serüvenimiz 2013'te Türkiye tarihinin önemli ayaklanmalarından bir tanesi olan Bahar İsyanı'nın patlak vermesiyle ve milyonlarca insanı sokağa dökmesiyle bir başka boyut kazandı. *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim* kitabının "Gezi sonrası" kaleme aldığım 2. Baskı'ya önsözünde de belirttiğim gibi içinde yaşadığımız ülke 2008 yılından sonra önemli bir dönüşüm geçiren toplumsal hareketler dünyasının artık bir parçasıydı.[3]

Ancak ne yazık ki seminer dersimize çok değerli katkılar sunan Sinan Birdal, Foti Benlisoy, Seda Altuğ ve Erhan Keleşoğlu sunumlarını yazıya dökemeyince kitap projemiz biraz şekil değiştirdi. Ancak bu olumsuz durum okurlarımıza gelişen olaylar üzerine literatürün duayen isimlerini okuma fırsatı da sağlamış oldu. Sağ olsunlar Kaliforniya Üniversitesi (Los Angeles) öğretim üyesi James Gelvin, Oxford Üniversitesi'nden Hazem Kandil ve Paris EHESS'ten Farhad Khosrokhavar çok kısa

3 Y. Doğan Çetinkaya (Der.), "2008 Sonrası İsyanlar Üzerine", *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

bir süre içerisinde Arap Baharı olarak adlandırılan süreç üzerine olan yazılarını kaleme aldılar. Başta beraber yola çıktığımız Türkiye'nin bölge üzerinde uzman ender gazetecilerinden Mete Çubukçu ve Marmara Üniversitesi'nden Yüksel Taşkın'ın da söz verdikleri yazılarını zamanında yetiştirmeleriyle projemizi nihayete erdirmekte muvaffak olduk.

Kitabın ilk makalesi yukarıda da değindiğim bölgeye ilişkin sorunlu bakış açısı ile başa çıkmak için yazdığım daha çok giriş niteliğinde olan tarihsel bir değerlendirmedir. Bu yazı Ortadoğu tarihinde direniş pratiklerinin, toplumsal hareketlerin ve siyasal devrimlerin modern tarih boyunca eksik olmadığını farklı ülkelerden örnekler ile göstermeye çalışıyor. Popüler kültürde ve medyada daha çok kültürel ve indirgemeci bir şekilde ele alınan Ortadoğu toplumlarının tarihi karşılaştırmalı bir perspektif ile analiz ediliyor. 19 yüzyıldan 20. yüzyılın sonuna kadar ayaklanmalar, direniş biçimleri ve toplumsal hareketlerdeki sosyal ve siyasal aktörlerin evrimi ve bunların dünya iktisadi sistemleri ve büyük güçlerle olan ilişkilerine de bu çerçevede değiniliyor.

Daha sonra gelen yazılar güncel olayların farklı veçheleriyle ayrıntılı bir değerlendirmesini sunuyor okura. James Gelvin, Hazem Kandil, Farhad Khosrokhavar, Mete Çubukçu ve Yüksel Taşkın son dönemde ortaya çıkan ve Arap Baharı olarak adlandırılan olayları hem tarihsel bağlamına oturtarak hem de sosyal, siyasal ve diplomatik ilişkileri mercek altına alarak analiz ediyorlar.

Bu kitap birçok kimseye teşekkür borçlu. En başta seminerimizi mümkün kılan ve neo-liberal eğitim sistemi dışında ve karşısında alternatif arayanlar için bir vaha olan Özgür Üniversite ve elbette ki sevgili Yıldız Uygun. Bu kitabı ortaya çıkaran tartışmalar çerçevesinde bir araya gelen ve Türkiye kamuoyunun birçok alanda ihtiyacı olan bilgiyi üretme ve kamulaştırma noktasında önemli adımlar atmaya başlayan Emek ve Toplum Araştırmaları Merkezi (EMEKTAR). Bu iki kurum yanında sevgili Akın Emre Pilgir; Gelvin, Kandil ve Khosrokhavar'ın makalelerini çok kısa bir zaman içerisinde Türkçeye çevirdi. Barış

Çatal gerek çevirilerin gerekse de Mete Çubukçu'nun konuşma metninin son okumalarını yaparak çok önemli bir zamanda yardım elini bizden esirgemedi. Bilge Seçkin Çetinkaya her zamanki gibi kitabın ruhuna uygun değerlendirmelerini ve uzun süren derlenme sürecinde cesaretlendirmelerini yapmaktan bıkıp usanmadı.

Bu kitap kendini, matrix'e değil de, daha özgür ve eşit bir dünya için mücadele eden ayaktakımının dünyasına ait görenlere ithaf edilmiştir.

Beyazıd, Ocak 2014

Kalın Çizgilerle Ortadoğu Tarihinde Direniş ve Toplumsal/Siyasal Aktörler (1798-2011)

Y. Doğan Çetinkaya

I

Fitili 2010 yılının sonunda Tunus'ta yakılan bir başkaldırı ateşi başlangıçta hiç kimsenin tahmin etmediği bir şekilde bütün Kuzey Afrika ve Ortadoğu'yu sardı ve derinden sarstı. Arap Baharı olarak adlandırılan ve sırasıyla Tunus, Mısır, Libya ve Suriye'de çok ciddi siyasal sonuçlar üreten bu ayaklanma dalgası birçokları için sürpriz oldu. Toplumsal hareketler, isyan, başkaldırı ve devrim sanki Ortadoğu'ya ve Arap halklarına yakıştırılamamıştı. Aslında toplumsal hareketler üzerine çalışanlar için bu şaşkınlığın kendisi de bir sürpriz olmadı. Beş yıl önce toplumsal hareketler üzerine kaleme aldığım bir yazıda altını çizmeye çalıştığım gibi toplumsal hareketler yönetici elit, ana akım medya ve mevcut siyasal sistemin organik aydınları tarafından genellikle görmezden gelinir ya da azımsanır.[1] Her ne kadar insanlık tarihinin çok önemli bir parçası da olsa toplumsal hareketler, ayaklanmalar ve farklı farklı direniş örnekleri her seferinde bir yenilik, çabucak üstesinden gelinmesi gere-

1 Y. Doğan Çetinkaya, "Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler", *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*, (Der.) Y. Doğan Çetinkaya, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 15-16.

ken bir felaket olarak nitelendirilmeye çalışılır. Oysa toplumsal hareketler, direnişler ve ayaklanmalar siyasal ve sosyal hayatın mütemmim cüzüdür. Nitekim günümüzde olduğu gibi aşağıdan örgütlenen isyanlar, ayaklanmalar ve farklı direniş türleri dünyanın farklı bölgelerinde kendilerini hatırlatmaktan hiçbir zaman geri durmazlar – özellikle de iktisadi, siyasal ve toplumsal olarak radikal yapısal dönüşümlerin yaşandığı zaman dilimlerinde. Aslına bakılırsa bugün olduğu gibi büyük yapısal dönüşümlerin yaşandığı zamanlarda değişik tepki biçimleri ve şiddet içeren direnişler sıradan bir hal bile alabilirler. Ancak her seferinde bu tür olaylar toplumsal hafızadan silinmeye ve unutturulmaya çalışılır. Bunları hatırlatmak ve gün yüzüne çıkarmak da her seferinde yine toplumsal hareketlerin kendisine düşer. Bundan dolayı ne Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da ortaya çıkan ayaklanmalar ne de bunlara dair ortaya çıkan muhafazakâr değerlendirmeler toplumsal hareketler ile ilgilenenler için bir sürprizdir. Mücadele ettikleri alanlar ve konuların yanında tarihe ilişkin "unutturma-yeniden hatırla(t)ma" didişmesi toplumsal hareketler için bir başka mücadele alanı olmak durumundadır.

Ancak toplumsal hareketlerin Ortadoğu'da ortaya çıkması bazı ek güçlükleri de beraberinde getirir. Bu durum da Ortadoğu toplumlarına eleştirel bir gözle bakanlar için sürpriz değildir. Zira uzun yıllardır kurumsallaşmış Şarkiyatçılık çalışmaları (her ne kadar yıllardır radikal eleştirilere tâbi tutulmuşsa da) Ortadoğu'ya ilişkin kültürel özcü değerlendirmeleri kurumsallaştırmıştır. Zira Şarkiyatçılık Çalışmaları ve şarkiyatçı söylem sömürgeciler ve sömürgeler arasındaki eşitsiz bir iktidar ilişkisinin ürünüdür ve bu durumda herhangi bir değişiklik yaşanmadığı için gündelik hayatta ve ana akım medyada en bayağı oryantalist söylemle karşılaşmak şaşırtıcı değildir. Toplumsal hareketler üzerine yaptığım bir derlemede sadece geçerken değinebildiğim gibi "Doğu" toplumları adı altında Avrupa dışı ülkeler ve halkları tek bir başlık altında ele alınır.[2] Bunların direniş ve muhalefet etme geleneklerinin olmadığı varsayılır. Var-

2 *A.g.e.*, s. 42-44.

sayılır zira toplumsal tarih çalışmaları "Batı" olarak kodlanan bölgelerin dışında hâlâ emekleme aşamasındadır. Yani dersimiz Ortadoğu tarihi ise ve konu da direniş veya devrim ise ilk aklımıza gelen şey, bunun yokluğudur. Ortadoğu'da direniş, devrim, aşağıdan hareketler, toplumsal hareketler hakim paradigmalara göre olamaz. Bundan dolayı Ortadoğu'da aşağıdan hareketlere karşı var olan muhafazakâr ve elitist bakış açısıyla mücadele etmek toplumsal tarih araştırmalarının çok gelişkin olduğu Avrupa'ya oranla daha zordur. İtaatkârlık ve tevekkül kültürel bir haslet, güç ilişkilerinden, zamandan ve mekandan bağımsız bir "öz" olarak tarif ve kabul edilir. Bu bölgelerde tepki ancak modernleşmeci seçkinlerin yukarıdan dayattıkları politikalara karşı verilen insiyaki direnişlerdir. 11 Eylül sonrası gündeme gelen İslâmî terör tartışmalarında olduğu gibi politik şiddet de yine daha çok kültürel bir çerçeve içinde tanımlanır.[3]

Yazıya bu iki olgu ile başlamamın nedeni Arap Baharı olarak adlandırılan ayaklanmalara ilişkin tartışmalara bu bakış açısının hakim olmasıdır. Gerek bu ayaklanmaları Büyük Güçler'in veya emperyalizmin bir oyunu olarak değerlendiren gerek yıllardır baskı altında tutulan Ortadoğu halklarının nihayet Batı'nın izlediği yolu izleyip liberal demokrasi için ayağa kalktığını iddia eden eğilimler aynı öncülden yola çıkıyorlar. Herşeyden önce değindiğimiz gibi Ortadoğu tarihinde direniş ve muhalefet etme geleneğinin olmadığı varsayılıyor. Bu bölgede değişimin ve dönüşümün ancak doğrudan yabancı işgali ya da "Batı" eğitimi almış bürokratlar tarafından dışarıdan ihraç edilerek ya da toplumun tek "gerçek" temsilcisi sayılan muhafazakâr gruplar tarafından gerçekleştirileceği iddia ediliyor. Hatta cemaatlerin bu coğrafyada tarihsel olarak tek gerçek sosyal yapı olduğu kabul ediliyor. Bundan dolayı da toplumun yeknesak bir yapı arz ettiği düşünülüyor. Bunun sonucunda da şöyle bir varsayıma çıkılıyor: Ortadoğu'da içsel bir dinamik yoktur.

3 Bu nedenle Asaf Bayat isyan ettiğinde irrasyonel ve saldırgan, etmediğinde ise ölü ve umursız olarak nitelenen Arap sokağının her şekilde lanetlendiğine dikkat çekerken son derece haklıdır. Asaf Bayat, "The 'Arab Street'" *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest and Social Change in Egypt*, (ed.) Jeannie Sowers ve Chris Toensing, (Londra Verso, 2012), s. 75.

Bu bizim, bugün artık klasikleşmiş olarak bildiğimiz modernleşmeci, Oryantalist bakış açısıdır. Hal böyle olunca da elimizde emperyalistler, Batılı eğitim almış seküler elitler ve muhafazakâr grupların/cemaatlerin farklı rollerle sunulduğu senaryolardan başka bir şey kalmıyor.

Okumakta olduğunuz yazı ise Ortadoğu'da direniş pratiklerinin, toplumsal hareketlerin ve siyasal devrimlerin modern tarih boyunca eksik olmadığını farklı ülkelerden örnekler ile göstermeye çalışıyor. Popüler kültürde ve medyada daha çok kültürel ve indirgemeci bir şekilde ele alınan Ortadoğu toplumlarının tarihi karşılaştırmalı bir perspektiften analiz ediliyor ve özellikle Türkiye, Mısır, Suriye ve İran örnekleri üzerinde duruluyor. 19. yüzyıl başından 20. yüzyılın sonuna kadar ayaklanmalar, direniş biçimleri ve toplumsal hareketlerdeki sosyal ve siyasal aktörlerin evrimi ve bunların dünya iktisadi sistemleri ve büyük güçlerle olan ilişkileri tarihsel bir perspektiften ele alınıyor. Elbette devasa bir zaman dilimi ve olaylar bütününü böyle bir yazıda hakkıyla ele almak çok mümkün değil. Bundan dolayı burada murad edilen daha çok kalın fırça darbeleriyle Ortadoğu tarihinde yaşanan temel siyasal ve toplumsal olaylar ile bu süreçte ortaya çıkan toplumsal hareketlerin ve siyasal/toplumsal aktörlerin genel bir resmini çizmek. Elbette bunu yaparken bazı önemli olaylara sadece geçerken değinilirken bazıları sembolik bir örnek olay olarak ele alıp incelenecek. Bunu yaparken de mevcut tartışmalarda çok değinilmeyen tarihsel gerçekleri, olguları, olayları ve şahsiyetleri hatırlatmayı umuyorum.

II

Yukarıda değindiğimiz zihniyet veriyken birçok Ortadoğu tarih kitabının modern dönemi Napolyon'un Mısır'a çıkışıyla başlatması bir tesadüfün eseri değildir. Buna göre Napolyon öncellikle İngilizlerin Hindistan'a giden ünlü ticaret yollarını baltalamak ve her emperyalist seferde olduğu gibi geri kalmış halklara ilim götürmek iddiasıyla 1798 yılında Mısır seferini baş-

latmıştı. Sadece üç yıl süren Napolyon'un Mısır macerası Ortadoğu'ya Batılı ve modern fikirlerin girdiği bir dönüm noktası olarak kabul edilir.[4] Özellikle Napolyon'un beraberinde getirdiği yüz elliyi aşkın bilim adamı ve kurduğu bilimsel kurumların bu kısa süre içerisinde Arap halkları arasında bir uyanışa neden olduğuna inanılır.[5] Hatta Arap aydınlanması olarak kabul edilen *Al-Nahda*'nın da bu seferin derin etkisiyle doğduğu düşünülür. Böylece Mısır tarihinde Modernleşmenin başlangıcı ister kurtarıcı ister işgalci olarak ele alınsın Avrupalı bir devlet adamının iradesiyle başlatılır. Ortadoğu toplumundaki diğer siyasal ve toplumsal aktörler, yerel dinamikler bir anda sahneden yok olurlar.[6]

Aynı dönemde Napolyon'u Mısır'dan atmaya çalışan Osmanlı Sultanı III. Selim'in de Fransız devriminden etkilenerek imparatorluğunda bir reform hareketi başlattığı tarih yazımında yeri olan bir fikirdir.[7] Nizam-ı Cedit'in ne kadar Napolyon'un Mısır seferinin ne kadar Fransız Devrimi ideallerinin bir sonucu olduğu bu yazının konusu değil. Ancak 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan bir takım yapısal dönüşümler bu dönemi tartışmak açısından önemli. 18. yüzyılın en önemli gelişmelerinden bir tanesi Osmanlı Devleti'nden özerk hale gelen yerel güç

4 Bu sadece Oryantalistler için değil erken dönem Arap aydınları tarafından da paylaşılan bir düşünceydi. Al-Jabarti'nin fikirleri üzerinden Fransızların Mısır'a çıkışının büyük bir değişime yol açtığı düşüncesinin değerlendirmesi için bkz. Shmuel Moreh, "Napoleon and the French Impact on Egyptian Society in the Eyes of al-Jabarti", *Napoleon in Egypt*, Irene A. Bierman (der.), (UK: Ithaca Press, 2003).

5 Gerçekten de Napolyon'un Mısır seferinin gerek dönemin devletlerarası ilişkilerinde gerekse de Mısır toplumu ve siyaseti üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu işgalin ve etkilerinin çok yönlü bir değerlendirmesi için bkz. Juan Cole, *Napoleon's Egypt: Invading the Middle East*, (New York: Palgrave Macmillan, 2007). Napolyon'un seferinin tarihyazımındaki iki farklı ekolünü değerlendiren ve orta yol bulmaya çabalayan bir çalışma için bkz. Dror Ze'evi, "Back to Napoleon? Thoughts on the Beginning of the Modern Era in the Middle East", *Mediterranean Historical Review*, Cilt 19, No. 1, 2004.

6 Al Nahda'nın ortaya çıkışını yerel sosyo-ekonomik dönüşüm ve Batı'nın etkisi bağlamında doyurucu bir şekilde değerlendiren bir çalışma için bkz. Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu*, (İstanbul: Bengi Yayınları, 2009).

7 Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008).

odaklarının yükselişidir. Balkanlar'da, Anadolu'da ve Ortadoğu'da Karaosmanoğulları, Celililer gibi bağımsız olmasalar da güçlenen yerel aileler yeni güç merkezleri olarak temayüz ederler.[8] Yine bu dönemin önemli bir özelliği olarak 18. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisine entegre olmaya başladığı görülür. 19. yüzyıla girildiğinde gerek dünya ekonomisi gerekse de yerel güç odaklarının yükselişi Ortadoğu'da sosyal, siyasal ve iktisadi olarak ciddi sonuçlar doğurur.[9] Tarımsal üretim, kentsel yaşam, toplumsal ilişkiler yani toplumun farklı kesimlerinin ve sosyal sınıfların kompozisyonu yapısal bir dönüşüme uğrar.

Toplumdaki sınıfsal yapının değişimi konumuz açısından önemli çünkü bu dönemde ortaya çıkan ayaklanmaları, direniş hareketlerini ve siyasal hayatı derinden etkiliyor bu dönüşüm. Tarımsal ve ticari faaliyetlerin özelliklerinin değiştiği, toplumlararası sosyal ve kültürel ilişkilerin yoğunlaşmaya başladığı ve siyasal güç mücadelelerinin çeşitlendiği bu dönemde toplumun yönetici kesiminin yanı sıra toplumsal hareketler ve ayaklanmalar da tarihsel süreçte önemli roller oynuyorlar. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı toplumsal hareketlerinin ve ayaklanmaların kabaca iki toplumsal tabanı var. Direniş hareketlerinin iki önemli toplumsal dinamiği bu dönemdeki iki temel iktisadi faaliyetin temel üreticileri: köylüler ve zanaatkârlar. 18. yüzyıldan itibaren artan oranda kapitalistleşmeye başlayan tarımsal ve kentsel üretimin derinden sarstığı iki toplumsal kesim.[10]

Napolyon'un Mısır seferine geri dönersek aslında bu ihtiraslı adamın durgun sularda bir fırtına koparmadığını söyleyebi-

8 18. yüzyılda yerel güç odaklarının yükselişi için bkz. Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Cilt II, Halil İnalcık, Suraiya Faroqhi ve Donald Quataert (der.), (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006).

9 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011); Huri İslamoğlu-İnan, (ed.) *The Ottoman Empire and World Economy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

10 Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 21-43. Sadece köylüler ve zanaatkârların direnişi için değil tüm Ortadoğu tarihi boyunca direnişler ve toplumsal hareketler için Beinin'in kitabı çok değerlidir.

liriz. Zira seferinin kısa sürmesinin ve hüsranla sonuçlanmasının da sebebi aslında bu. Fransa'nın planları karşısında her şeyden önce İngiltere'nin rekabeti söz konusuydu. Yine Osmanlı İmparatorluğu Mısır'ı kaybetmemek için elinden geleni yapıyordu. Ancak bunlar kadar önemli ve hatta onlardan daha önemli olarak Mısır'ın kendi içerisindeki dinamik Napolyon'un hayallerini gerçekleştirmesine imkan tanımamıştı. Yerel toprak sahipleri ya da toprak üzerindeki üretimi kontrol eden yerel beyler, üretimi gerçekleştiren ve ayaklanan köylüler ve zanaatkârlar dinamik bir toplumsal yapı oluşturuyorlardı. Hatta öyle ki 1801'de Fransızlar Mısır'dan tası tarağı toplayıp çekildikten sonra da toplumsal kargaşa ve ayaklanmalar dört yıl daha sürecekti. Sonuç itibarıyla bu kargaşanın içinden Mısır'da 1952 Temmuz Devrimi'ne kadar hüküm sürecek Kavalalı hanedanı çıkacaktı.[11]

Daha 19. yüzyılın hemen başındaki bu ayaklanmada ileride ele alacağımız dönemlerde karşılaşacağımız aktörlerin birçoğunu tespit edebiliriz: Büyük Güçler (ya da eski tabirle Düveli Muazzama ya da emperyalistler), uluslararası arenada çaptan düşmüş de olsa sonuç üzerinde etkisi hâlâ süren bir imparatorluk, yerel güç odakları, yerel hanedanlar ve ayaklanan toplumsal sınıflar. Çıkarları birbirinden oldukça farklılaşan toplumsal gruplar ve sosyal-siyasal ittifaklar. Konumuz Mısır tarihi olmadığı için toplumsal hareketler ve ayaklanmalar açısından bizim için önemli olan hususların altını çizebiliriz. Napolyon'un Mısır seferi sonucu ortaya çıkan kargaşada hiçbir siyasal ve toplumsal aktörün ortaya çıkan sonucu belirlediğini, ya da komplocu söylemin tercih ettiği kavramla ifade edersek, dizayn ettiğini, söyleyemeyiz. Napolyon'un girişimi fitili çakmış ancak ortaya çıkan sonucu daha çok iç dinamikler şekillendirmişti. Her ne kadar Mısır'a dışardan bir hanedan ithal edilmiş dahi olsa bu hiçbir aktörün murad ettiği bir sonuç değildi. Toplumsal hareketler literatüründe önemli bir yeri olan "siyasal olanaklar" kuramının da çokça vurguladığı gibi elitler ve yöneticiler katın-

11 James L. Gelvin, *The Modern Middle East: A History*, (Oxford: Oxford University Press, 2005), s. 54-55.

da ortaya çıkan bir çatışma uzun sürebilecek bir iktidar boşluğu yaratmış ve bu da farklı toplumsal kesimlerin ayaklanmasını kolaylaştırmıştı. Nitekim 1801-1805 yılları arasında modern Ortadoğu tarihinin en önemli ayaklanmalarından bazıları ortaya çıkmış ve toplumsal ve siyasal hayatı derinden sarsmıştı.[12] Özellikle Kahire ve İskenderiye'de zanaatkârların isyanı toplumsal hareketler tarihi için çok büyük önem arz ediyordu. Zira kentsel iktisadi hayatın temel üreticileri olan bu kesim dönüşmekte olan ekonomik hayatın merkezinde yer alıyor ve bu dönüşümden doğrudan etkileniyordu.[13]

Bu çalkantılı dönem içerisinden 1952 yılına kadar iktidarda kalacak olan Kavalalılar çıkacaktı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın başlatacağı dönüşüm Ortadoğu'da yeni bir düzen inşa etmeye başlayacak ve bu yeni düzen kendi karşıtını da değiştirecektir. Kısa zamanda egemenlik alanını Suriye'ye kadar genişleten Kavalalılar Osmanlı ordusunu iki sefer Anadolu'nun içlerinde yenecek kadar kuvvet toplayacaklardı. Sonuç itibariyle emperyalist bir sefer, Büyük Güçler arasında çatışma, yıllar süren ayaklanmalar, yerel güç odaklarının mücadeleleri sonucunda 1805 yılında yeni bir hanedan iktidara gelecekti. Toplumsal çalkantı ve devrim dalgası Fransızların Mısır'a yerleşmesini zorlaştırmış ve Osmanlılar karşısında yenilerek çekilmesinde önemli bir faktör olmuştu. Yine Fransız seferi ve ayaklanmalar öncesinin yönetici eliti kendi egemenliklerini tek başlarına sürdürme imkanını yitirmişlerdi. Böylece Kavalalı hanedanı Mısır tarihini derinden etkileyecek bir şekilde Mısır'ın başına geçme imkanını bulmuştu. Ancak aynı sebepten dolayı bu hanedan da gerek uluslararası güçler gerek İstanbul'un varlığı sebebiyle hiçbir zaman mutlak anlamda bir hakimiyet kuramayacaktı.

---

12 Elbette bu ayaklanmaları Fransa ile çıkarları çatışan Büyük Britanya çıkarmamıştı.

13 Zeinab A. Abul-Magd, "Empire and Its Discontents: Modernity and Subaltern Revolt in Upper Egypt 1700-1920", Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, 2008, s. 106-110. (Bu tez daha sonra genişletilerek basıldı ama görme şansım olmadığı için tezi referans alıyorum: Zeinab Abul-Magd, *Imagined Empires: A History of Revolt in Egypt*, (Los Angeles: University of California Press, 2013).

İktidarıyla beraber Kavalalı daha sonra Osmanlı'ya da örnek olacak çok ciddi bir modernleşme girişimine başlar. Modern devletin ilk adımlarını atacak olan Kavalalı 1805'ten sonra radikal bir modernizasyon hareketine girişir ve toplumu kontrol altına almaya çalışır.[14] Dünyanın neresinde, elitler daha önce olmadığı ölçüde toplumu iktisadi ve siyasal olarak kontrol etmeye başlarlarsa orada tepki olur. Bu dünyanın Batı olarak adlandırılan kısmında da böyle olur, Doğu olarak tanımlanan kısmında da öyle. Bu anlamda toplumsal hareketlerin ve devrimci kalkışmaların Doğusu Batısı olmaz.[15] Nitekim Mısır'da iktisadi, toplumsal ve kültürel hayatı derinden etkileyen modern reformların uygulanmaya başlaması ile birlikte, çok manidardır, 1820-1826 arasında düzinelerce ayaklanma, direniş, birtakım sosyal kalkışmalar ortaya çıkar.[16]

Devletin hiç olmadığı kadar sıradan insanın yaşamına müdahale ettiği ve iktisadi hayatın dünya pazarları ve büyüyen devlet tarafından yönlendirildiği bir ortamda bu ayaklanmalar benzer bir dönüşüm yaşayan diğer bölgelerdeki ayaklanmalarla birliktelik arz eder. Mısır'da değindiğim ayaklanmaların ritmi Ortadoğu'nun farklı bölgeleriyle eşzamanlı gider. Yani Mısır'da bir toplumsal hareketlilik, devrimsel kalkışma olduğu zaman üç aşağı beş yukarı, İstanbul ve çevresinde, Anadolu'da, Balkanlar'da ve İran'da da çok benzer ayaklanmalar ve direnişler görürüz. Yani bu bölgede ve bölgenin ilişki içerisinde olduğu dünyada eş zamanlı ayaklanmaların ortaya çıktığını görürüz. Örneğin Mısır'da bir başka ayaklanma dalgasının bastırıldığı yıl olan 1826 senesi Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde de önemli bir toplumsal kesimin ortadan kaldırıldığı bir yıldır. Yeniçeriliğin ilgası bizim tarih kitaplarında çokça aktarıldığı gibi öyle II. Mahmut'un ya da yönetici elitin reformların önü açmak için

---

14 Kavala dönemli için bkz. Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları), 2010.

15 Toplumsal hareketlerde doğu-batı tartışması için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler."

16 Zeinab A. Abul-Magd, "Empire and Its Discontents: Modernity and Subaltern Revolt in Upper Egypt 1700-1920", s. 121-127, 139-144.

gerici bir kesimi ortadan kaldırdığı basit bir olay değildir. Yeniçeriliğin kaldırılması çok ciddi bir toplumsal olgudur. Çünkü Yeniçeriler tarihsel süreç içerisinde esnafın silahlı temsilcisi konumuna gelmiş bir zümre olmuştu. Özellikle 18. yüzyıl boyunca üretici kesimlerle çok ciddi sosyal bağlar kurmuş, kendileri üretici, esnaf olmuş ve aşağıdaki sınıflarla da çok ciddi toplumsal ilişkiler geliştirmişlerdi. Bunların ayaklanmaları ve hatta ayaklanma ihtimalleri elitler için, devlet için ve imparatorlukta iktisadi çıkarı olan dış güçler için çok büyük tehlikeler arz ediyordu. Bundan dolayı da ortadan kaldırılması gerekiyordu. Çünkü artık bunlar iktisadi olarak kaybeden esnafın, aşağı sınıfların temsilcisi olmaya başlamışlardı. En önemli özellikleri de silah taşımalarıydı. Bu da çok büyük tehlikeydi. İnşa edilmekte olan modern devlete yeni modern bir ordu lazımdı. Her ordu gibi bu ordu da sadece imparatorluğu dış güçlerden korumayacak yeni toplumsal ve siyasal düzenin tahkim edilmesinde de rol alacaktı.[17] Bundan dolayı yeniçeriliğin ortadan kaldırılması ile Mısır'daki 1826 ayaklanmalarının önemli sebeplerinden bir tanesi olan modern ordunun kurulması arasında önemli bir paralellik vardı.

Modern orduya karşı ortaya çıkan tepkinin toplumsal kökeni neydi peki? Modern ordunun ortaya çıkması demek insanların askere alınması demekti her şeyden önce. İnsanları askere almak demek, onları üretim faaliyetlerinden kopartmanız demektir. Ödemeleri gereken vergiden, ödemelerini gerçekleştirecek üretimden onları uzaklaştırmanız demektir. Bundan dolayı sıradan bir insanın askere gitmek istememesi anlaşılır ve evrensel bir olgudur. Bunun yanında modern ordu daha büyük bir modernleşme paketinin bir parçasıdır. Bu da sıradan insan için ilk önce vergi demektir. Zira modern reformlar yapmak için ilk önce kurumlar kuracaksanız. Bunun için de vergi koymak zorundasınız zira bu modernleşmenin bir bede-

17 Donald Quataert, "Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline 1730-1826", *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914*, (Istanbul: Isis, 1993), s. 197-203; veya benzer değerlendirmeler için bkz. Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 139-140.

li vardır. Yeni kurumlar oluşturacaksınız, kontrol edeceksiniz, telgraf ağları, demiryolları, okullar kuracaksınız, devlet binaları inşa edeceksiniz. Ülkeyi daha çok ve daha çok kontrol altına almaya çalışacaksınız. Bunları da bürokrasiyle yapacaksınız, masraflarınız olacak, bürokrasiyi besleyeceksiniz. Bunun dışında altyapı yatırımları yapacaksınız. Bunlar için paraya ihtiyacınız var, para bulacaksınız. Bunu da tabii ki üretenlerden artık çekerek ve vergi yoluyla alacaksınız. Bundan dolayı modernleşme demek modern ordu ve modern vergi sistemi demektir. Modern vergi sistemi Mısır'da nasıl Kavalalı tarafından kuruluyorsa, Osmanlı'da da yakın bir zaman diliminde III.Selim'den itibaren, Nizam-ı Cedid, İrad-ı Cedid gibi yeni siyasi ve mali düzenlemeler ile başlamıştır. Ortadoğu'nun diğer bir parçası İran'da benzer girişimler eş zamanlı olarak gündeme gelmiş ve orada da benzer tepkiler ve ayaklanmalar ortaya çıkmakta gecikmemiştir.

Geçerken bunu nasıl yaptıklarından da biraz bahsedelim. Yukarıda bahsettiğimiz gibi en önemli direniş biçimi elbette açık kalkışmalar, isyanlardır;[18] yani ayaklanmalar. Monoton ve durağan bir iktisadi ve toplumsal hayatı olan ve belli bir döngü içinde yaşayan köylüler belli şartlar oluştuğunda yakan, yıkan, başkaldıran bir kesime dönüşebilirler. Keza zanaatkârlar da kentlerde tepkilerini açık başkaldırı ile ortaya koyabilirler. 1798 yılında Napolyon'un Mısır işgaline karşı ayaklanan Mısırlılar, çok kısa bir süre sonra 1820'li yıllarda da yeni bir rejim inşa etmekte olan Mehmet Ali Paşa'ya karşı isyan etmekten geri durmamışlardı. Kazan kaldırma, konakları yakma direnişin elbette bir yönüdür. Bunun yanında daha pasif direnişler de gerçekleşebilir.

Bir de alttan alta direniş biçimleri vardır.[19] Bu direniş türle-

---

18 Edmund Burke III, "Changing Patterns of Peasant Protest, 1750-1950", Farhad Kazemi ve John Waterbury, *Peasants and Politics in the Modern Middle East*, (Miami: Florida International University Press, 1991), s. 25-29.

19 Açık isyan dışındaki direniş örüntüleri üzerine önemli araştırmalar yapmış olan Scott'u burada anmamak mümkün değil. Scott'un Malezya köylülerinin açık isyana ve politik faaliyete dönüşmeyen direnişlerini incelediği çalışması için bkz. James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Re-*

ri daha da yaygındır aslında zira bedeli daha ödenebilirdir ve "Doğu toplumları" olarak adlandırılan toplumlar ile de sınırlı değildir. Hobsbawm'ın da belirttiği gibi en azından ilk adım olarak sistemin kendileri için en az dezavantajlı olarak çalışmasını sağlamaya çabalarlar.[20] Mesela kaçarsınız. Köyünüzü terk edersiniz, gidersiniz, başka bir yere yerleşirsiniz. Böylece devlete çok büyük zararınız olur. Çünkü üretimden birileri eksilmiş olur. Çünkü köylü demek, üreten adam demek. Üreten ise vergi demek. Vergi alacak yöneticiler sizin üretim faaliyetinizden. Devlet bu insanların üretimini devam ettirtmek zorunda ki onlardan artık çekebilsin. Bunun için köylüler kaçarlar. Ya da modern orduların ortaya çıktığı zamanlarda köylüler kendilerini sakatlar. 19. yüzyılda zorunlu askerliğin gelmesi, köylülerin uzun dönem askere gitmeye başlamasıyla, özellikle Mısır'da, insanlar kendilerini sakatlamaya başlarlar. Bu da bir direniş yöntemidir.[21] Ya da gerektiği gibi çalışmazlar, zorunlu çalışma yerlerinde düzgün çalışmazlar, birtakım direniş yolları geliştirirler. Yani kısacası bir şey yaparak direnmezler, bir şey yapmaktan içtinap ederek direnirler. Osmanlı modernleşmesinin yani Tanzimat'ın daha başlangıcında benzer sebeplerle tepkiyle karşılaşması da bir tesadüfün eseri değildi. 1840'lı yıllar ve 1850'lerin başında özellikle imparatorluğun Balkan topraklarında köylü isyanları ortaya çıkmıştı.[22]

Sonuç itibariyle 19. yüzyılın ortasına kadar ortaya çıkan direniş ve ayaklanmaların iki temel toplumsal tabanı vardır: köylüler ve zanaatkârlar. Ortadoğu'nun birçok yerinde ortaya çıkan bu ilk ayaklanma dalgası kabaca 1830'lı yıllar boyunca büyük oranda şiddetle bastırılır.

---

sistance, (New Haven: Yale University Press, 2008) ve daha genel bir perspektiften bu tür direnişlere baktığı teorik bir çalışması için bkz. James C. Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları: Gizli Senaryolar*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995).

20 Eric Hobsbawm, "Peasants and Politics", *Uncommon People: Resistance, Rebellion and Jazz*, (Londra: New Press, 1998), s. 146-148.

21 Farklı örnekler için bkz. Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, s. 24-34.

22 Artık klasikleşmiş bir çalışma için bkz. Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, Cilt 28, No. 112, 1964, s. 624-690.

İkinci büyük ayaklanma dalgası ise 19. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşıyor ve 20. yüzyılın başında dünyanın birçok yerinde ortaya çıkan anayasal devrimler ile sonra eriyor. Bu dönemi Türkiye'den nokta tarihler seçersek kabaca 1839'da Tanzimat'ın ilanı ile başlatıp 1908 Devrimi ile sonlandırabiliriz. Kapitalist ekonominin tüm dünyayı etkisi altına aldığı bir zaman dilimi. Özellikle Viktorya Çağı'nın ortalarına kadar süren büyük ekonomik büyüme dönemi dünyanın diğer yerlerini olduğu gibi Ortadoğu'yu da bu iktisadi sistemin yörüngesine soktu ve içsel yapıları derinden etkiledi.[23] Artık dünya ekonomisindeki dalgalanmalar bütün ülkeleri eş zamanlı olarak dönüştürecekti. Ancak bu durum farklı ülke ve bölgelerdeki içsel dinamikleri görmezden gelmemizi gerektirmiyor. Zira birçok farklı bölgede farklı tarihsel deneyimlerin ortaya çıkmasının sebebi tam da farklı ülkelerin içsel dinamiklerindeki farklılıklar. Dünya ekonomisinin çok büyük bir patlama yaşadığı 19. yüzyıl ortasındaki ilk büyük kriz olarak bilinen iktisadi bunalım 1876 yılından 1906 senesine kadar sürüyor. Bu kriz dönemine kadar siyasal, iktisadi, sosyal ve kültürel olarak bütün toplumlar derin bir değişim yaşıyorlar. Türk tarih yazımından Tanzimat reformları çerçevesinde daha çok siyasal gelişmelerle anlatılan bu dönem içerisinde toplumsal ve iktisadi dönüşümler yaşanıyor. Örneğin 1858 Arazi Kanunnamesi bu değişimin hem önemli bir sonucu hem de önemli bir göstergesi. En temel üretimin biriminin toprak olduğu bir yerde topraktaki özel mülkiyeti, ticarileşme ve metalaşma büyük bir değişime işaret ediyor. Tarımsal üretimde var olan sosyal ilişkilerin dönüşümü önemli toplumsal sonuçlar doğuruyor.[24]

Burada toprağın özel mülk haline gelmesiyle beraber bu coğ-

23 Bu süreç için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005) ve Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1993).

24 E. Atilla Aytekin, "Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, Cilt 45, No. 6, 2009.

rafyadaki toplumsal şekillenişin çok ciddi bir biçimde temelden değişmeye başladığını görüyoruz. Tarımsal üretimin kendisi kapitalistleşmeye başlıyor. Yani piyasa için yapılan üretim artık egemen hale gelirken toprak üzerindeki çalışma ilişkileri de şekil değiştiriyor.[25] Mısır artık pamuk ile özdeşleşmeye başlıyor. Piyasalar için tek ürün ekiliyor. Lübnan'da piyasa için dut ve ipek üretimi yapılırken, Çukurova yine pamuk ekim alanı oluyor. Ürünlerin ve üretildikleri toprakların tekelleşmeye başladığına şahit olunuyor. Piyasa odaklı üretim kısa zamanda bazı bölgelerde büyük plantasyonların yaygınlaşmasını da beraberinde getiriyor.

Anadolu bu konuda bir istisna teşkil ediyor. Küçük toprak sahipliğinin temel üretim birimi olarak kaldığını görüyoruz. Elbette Batı Anadolu gibi birçok bölgede çok büyük topraklara hükmeden aileler çıkıyor ancak bütün Anadolu böyle bir dönüşüm yaşamıyor.[26] Nitekim bu da yansımasını toplumsal hareketlerin niteliği üzerinde gösteriyor. Bundan dolayı da Anadolu'daki isyanlar ve toplumsal hareketler daha düşük düzeyde kalıyorlar çünkü küçük toprak sahipleri topraklarını hiçbir zaman tam olarak kaybetmiyorlar. Osmanlı devletinin Anadolu'da her zaman nüfus sıkıntısı oluyor. Toprak fazla olduğu için ekilemeyen topraklar da fazla oluyor ve bu durum diğer bölgelerde olan sorunların Anadolu'da o kadar fazla yakıcı hale gelmesini engelliyor. Sorun çıkmadığı anlamına gelmiyor ama yakıcı değil. Ancak Anadolu da bu zaman diliminde ki dönüşümünden hem iktisadi hem de toplumsal alarak nasibini alıyor.

Tek ürüne dayalı, pamukta bir kriz olduğu zaman açlığın ortaya çıktığı, bütün piyasanın ve ekonominin tek bir ürüne dayandığı, onun için de dünya ekonomisine olan bağımlılığın muazzam ölçüde artığı bir döneme giriliyor. Bu muazzam ölçüdeki bağımlılık neyi getiriyor? Avrupa'nın ve dünya piyasa-

25 Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (der.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009).

26 Çağlar Keyder, "Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure", *Review*, Cilt VII, No. 1, Yaz 1983, s. 53-107

larının bir güç olarak Ortadoğu'daki önemini artırıyor. Yine bu iktisadi ilişkiler pamuk üretimine hakim olan yerel toprak sahiplerini, onlarla yakın ilişki içinde olan Hidiv iktidarını ve bu pamuğu üreten insanları doğrudan bir ilişki içine sokuyor.[27] Nitekim hem güncel siyasal ve toplumsal ilişkilerde hem de kriz anlarında ortaya çıkan toplumsal patlamalarda bu aktörlerin her birinin sesini ayrı ayrı duymak mümkün oluyor.

Yukarıda da değindiğim gibi bu büyük iktisadi patlama 1876 yılından sonra uzun bir durgunluk dönemine giriyor. Dünya piyasaları için yapılan üretim de elbette çok hızlı bir biçimde bu krizden etkileniyor. Satışlar düşerken, satılan tarım ürünlerinin fiyatları da azalmaya başlıyor. Dahası insanların hayatlarını idame ettirmeleri için ihtiyaçları oldukları malların fiyatları yükseliyor. Üretimdeki düşüşle birlikte özellikle kentlerde işsizlik önemli bir sorun olarak ortaya çıkıyor. Bu ortamda uyumakta olan sosyal sorunların gün ışığına çıkmasını olağan bir sonuç olarak değerlendirebiliriz. Örneğin 1870-1890 yılları arasında ilk modern işçi sınıfı grevlerinin ağırlıklı olarak İstanbul'da, İzmir'de ve Selanik'te ortaya çıkması bir tesadüfün eseri değildi.[28]

Büyük iktisadi patlama sırasında yapılmaya başlanan demiryolları ve tramvay hatlarındaki hizmet sektöründen yavaş yavaş gelişmekte olan manifaktür ve sanayi üretimine ilk toplumsal hareketliliğin bu dönemde ortaya çıktığını görüyoruz. Ancak bunlardan daha önemlisi kentsel üretimde yaşanan dönüşümdü. Özellikle zanaatkârlar toplumsal konumlarını kaybediyor, yaptıkları üretimin niteliği değişiyor ve işçileşiyorlardı. Zanaatkârların işçileşmesi ve bu sürece karşı örgütlü direnişleri dünya işçi sınıfı tarihinin en önemli aşamalarından bir tane-

27 Robert T. Harrison, *Gladstone's Imperialism in Egypt: Techniques of Domination*, (Westport: Greenwood Press), s. 45-48.

28 Bu grevler hakkında yeni bir çalışma için bkz. Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 209-214. Bu dönem için daha klasik çalışmaları da anmayı unutmayalım: Oya Sencer (Baydar), *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, (İstanbul: Habora Kitabevi, 1969); Şehmuz Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985).

sidir.[29] Nitekim Avrupa'dan Asya'ya modern işçi sınıfı hareketinin öncüleri ve sosyalizm fikriyatının ilk radikal savunucuları zanaatkârlar olmuştu. Bu durum Ortadoğu tarihi için de geçerlidir. Kapitalizmin getirdiği değişim ve dönüşüm bir şekilde bu üretici sınıflar içerisinde çok ciddi tepkilere yol açıyor. İskenderiye'de, Kahire'de, önemli bir üretim merkezi olan Nablus'ta, Hava'da, Humus'da, Beyrut'ta, Şam'da, Halep'te çok ciddi ayaklanmaların patlak verdiğini görüyoruz.[30] Bugün Ortadoğu'da ayaklanmaların ortaya çıktığı şehirlerin birçoğunda modern Ortadoğu tarihi boyunca benzer ayaklanmaların çıktığını vurgulamak gerekir.

Örneğin az bilinen ama direnişin, tepkinin ötesinde niteliksel fark yarattığı bir örnek üzerinde durmak bu noktada önemli. Bahsettiğim dönemin başlarından, 1858 tarihinde, Keserwan'da (bugünkü Lübnan'da) bir komün kuruluyor. Yani genelde bilinen Paris komünü gibi bir komün kuruluyor. Ancak Ortadoğu'da olmuş olmasından olacak üzerine çok fazla bir araştırma yok. Tarihyazımındaki genel eğilime bakacak olursak bu araştırma eksikliğini tarihçilerin "komün dediğin Paris'te olur" genel yaklaşımına bağlamak gerekir. 1858'de zanaatkârların ve köylülerin ayaklanması, yerel güç odaklarının da önderlik etmesiyle iki sene sürecek bir cumhuriyetin ilan edilmesiyle so-

29 Zanaatkârların proleterleşmesi süreci ve bu konudaki tartışmalar için bkz. Ronald Aminzade, "Reinterpreting Capitalist Industrialization: A Study of Nineteenth-century France: Proletarianization, Small-scale Industry and Capitalist Industrialization", *Social History*, Cilt 9, No. 3, 1984; Christopher H. Johnson, "Patterns of Proletarianization: Parisian Tailors and Lodève Woolens Workers", *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, John M. Merriman, (Londra: Holmes ve Meier, 1979); "Introduction", *The Workplace before the Factory: Artisans and Proletarians 1500-1800*, Thomas Max Safley ve Leonard N. Rosenband, (Ithaca: Cornell University Press, 1993).

30 Ortadoğu'da zanaatkârların özellikle de tekstil sektöründeki kalfaların mücadelesi hakkında önemli çalışmalar yapmış Vatter'in çalışmaları çığır açıcı olmuştur: Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998); Sherry Vatter, "Millitant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus: Implications for the Middle Eastern Labor History Agenda", *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies*, (Albany: State University of New York Press, 1994).

nuçlanıyor Keserwan'da. Cumhuriyet tamamen insanların özgürlükleri için kurulduğunu ilan ediyor. Toprakta her şeyin paylaşılacağım vadediyor, büyük mülkiyete el koyarak köylüler arasında paylaştırıyor. Bölüşümcü, dayanışmacı bir ilkel sosyalist ideolojiye de sahip bir komün. Ancak bir seneden fazla süren bu komün sonunda bastırılıyor ve yok ediliyor.[31]

Bu dönem aynı zamanda ulusal uyanışların ortaya çıktığı ve politikleştiği bir dönem. Bu dönüşüm, bugün de hâlâ devam eden sosyal çalkantıyı, aynı zamanda etnik bir problem haline sokmaya başlıyor. Çünkü 19. yüzyıl, aynı zamanda bir etnik çatışma yüzyılı. Bu süreç içerisinde sınıfsal kompozisyonlar değişirken etnisite ve dinî kimlikler yavaş yavaş önemli roller oynamaya başlıyorlar. Örneğin Mısır'da Hıristiyanlar veya oraya daha sonra yerleşen Avrupalılarla gelen Kıptiler ve Müslüman halk arasındaki gerginlikler, Lübnan ve Filistin'de, Büyük Suriye bölgesinde Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında, Marunîlerle Dürzîler arasındaki ilişkiler, şiddetli bir biçim almaya başlıyor.[32] Genişleyen piyasa ekonomisi geleneksel üretim biçimlerini ve dayanışma ilişkilerini dağıttıkça sosyal sorunların derinleştiği gözlemleniyor. Özellikle dünya iktisadi sisteminin ilk büyük krizini yaşadığı 1876 sonrası alttan alta büyüyen sınıfsal, etnik ve dinî rahatsızlıklar kendisini büyük bir toplumsal patlama olarak ifade ediyor.

Ortadoğu'da mevcut devletlerin bu süreç içerisinde ekonomi üzerindeki hakimiyetlerini yitirdiklerini görüyoruz. Modern devlet 19. yüzyıl boyunca iktisadi, sosyal, siyasal ve kültürel hayatı kontrol etme noktasında daha fazla güç kazansa da toplumsal ve iktisadi aktörler onun kontrolünden kaçacak yolları bulmakta zorlanmıyorlar. Örneğin devletler askerî ve sivil bürokrasilerini büyütmüşler, ülkelerini demiryolları, telgraf ağları ve eğitim sistemiyle örmeye çalışıyorlardı. Ancak örneğin özel posta servisleri sayesinde, farklı statüdeki okullar yo-

31 Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, s. 59.

32 Ussama Maksidi, *The Culture of Sectarianism: Community, History and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, (Los Angeles: University of California Press, 2000)

luyla, ya da kapitülasyonlar kapsamında farklı hukuk mevzuatı yardımıyla devletin kontrolünden kaçmanın bin bir türlü yolu ortaya çıkıyordu. Ortaya çıkmakta olan modern devlet için Büyük Güçler'in bu bölgedeki siyasi, iktisadi ve kültürel varlığı üstesinden kolaylıkla gelinemeyecek bir ikilik yaratıyordu. Bu durum elbette birçok toplumsal hareket ve direniş için de hareket edebilecekleri özgür bir alan yaratıyordu. Büyük Güçler'in varlığının yanı sıra toplumun farklı kesimleri de bugün olduğu gibi devletin kontrolünden olabildiğince kaçmaya çalışıyordu.[33] Bunun en temel nedeni de daha az vergi ödemekti elbette. Bundan dolayı gerek tarımsal üretim gerçekleştiren çiftçi ve köylüler, gerek kentsel üretimin temeli zanaatkârlar gerekse de dış dünya ile ilişkiyi sağlayan tüccarlar devletin kontrolünden olabildiğince kurtulma çabasındaydı. Aynı şekilde Tütün Rejisi gibi yabancı sermayenin elinde olan tekellerden ve onların hukuki sınırlamalarından kaçmak da mümkün oluyordu. Modern devletin sağladığı olanak ve hizmetlerden olabildiğince faydalanmak ama aynı zamanda bunun külfetine de olabildiğince az katlanmak istiyorlardı. Bundan dolayı kaçakçılık devletin maliyesini düzenleyebilmek için kontrol altına almaya çalıştığı iktisadi faaliyetlerin başında geliyordu. 19. yüzyılın sonunda modern devlet her geçen gün daha çok güçlenip, kamusal hayata, sıradan insanın gündelik hayatına daha fazla nüfuz ederken, sosyal sınıflar, etnik ve dinî cemaatler, meslek grupları, ortaya çıkmakta olan profesyonel sınıflar da kendi iradelerini farklı biçimlerde ortaya koyuyorlardı.

İktisadi hayatı tam anlamıyla kontrol altına alamayan ancak modernleşme projelerinin masrafları devamlı artan devletler bunu ancak borçlanma ile finanse edebiliyorlardı. Dünya ekonomisinin krize girmesiyle birlikte Ortadoğu'da birçok devletin iflas etmesi ve borcun geri ödenmesi için bağımsız kurumların ortaya çıkması bir tesadüf değildi.[34] Böylece Tunus'tan Mı-

33 Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, (Ankara: Yurt Yayınları, 1987).

34 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy*, (Londra: I.B. Tauris, 1993), s. 100-135.

sır'a ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda, Düyun-ı Umumiye benzeri borcun geri ödenmesini garanti altına almak için ülkenin vergi gelirlerine el koyan idareler kuruluyordu. Devlet bir şekilde iktisadi olarak kendi ekonomisi üzerinde çok fazla güç sahibi değildi. Kavalalı da örneğin, 1820'lerin sonunda, özellikle 1830'larda İngiltere'nin deniz hakimiyeti ve iç karışıklıklarından dolayı başlatmış olduğu monopolcü, tekelci üretim anlayışından vazgeçmek zorunda kalıyordu. Daha sonra onun torunları ve hanedanı bu politikayı çok fazla sürdüremiyorlardı. Osmanlılar gibi onlar da yurtdışına, dünya ekonomisine bağımlı bir halde yaşamak zorunda kalıyorlardı.

Bu iflaslar ve iflaslara giden iktisadi ve toplumsal süreç beklenebileceği gibi pek çok toplumsal çalkantıya yol açtı. Daha doğrusu toplumda var olan gerek sınıfsal gerekse de siyasal birçok çatışmayı gün yüzüne çıkarıyor ve şiddetlendiriyor, daha radikal başkaldırıların önünü açıyordu. Örneğin 1871-82'de Cezayir'de bölge tarihinin en büyük ayaklanmalarından bir tanesi gerçekleşti. Fransız karşıtı duygularla da birleşen toplumsal ayaklanmalar ortaya çıktı. Yine Tunus'ta 1860'larda benzer bir ayaklanma yaşandı. 1864 Ayaklanması Tunus tarihinin en büyük ayaklanmalarında bir tanesini teşkil ediyordu. Ardında yatan en önemli neden ise özellikle köylünün aşırı vergilendirilmesi ve yukarıdan aşağıya baskıcı bir şekilde gerçekleştirilen modernleşme ve merkezileşme projeleriydi. Bütün iç bölgeler ve sahil şeridi dahil Tunus'un tamamını saran bu ayaklanmayı Hüseyin hanedanı iki seneye yakın bir zamanda bastırmayı başardıktan sonra çok temel bir dönüşüme de yol verilirdi. 1861'de ilan edilen anayasa askıya alındı, 1869 yılında iflas ilan edildi ve Büyük Güçler tarafından kontrol edilen bir mali idare kuruldu.[35]

Bu dönem ortaya çıkan diğer bir önemli ayaklanma Mısır'da ortaya çıkan Arabi Ayaklanmasıdır. Bu ayaklanma günümüz-

35 Julia Clancy-Smith, "From Sidi Bou Zid to Sidi Bou Said: A Longue Durée Approach to the Tunisian Revolutions", Mark L. Haas ve David W. Lesch (Der.), *The Arab Spring: Change and Resistance in the Middle East*, (Boulder: Westview Press, 2013), s. 21.

deki gelişmeleri analiz etmemizde faydalı olabileceği için biraz daha yakından incelemeyi hakkediyor.

Mısır'da yukarıda değindiğimiz gibi Napolyon seferinin yarattığı toz dumanın ardından Mehmet Ali Paşa iktidara gelir. Hızlı bir şekilde iktidarını tahkim etmeye çalışır. Özellikle İstanbul karşısında güçlenmek için çok bilindik modernizasyon ve reform çalışmalarına girişir. Mısır 19. yüzyıl boyunca radikal bir dönüşüm geçirir. Özellikle tek ürüne, daha çok da pamuğa, dayalı ticari tarım ile Mısır ekonomisi çok önemli gelirler elde eder. Bunda Amerikan İç Savaşı'nın yaratığı fiyat artışlarının da önemli bir payı olur. Ancak gerek bu savaşın yarattığı konjonktürün sona ermesi, gerekse de 1870'li yıllarında başlarında dünya ekonomisinin ilk büyük krizlerinden birine girmesi Mısır'ı derinden sarsar. Bunda ekonomi genişlerken başlatılmış Süveyş Kanalı, Kahire Opera Binası gibi maliyetli kamu projeleri için alınmış yüklü borçların varlığı da etkili olur. Bu ortamda Mısır yukarıda bahsedildiği gibi 1876 yılında iflasını ilan etmek durumda kalır.[36] Batılı devletlerin yönetiminde kurulan borç idaresi (Osmanlı İmparatorluğu'nda 1881 yılında kurulacak Düyun-ı Umumiye İdaresi benzeri idare) ise hem ülkenin gelirlerine ortak olmuş hem de kamu harcamalarının kısılmasını buyurmuştu. İktisadi kriz, enflasyon ve kamu personelinde yapılan kısıtlamalar sonucunda toplumda var olan fay hatları da hareketlenmeye başlamıştı.

Kavalalı hanedanının etrafında Osmanlı-Mısır eliti denilen, Türkçe konuşan, zaman zaman Çerkez de denilen, bir yönetici klik, bir grup elit ve aile vardı. Toplumla çok az bağı olan, bazı koşullarda bağı dahi olmayan, ancak 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Araplaşabilmiş bir elitti bu.[37] Bunların yanı sıra yine toprak sahibi, zengin, ileri gelen Arap aileler vardı Mısır'da. Bunlar da devletle işbirliği içerisindeydi. Ve son olarak yerli yabancılar diyebileceğimiz unsurlar var; çokça bilinen adlarıyla Levantenler. Avrupa'dan gelip Doğu Akdeniz liman kentlerini

36 James L. Gelvin, *The Modern Middle East: A History*, s. 92.

37 Ehud R. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 37-93.

yurt edinmiş yabancı burjuvazi, tüccarlar sınıfı. Onlar da yerel bir iktisadi aktör olarak temayüz etmiş durumdalar. Mısır'da iktisadi bir kriz ortaya çıkınca gerek toplumun müreffeh kesimleri gerekse de orta ve alt katmaları arasındaki ilişkilerde çatlamalar ortaya çıkıyor. Özellikle yeni modern kurumlarda gerektiği ve hak ettikleri kadar yükselemediklerini düşünen yerli Mısırlı Arap profesyoneller yani askerler, doktorlar, mühendisler, eczacılar, avukatlar arasında çok ciddi bir huzursuzluk oluşuyor.

İşte bunların en ünlüsü 1881-1882 yıllarında büyük bir Arap ayaklanmasına liderlik edecek ve modern Mısır'ın ilk halk kahramanlarından bir tanesi olacak Albay Ahmet Arabi.[38] Yönetim kademelerini tekellerine almış Osmanlı elitine karşı başlatılan mücadeleye katıldı ve 1881 Eylülü'nde başlayan büyük ayaklanmada isyancı Mısır ordusunun kumandanı oldu ve Hidiv Tevfik Paşa hain ilan edildi. Paşa'nın düvel-i muazzamanın yardımını istemekten başka bir çaresi kalmamıştı. Arabi'nin "Mısır Mısırlılarındır" gibi yerelci, proto-nasyonalist bir söyleme sahip olması, yabancıların ekonomi içindeki ağırlıklarından şikâyet eden bir damarı temsil etmesi sebebiyle Büyük Güçler'in de tepkisini çekiyordu.[39] Hal böyle olunca Hidiv, İngiliz ve Fransızlara sığınmış, İsmailiye'den karaya çıkan İngiliz ordusu da Arabi'yi açık isyanın ortaya çıkmasından bir sene sonra Eylül 1882'de yenilgiye uğratmıştı. Uzun bir süre sadece milliyetçi bir asker kalkışması ve darbe girişimi olarak okunan bu olayın çok karmaşık bir sosyal ayaklanma olduğu daha sonra yapılan araştırmalarla gün yüzüne çıkmıştır.[40]

---

38 Donald Malcolm Reid, "The Urabi Revolution and the British Conquest, 1879-1882", M.W. Daly (Der.), *The Cambridge History of Egypt, Modern Egypt from 1517 to the end of the Twentieth Century*, cilt 2, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 218.

39 Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi: 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, (İstanbul: Yordam Kitap, 2011), s. 186-188.

40 Arabi ayaklanmasının ve ortaya çıkan devrimci durumun çok yönlü ayrıntıları için bkz. Juan R.I. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's Urabi Movement*, (New Jersey: Princeton University Press, 1993). Bu konu üzerine aşağıda anlatılanlar ve özellikle toplumsal aktörlerin eylemleri hakkındaki bilgiler için bu çok önemli çalışmadan yararlanılmıştır.

Zira Mısır'ın yönetici seçkinleri; yani Türk-Mısır eliti, yabancılar, toprak sahipleri ile Mısırlıların genelinin (yani köylüler, zanaatkârlar, belli bir oranda köleler, kadınlar, aydınlar, ve profesyonel sınıflar) çok ciddi dertleri vardı. Aslında birinci grup da kendi içinde yeknesak bir yapı arz etmiyordu. İkinci grubun üretiminden birinciler pay alıyordu. Bu sömürü ilişkisi de bu insanları yoksul ve aciz bırakıyordu. Bundan dolayı da bu ikinci grup, gerektiğinde ve olanak bulduklarında direniyorlar ve zaman zaman da ayaklanıyorlardı. Bunun en bariz ortaya çıktığı an ise 1881 Arabi Ayaklanmasıydı. Arabi'nin ayaklanması ve mücadelesi sırasında tamamen kendiliğinden bir biçimde Mısır'ın birçok yerinde çok faklı toplumsal kesimlerin başkaldırdıklarına şahit olunuyor. Özellikle İskenderiye ve Kahire'de öğrenciler, zanaatkârlar, ulema çok radikal sokak gösterileri düzenliyorlar ve bu eylemler sokak çatışmalarına dönüşüyordu. Yine taşrada köylülerin kitlesel olarak ayaklandıklarına ve yaygın toprak işgalleri yaptıklarına şahit olunuyordu. Kentlerde ise ülkenin en örgütlü kesimlerinden bir tanesi olan loncaların (özellikle hızla ve radikal bir şekilde işçileşmekte olan kalfaların) hareketliliği ve isyana katılması Mısır'ı yangın yerine çeviriyor, hatta bu radikal ve kendiliğinden kitle hareketliliği Arabi'yi zor duruma sokuyordu. Toprakların kaybedilmesi, toprak üzerindeki mülkiyet ve üretim ilişkilerinin dönüşümü, esnafın ticarileşme karşısında güç kaybetmesi, hizmet sektöründeki işçilerin çalışma şartlarının bozulması ve aydınların siyasal sistemin tıkanıklarını aşamamaları büyük bir toplumsal patlamaya yol açıyordu. Bunda elbette telgraftan demiryollarına, eğitim reformlarından canlı basın hayatına Mısır modernleşmesinin ironik olarak çok büyük bir katkısı var. Zira telgraf, demiryolları, modern ulaşım gibi olanaklar Mısır çapında bir toplumsal hareketin ortaya çıkışını kolaylaştırmıştı. Ayrıca dönüşen kamusal alan, modern eğitimin kurumsallaşmaya başlaması sonrası ortaya çıkan profesyonel sınıflar, canlı basın hayatı, sayısı hızla artan kulüp ve dernekler ayaklanma sırasında çok önemli rol oynayan aydın kesiminin etkinliğini artırmıştı.

Sonuç itibariyle ancak İngiltere'nin müdahalesiyle Arabi Pa-

şa yeniliyor ve sürgüne gönderiliyor. Devrimci sosyal kalkışma da zor yoluyla bastırılıyor. Yine bir başka ironiyle yabancıların tasallutuna karşı başlamış büyük bir kalkışma İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgaliyle son buluyor. Bugün bu ayaklanmayı nasıl tahlil etmek gerekir? Birçok toplumsal sınıfın ve toplumsal kesimin direnişini mi göreceğiz yoksa hanedana karşı uyanmakta olan milliyetçi bir çerçevede gerçekleşmiş yerel askerî bir unsurun darbesini mi? Ya da emperyalizmin işgaline sebep verdiği için İngiliz işgalinin mi altını çizeceğiz? Mesela Arabi'yi emperyalizmin açık işgaline sebep olmuş bir maceracı, büyük güçler oyunu içindeki basit bir piyon olarak mı niteleyeceğiz? Her toplumsal harekette ve her devrim sürecinde olduğu gibi Arabi hadisesi de çok farklı sosyal dinamiklere sahip bir ayaklanma. Bu tür büyük kalkışmaların olduğu devrimci durumlarda da, köylüler, işçiler, zanaatkârlar, belli bir oranda köleler, kadınlar, aydınlar, profesyoneller gibi toplumun birçok kesimi bu ayaklanmanın içerisinde yer alırlar, ve öznesi olurlar. Bu kompozisyon sebebiyle ayaklanma ve devrim gibi bir toplumsal olay vukuu bulduğunda bu girift, çok yönlü ve çok boyutlu bir olay olmak durumundadır. Bu dünyanın neresinde ve hangi çağda olursa olsun böyledir. Toplumsal hareketlerin, devrimsel kalkışmaların olduğu yerde, bu tür çatışmaların, işbirliklerinin, iç çatışmaların olmadığı bir toplumsal olaya rastlamak zordur. Çünkü toplumun kendisi, yani toplumsal, siyasal, kültürel ve iktisadi yaşam girift olduğu için ortaya çıkan bir ayaklanma da toplumun bütün gözeneklerini içerisinde barındırır.

1881-1882 Arabi ayaklanmasında kendi aralarında da rekabet olan emperyalistler önemli bir aktör. Sonuçta zaten Büyük Britanya Mısır'ı işgal ediyor. Yönetici elitin kendi içinde de gerginlikler mevcut zira Arap ileri gelenler de bir şekilde var olan Kavalalı hanedanından rahatsız. Yukarıda bahsettiğimiz gibi hem bürokrasinin alt kademeleri hem de alt sosyal sınıflar yönetici elit ve politikalarına tepkililer. Yine Mısır'a yerleşmiş yabancıların da tam emperyalistlerin uşağı olduğu veya onların güdümünde olduğu söylenemez. Çünkü onların da kendi iktisadi çıkarları var bölgede, onların da kendi sınıfsal pozisyonu var.

Bu karmaşık toplumsal ilişkiler ortamı aynı zamanda canlı bir siyasal ve sosyal yaşamın ortasında hayat buluyor. 19. yüzyıl boyunca yaygın toplumsal örgütlenmeler ortaya çıkıyor, dergiler, gazeteler yayınlanmaya, Mısır'ın kendi iç eliti bu ortam içerisinde oluşmaya başlıyor. Bu koşullar nedeniyle bu ayaklanmaya proto-nasyonalist, ön milliyetçi ayaklanma diyenler de var. Burada ikinci grubun ayaklanmasını görmeyip, bu isyanı tamamen birinci grubun yani yönetici elitin ve egemenlerin güdümünde olan bir iç çatışma olarak tanımlayanlar da var. Ya da 1882'de İngilizler Mısır'ı işgal ettiği için, "bu zaten hiçbir şekilde önemi olmayan, Britanya'nın tezgahladığı bir siyasi olaydır," diyen görüş de hiç de az taraftarı olan bir görüş değil. Sonuç itibarıyla devrimci kalkışmaları ve toplumsal çatışmaları, mücadeleleri ona bakan gözün siyasal tercihleri belirliyor.

Biz devam edelim. Elbette daha çok bilinen ve iyi çalışılmış olan Arabi ayaklanması ile aynı zaman diliminde Ortadoğu'nun farklı yerlerinde de birçok ayaklanmaya rastlıyoruz. 1864'te Tunus'ta, 1870'lerde Cezayir'de benzeri ayaklanmalar, 1880'lerde, 1890'larda Nablus'ta, Beyrut'ta, Şam'da, Halep'te bu tür ayaklanmalar çok sık yaşanıyor. Yönetilenler, üretim yapan kesimler, fırsatını bulduklarında ayaklanıyorlar.[41]

Bu ayaklanmalarla bu çağda etnik/dinsel sorun da ortaya çıkıyor. 19. ve 20. yüzyıldan sonra birçok sosyal problem, kendi içerisindeki sosyal ayaklanma ve etnik boğazlaşmayı da beraberinde getiriyor. Bundan dolayı bu toplumsal olaylara, "bunlar zaten dinî grupların ve ulusların kendi arasındaki çatışmalar" diye de bakabilirsiniz. Ya da bunları toplumsal mücadeleler diye de görebilirsiniz. Ama asıl doğru olanı bu hareketleri sosyal olarak çok boyutlu ve farklı veçheleri olan bir mefhum olarak görebilmektir. Çünkü Lübnan'da mesela, sadece ana akım Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki mücadeleler değil, daha heretik; Marunilerle, Dürziler arasındaki ilişkiler bütün Lübnan tarihini belirleyebiliyor. 1860'lar boyunca, Lübnan'ın yaşadığı ilk büyük ve bütün Osmanlı coğrafyasını etkileyen

41 Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, s. 60.

bir iç savaş ortaya çıkıyor.[42] Ki Lübnan deyince aklımıza halen iç savaş geliyor 20. yüzyıldaki tarihinden dolayı. 1860'lardaki ayaklanmalar bize şunu gösteriyor ki toplumsal bir olgu olan isyanlar her zaman farklı gerginlikleri de içinde barındıracak. Zira toplumsal, iktisadi ve sınıfsal tepkilerin başka tepki biçimlerine tercüme edilmesi çok sık rastlanılan bir görüngüdür. Nitekim bundan sonra özellikle tarihi Suriye'de birçok toplumsal çatışma hızlı bir şekilde etnik boğazlaşma halini alabilecek. Mesela Halep'teki bir vergi isyanı, kolaylıkla Ermenilerin katledildiği bir şekle bürünebilecek. Yine keza Irak'ta 1820'lerde başlayan büyük kalkışmalar, 1860'larda, 1870'lerde Şiilerle Sünniler arasında etnik ve dinî boğazlaşmanın yaşanabileceği bir hal almaya başlayacak.

19. yüzyılın sonunda ortaya çıkan diğer bir önemli hareket de benzer nitelikleri haiz. 1891-1892 yıllarında gerçekleşen Tütün Protestosu İran siyasal ve toplumsal tarihi açısından bir kırılma noktasını teşkil ediyor. Mısır'da olduğu gibi İran'da da çok benzer aktörler ön sırada. Ülkeye nüfuz etmeye çalışan ve yönetici elit ile ve özellikle Şah Nasreddin ile işbirliği içinde hareket eden uluslararası sermaye. Elbette bu yabancı sermayeyi koruyup kollayan ve bu bölgeye yerleşmeye çalışan başta Büyük Britanya olmak üzere Büyük Güçler. Büyük Britanya'yı dengelemeye ve bu bölgedeki konumunu güçlendirmeye çalışan Rusya gibi diğer imparatorluklar da gözden kaçırılmaması gereken unsurlar.[43]

19. yüzyıl boyunca İran'a nüfuz eden yabancı sermaye bu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Hidiv yönetimindeki Mısır'da da gördüğümüz gibi kapitülasyonlar benzeri anlaşmalar ile ekonomik olarak avantajlı bir konum elde ediyor. Yabancı sermayenin İran'a nüfuzu bazı tüccarlar ve esnaf için verimli iş olanakları yaratırken İran literatüründe "pazar" ya da "çarşı" olarak nitelenen esnaf kesiminin iktisadi çıkar-

42 1860 Lübnan olayları için bkz. Leila Tarazi Fawaz, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, (Los Angeles: University of California Press, 1994).

43 John Foran, *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*, (Boulder: Westview Press, 1993), s. 109-137.

larına önemli bir darbe vuruyor. Bundan dolayı küçük ölçekli ticaret yapan, küçük ölçekli üretim yapan ya da İran dışıyla uzun mesafeli iş ilişkileri bulunan sosyal gruplar arasında yabancı sermayeye karşı giderek büyüyen bir tepki oluşuyor. Daha önce Şah 1872 yılında Reuter'e İran'ın yollarını, telgraf ağlarını ve daha birçok altyapı yatırımı kontrol edecek bir ayrıcalık satıyor ancak oluşan tepkiler ile bu imtiyazdan vazgeçmek zorunda kalıyor.[44] Ancak Büyük Güçler arasındaki rekabet arasında sıkışan ve iktisadi olarak da krizde olan Şah yönetimi 1890 yılında bu sefer 200.000'den fazla kişinin çalıştığı tütün sektöründe bir tekel kurmayı öngören bir imtiyazı yine bir İngiliz vatandaşına veriyor. Kısa sürede başlangıçta gizli tutulmaya çalışılan bu imtiyaz el değiştiriyor ve sonuncunda tütün üretimi ve satışını tamamen kontrol altına alacak İran Tütün Rejisi kuruluyor.[45]

Bu durum gerek tütün üreten gerekse de tütün ticareti yapan kesimlerde infial yaratıyor. Yine İngiltere'nin bölgede yeni bir kazanım elde etmesinden hoşnut olmayan Rusya da bu anlaşmaya tepki gösteriyor ve daha önce İran ile imzaladığı Türkmençay anlaşması gereği serbest tütün ticaretinin bu imtiyaz ile engellenemeyeceğini ilan ediyor. Ancak Kaçar hanedanının başı Şah Nasreddin bu imtiyazı vermekte diretiyor ve kısa zamanda Rusya'nın diplomatik tepkisini İran çapında yaygınlaşan bir toplumsal hareket takip ediyor.[46] Elbette ortaya çıkan bu toplumsal tepkinin Rusya tarafından örgütlendiğini ve kışkırtıldığı iddia etmek çok mümkün değil. Bu olay ve zamana dair komplo teorisyenlerinin pek mesaisi olmadığı için tarihyazımında da bu yollu değerlendirmeler yok. Beklenebileceği üzere tütün üreticileri, tüccarları ve satıcıları ülke çapında tepkilerini yazdıkları bildiriler, afişler ile dile getirmeye başlıyorlar. Kısa süre içerisinde ülkedeki ulemanın önde gelen temsilci-

44 Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 38.

45 Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*, (New Haven: Yale University Press, 1981), s. 66.

46 Nikki R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892*, (Londra: Frank Cass, 1966).

leri de bu tepkilere katılıyor. Protestolar Tahran, Şiraz ve Tebriz'den başlamak üzere birçok şehir ve kasabada kısa bir süre içerisinde yankısını buluyor. 1892 yılında ulemanın en prestijli isimlerinden en güçlü tüccarlara, Köylülerden kent yoksullarına kadar çok geniş bir toplumsal kesimi harekete geçiren tütün protestosu sonucunda büyük bir tazminat ödemeyi göze alarak Şah imtiyazı iptal ediyor.[47] Bu protesto Arabi ayaklanmasında olduğu gibi uluslararası ve ulusal ölçekte bir toplumsal hareket ortaya çıktıktan sonra nasıl birçok değişkenin süreç içerisinde rol oynadığını çok iyi resmediyor. Tütün Protestosu 1906 İran Meşruti devrimine giden süreçte ulemanın ve çarşı esnafının kazandığı gücü göstermesi bakımından çok önemlidir. Bu protesto içinde prestijleri ve kendilerine güvenleri politik olarak artsa da ulema, hareketi sokakta doğrudan örgütleyen diğer toplumsal kesimler kadar önemli rol oynamıştır. Ancak hareketin meşrulaşmasında azımsanmayacak bir işlevleri olmuştur.[48] Özellikle kent esnafının çarşıdaki konumunun değişimi bundan sonra İran siyasetinde oynayacağı rolü de değiştirmeye başlayacaktır. Tütün Protestosu ve boykotu yükselmekte olan aydın sınıfı, ulemanın önemli bir kısmı, tüccarlar, eşraf, loncalar arasında güçlü bir toplumsal koalisyonun inşa edilmesine yol açıyordu.[49]

Kapitalizmin getirdiği büyük iktisadi, sosyal dönüşüm, bunun sonucunda buradaki sınıfsal kompozisyonun ve iktidar kompozisyonunun değişmesi bu dönüşümün altında yatan temel nedenlerden bir tanesi. Siyasal reformlar, modern devlet reformları da toplumsal hareketlerin nasıl şekil alacağını doğrudan etkiliyor. Zira modern devlet demek en kaba biçimiyle

47 *A.g.e.*, s. 114.

48 Mansoor Moaddel, "The Shi'i Political Discourse and Class Mobilization in the Tobacco Movement of 1890-1892", John Foran (ed.) *A Century of Revolution: Social Movements in Iran*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994), s. 5.

49 Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911: Grassroots Democracy, Social Democracy and the Origins of Feminism*, (New York: Columbia University Press, 1996), s. 33; Nikki R. Keddie, "Iranian Revolution in Comparative Perspective", *Iran and the Muslim World: Resistance and Revolution*, (New York: New York University Press, 1995), s. 98.

toplumun bütün gözeneklerine kadar gündelik hayatın, gündelik ilişkilerin dönüşümü demek. Çünkü devlet bütün toplumun gündelik yaşamına nüfuz eder. Modern devletin ortaya çıkmasıyla beraber ulusçuluğun ve etnik problemin ortaya çıkması da eş zamanlı olarak gelişiyor. Her ne kadar etnik gruplar her zaman var olagelmişlerse de Modernite bunları bugün bildiğimiz anlamda kimliklere dönüştürür. Bundan dolayı da insanlar ne olduklarına dair fikir üretmeye başlarlar ve bunun sonucunda ulusçu akımlar ve etnik problemler ortaya çıkar. Burada her toplumsal problem artık kendisini etnik bir veçhede ifade etmeye başlayacaktır. Özellikle 20. yüzyılın başlarındaki işçi mücadelelerine baktığımız zaman da bu etnik problemin nasıl ortaya çıktığını görebileceğiz.

IV

Ortadoğu'daki toplumsal hareketlerin tarihinde diğer bir kırılma noktasını 20. yüzyıl başında tespit edebiliriz. Bu dönem kabaca İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. 20. yüzyılın başında Ortadoğu toplumları yine önemli bir dönüşüm geçiriyor. Yani 19. yüzyılda daha çok kendiliğinden ortaya çıkan köylü isyanları, vergi isyanları, açlıkla, tarımsal krizle oluşan isyan ve başkaldırılar artık farklı bir mahiyet kazanmaya başlıyor. Çünkü 20. yüzyılın başında dünyada çok ciddi yapısal dönüşümler ortaya çıkıyor. Her şeyden önce 1906-1908 yılları, kapitalizmin önemli finansal krizler yaşadığı bir dönem.[50] Bu kriz dünyayı çok derinden etkiliyor.

20. yüzyılın hemen başındaki kriz büyük bir devrim dalgası ile eş zamanlı olarak gelişiyor. 1905 yılında Rusya'da gerçekleşen devrimi arka arkaya 1906 İran Devrimi, 1908 Osmanlı Devrimi, 1909 İran Devrimi, 1909 Meksika Devrimi ve 1911 Çin Devrimi takip ediyor.[51] Bir 'Anayasal Devrimler' dalgası ile

50 Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, s. 72; Donald Quataert, "The Economic Climate of the 'Young Turk Revolution' in 1908", *The Journal of Modern History*, cilt 51, no. 3, (Eylül, 1979), s. 1147-1161.

51 Nader Sohrabi, Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905-1908", *American Journal of Socio-*

karşı karşıyayız yani. Bu devrimler her ne kadar kapitalist dünya ekonomisinin ve emperyalist sistemin kalbinde olmasalar da çok ciddi etkileri oluyor. Bu dönemde ilk modern siyasal ve toplumsal örgütler ortaya çıkmaya başlıyor. Bu ele aldığımız konu açısından önemli. Çünkü toplumsal hareketler ve devrimler çağında bu örgütler ve onları örgütleyen aydınlar. Çok önemli bir girdi 19. yüzyıldaki yapısal dönüşüm, reform hareketleri, yaygınlaşmaya başlayan örgün eğitim sistemi ve Avrupa kültür hayatının Ortadoğu toplumlarına daha fazla nüfuz etmesiyle beraber bağımsız aktörler olarak aydınlar ve profesyoneller ortaya çıkıyor. Bu aydınlar ve entelijansiya ve bunların kuracakları sivil organizasyonlar ve siyasal partiler toplumsal ve siyasal hayatta önemli roller oynayacaklar.[52]

İlk defa bu çağda, 20. yüzyılın başında *Hizb-ul Vatani* kuruluyor mesela Kahire'de. Ondan sonra da *Hizb-ul Umman*. Umman, halk partisi; Vatani ise ulusal parti, millet partisi. Daha sonra Mısır'da *Vafd* kurulacak, ulusal ve seküler bir organizasyon. Yine keza Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa Ermeni siyasal, devrimci örgütleri kuruluyor. Rum cemaati içinde de sivil ve siyasal örgütler kurulmaya başlanıyor. İttihat ve Terakki Cemiyeti etkili bir siyasal organizasyon olarak ortaya çıkıyor.[53] Yani sivil toplum anlamında çok ciddi bir hareketlilik ve örgütlülük ortaya çıkıyor 20. yüzyılın başında. Ve bunu örgütleyen, buna önderlik edenler de, modern eğitim alan, gerek Avrupa'da eğitim görmüş, gerekse, Osmanlı'da, Mısır'da, İran'da ortaya çıkmaya başlayan modern eğitim kurumlarında okumuş veya modern kurumların içinde, mesela gazetelerin içinde, toplumsal hayatın içerisinde kendisini yetiştirmeye başlamış aydınlar. Aydınların kurdukları örgütler, yayınladıkları gazete ve dergiler aracılığıyla toplumda etkin olmaya başladıklarını görüyo-

---

logy, cilt 100, no. 6, Mayıs 1995, s. 1383-1447; John Foran, *Taking Power: On the Origins of the Thirld World Revolutions*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 33.

52 James L. Gelvin, *The Modern Middle East: A History*, s. 123-131.

53 Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, s. 305-230; Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).

ruz. Bir yerde aydın varsa onun yanında hemen, bir *-izm* ortaya çıkmaya başlar. 19. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan ideolojiler, düşünce ekolleri giderek siyasallaşmaya ve örgütlenmeye başlıyor. Bundan dolayı 20. yüzyılın hemen başında, modern siyasal ideolojilerin ortaya çıktığını görüyoruz. Yani 1900'lerin başından itibaren gerek toplumsal örgütlenmelerde, gerek toplumsal hareketlerde, gerekse de büyük insan topluluklarının harekete geçirilmesinde geçmişte görülmemiş bir biçimde ideolojilerin etkili olmaya başladığına şahit oluyoruz. Bundan dolayı lider konumuna gelen aydınların ortaya çıktığını görüyoruz. Örneğin erken hayata gözlerini yuman Mustafa Kamil Mısır tarihinde tam da böyle bir çağda sembolik bir şahsiyet olarak ortaya çıkıyor. Vatani partisinin popüler lideri 1908 yılında öldüğünde sokak siyaseti anlamında bir boşluk doğuyor. Ancak hem cenazesi hem de kamuoyunun hatırasındaki yeri sembolik olarak önemli bir lider olarak yaşamaya devam etmesini sağlıyor Mısır siyasetinde.[54]

Bu elbette daha önceki ayaklanmaların ideolojileri olmadığı anlamına gelmiyor. Onların da tabii ki ideolojileri vardı. Mesela bizim bugün çok fazla araştırma imkanımız olmayan, hâlâ çok derinlikli bilgisine sahip olmadığımız ve yukarıda bahsettiğim köylü ve zanaatkâr ayaklanmalarında her zaman yerel birtakım önderler ortaya çıkmışlardı. Bu yerel önderlerin çoğunun ortak bir özellikleri vardı, mehdi olduklarını iddia ediyorlardı. Ya da başka yerlerde olduğu gibi doğrudan siyasal bir ünvana sahip çıkıyorlardı – Pugaçef'in Rusya'da çar olduğunu ilan etmesi gibi.[55] Bunlar çok anlaşılır iddia ve hareketlerdi. Niye ayaklananlar bu tarz iddialarda bulunuyorlardı? Mehdilikle ortaya çıkıyordu çünkü kendisini meşrulaştırmak zorundaydı. Neyle meşrulaştırıyordu hareketini? Ortadoğu'daki ayaklanmaların kendilerini İslâmî bir terminolojiyle meşrulaştırdıklarını, farklı veya heretik iddialarda bulunduklarını görüyoruz.

54 Ziad Fahmy, *Ordinary Egyptians*, s. 101-102.

55 Erken Modernitede toplumsal ayaklanmaların bu özellikleri hakkında önemli bir çalışma için bkz. Yves-Marie Berce, *Modern Avrupa'da Ayaklanmalar ve Devrimler XVI.-XVIII. Yüzyıllar*, (Ankara: İmge Yayınları, 2003).

İnsiyaki olarak dinî bir söylem ortaya çıkmaya başlıyor. Ancak özellikle 19. yüzyıldaki modernleşmeci, seküler hareketlerle birlikte ayaklanmalar da İslâmı gittikçe bir ideoloji gibi yeniden ele almaya başlıyorlar. Daha önceki hareketlerde karşılaştığımız dinî söylem ve referanslar dünyası modernleşme ile birlikte yerini modern bir ideoloji olarak politik İslâm'ın doğuşuna bırakmaya başlıyor.[56]

Yani 19. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan diğer ideolojiler gibi İslâm da modern bir ideoloji olarak temayüz ediyor artık bundan sonra. Ortadoğu'da bunun yanında daha seküler, liberal fikirler, sosyalist fikriyat da ortaya çıkmakta gecikmeyecek. Elbette bütün bu düşünce damarları dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi birbirlerinden kifayetiyle etkilenecek. Bundan dolayı özellikle toplumsal hareketler ve bunların içindeki aktivistler mevzu bahis olduğunda çok farklı ideolojik geleneklerin izini sürmek işten bile değildir. 20. yüzyıl ile birlikte ortaya çıkan yeni modern ideoloji ve toplumsal hareketler artık kendilerini partiler, sendikalar ve dernekler gibi modern siyasal örgütlenme formlarında ifade etmeye başlayacaklar.

Yukarıda da değindiğim gibi 20. yüzyıl dünyanın birçok bölgesinde yankısını bulan bir devrim dalgası ile açılıyor. Konumuz açısından önemli zira üzerinde durduğumuz bölgenin hem batısında hem doğusunda arka arkaya büyük halk kitlelerinin seferber olduğu devrimler gerçekleşiyor. Her ne kadar milliyetçi ve elitist tarihyazımı konuyu "Meşrutiyetin İlanı" gibi bir başlıkta ele almakta ısrar etse de 1908 Devrimi imparatorluk içinde birçok etnik ve dinî grubun mücadelesi ile ortaya çıkıyor ve ardından sonuçları itibarıyla çok büyük bir tarihsel kırılmaya yol veriyor.[57] 1878 yılında parlamenter hayatı askıya alan II. Abdülhamit'e karşı birçok cemaatin içinden devrimci gruplar ona karşı mücadele ediyorlar. Elbette bunların birço-

56 Ira M. Lapidus, "Islamic Political Movements: Patterns of Historical Change", Edmund Burke III ve Ira M. Lapidus (ed.), *Islam, Politics and Social Movements*, (Los Angeles: University of California Press, 1988), s. 3.

57 Y. Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and The Boycott Movement: Nationalism, Protest, and Social Class in the Formation of Modern Turkey*, (London: I.B.Tauris, 2013), s. 204-214.

günü milliyetçi ve bağımsızlıkçı girişimler olarak değerlendirmek de mümkündür. Ancak 1908 yılında Abdülhamit'in Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalması ve parlamentonun açılması ile birlikte silahlı mücadele veren birçok grubun dağdan inerek ovada siyaset yapmaya başladığını teslim etmek gerekiyor. Nitekim Jön Türk Devrimi olarak adlandırılan 1908 Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nda mücadele eden birçok grubun ortak mücadelesi sonucu meydan gelmişti. Abdülhamit'e son darbeyi vuran elbette rejimini koruyan ordu içerisinde de ayaklanmanın başlamış olmasıydı. Yine devrime giden süreçte Anadolu'da 1906 yılında yaygın olarak ortaya çıkan vergi isyanlarının ve ayaklanmalarının önemli bir rolü olmuştu.[58] Yani literatürde çok yaygın olarak iddia edildiği gibi 1908 Devrimi sadece siyasal komplolarla açıklanamayacak bir toplumsal tabana sahipti ve siyasal olarak mücadele edenler de uzun bir hazırlık süreci içerisinde yer almışlardı. Sürgünde rejim muhaliflerini bir araya getiren ve Paris'te yapılan konferanslarda uluslararası müdahale ve şiddet bugün olduğu gibi o zaman da en sıcak tartışmaların yaşandığı, siyasal bölünmelerin zuhur ettiği konuların başında geliyordu.[59]

23 Temmuz 1908 tarihinde gerçekleşen olayın devrim olduğunun bir başka göstergesi de gerek kısa vadede gerekse uzun vadede ortaya çıkardığı gelişmelerdi. 1908 Devrimi ertesinde siyasal olarak bir devrim ve radikal bir değişim için mücadele veren siyasal grupların beklentisinin fevkinde büyük bir toplumsal patlama yaşanmıştı. Örneğin Türkiye modern tarihi boyunca görüp görülebilecek en yaygın ve yoğun grev dalgalarından bir tanesi hemen devrimin ertesinde ortaya çıkmıştı.[60] İm-

58 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995); H. Zafer Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997).

59 Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2007); Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).

60 Yavuz Selim Karakışla, "1908 Grevleri", *Toplum ve Bilim*, Güz, No. 78, 1998. Aslında kendiliğinden işçi eylemlilikleri ve özellikle kendiliğinden tepkisel eylemler 1908 Devrimi öncesinde de yaşanmaya başlanmıştı. Örneğin bu anlamda Mart 1908'de yani devrimden önce Uşak'ta halı sektöründe çalışan işçilerin makina-kıncı eylemlilikleri bu anlamda önemli bir geçişe işaret ediyordu.

paratorluğun birçok bölgesinde gerek modern hizmet sektöründe olsun gerekse de geleneksel olarak örgütsel yapılarını devam ettiren lonca teşkilatı çerçevesinde olsun emekçi kesimler sınıf çıkarları için aylarca mücadele etmişlerdi. 1876-1908 arasında kaydedilen grev sayısı elli civarındayken devrim sonrasında bir kaç ay içerisinde bu sayı yüzün üstüne çıkmıştı. Gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda gerekse de İran'da toplumun farklı kesimleri anayasal devrimlerin akabinde kendi çıkarları için örgütlenmeye ve bu amaçla yayın faaliyetine girişmişlerdi. Örneğin Osmanlı kadınları farklı cemaatlerde feminist amaçlarla sivil örgütler kurmaya başlamışlar ve bu amaç doğrultusunda dergiler yayınlamaya başlamışlardı.[61] Yine İran'da da feminist hareket çok ciddi bir uyanış içerisindeydi.[62] Devrimin ortaya çıkardığı hürriyet Osmanlı devletini adeta hareketsiz bırakmıştı. Çok kısa bir süre içerisinde kurulan siyasal ve toplumsal örgütler ve yayınlanan dergi ve gazeteler bu dönüşümün en önemli işaretiydi.[63] Dahası bütün bu faaliyetler siyasallaşmıştı. Sadece siyasal faaliyetler değil, sosyal ve kültürel hayat dahi politik bir mahiyet almaya başlamıştı.[64] Yani hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı ve nitekim bugün artık malumumuz olduğu üzere olmamıştı da.

1906 yılında Osmanlı İmparatorluğu vergi ayaklanmaları ile sarsılırken ve İran'da birazdan değineceğim anayasacı bir top-

---

1908 Devrimi ertesinde grevler bu tür eylemlerin yerini alacaktı. Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1800-1908", *Journal of Social History*, cilt 19, no. 3, (Bahar, 1986), s. 473.

61 Fatma Kılıç Denman, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*, (İstanbul: Libra, 2009); Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, (İstanbul: Metis Yayınları, 1993); Y. Doğan Çetinkaya, "Türk Milliyetçiliğinin Kuruluşunda Kadınların Rolü ve Kadınlık Hayatı Dergisi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, No. 12, Bahar 2011, s. 119-139.

62 Janet Afary, "On the Origins of Feminism in Early 20th Century Iran", *Journal of Women's History*, Vol. I, No. 2, Sonbahar 1989, s. 65-87.

63 Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", *Tarih ve Toplum*, cilt XV, no. 238, Ekim 2003, s. 4-12; Orhan Koloğlu, *1908 Basın Patlaması*, (İstanbul: Bas-Haş, 2005).

64 Zafer Toprak, "Hürriyet-Musavat-Uhuvvet 'Her Yerde Bir Politika Tufanı Var'", *Manastır'da İlan-ı Hürriyet 1908-1909 Fotoğrafçı Manakis Biraderler*, Roni Marguiles (ed.), (İstanbul: YKY, 1997).

lumsal kalkışma yaşanırken, Mısır'da daha sonraki tarihlerde de sembolik önemi olacak toplumsal bir hadise meydana geliyordu.[65] 1906'da canları sıkılan iki üç İngiliz askeri güvercin avlamaya çıkarlar. Güvercinleri vururken onları yetiştiren ve besleyen Denşavay köyü sakinleriyle aralarında bir gerginlik olur. Bu gerginlik yetmezmiş gibi bir de köyün imamın karısını yaralarlar. Köy halkı bu olay karşısında anlaşılır bir şekilde sert tepki gösterir ve bu askerlerden bazılarını odunlarla yaralar. Bu olay karşısında İngiliz idaresi askerleri disiplin cezasına çarptırmak yerine zaten teyakkuz halinde korktukları Mısır'ın alt sınıflarına ibretlik bir ders vermeye karar verirler. İngiliz yönetimi var olan rejimin sosyal karakterini çok iyi bildiği için toplumsal tepkiden uzun bir süredir çekinmektedir. Bundan dolayı köylerinde kaos yaratan askerlere karşı ayaklanmış olan köylülerden 45-50 kişi gözaltına alınır ve bu 50 kişinin 40 tanesi uzun hapis cezalarına çarptırılır. 4 kişi de asılır. 4 kişi asıldıktan sonra bu olay Mısır'da çok ciddi bir tepkiye yol açar.[66] Ve İngiliz karşıtı, 1919 Devrimi'nin öncülü olan, 1919'u haber veren çok ciddi bir ayaklanma ortaya çıkar. Bugün hâlâ hem Mısır edebiyatında hem Mısır siyasal literatüründeki milli uyanışın ilk kahramanları olarak bu köylüler hatırlanır direndikleri için.[67] Ve bu ayaklanma bugün milliyetçi bir kalkışma olarak hatırlanıyor sadece. Ancak olay elbette o kadar basit değil. Bu toplumsal ve insiyaki bir reaksiyon aslında. Burada ayaklananlar kendileri ulusal mücadele vermek için ayaklanmıyorlar. İngilizlerle köy halkı arasında siyasal, iktisadi ve toplumsal gerginliklerin de ortaya çıktığı, kendini açık ettiği bir durum söz konusu olan. Bundan dolayı bu olay daha son-

65 Ziad Fahmy, *Ordinary Egyptians: Creating the Modern Nation through Popular Culture*, (Stanford: Stanford University Press, 2011), s. 92-95.

66 Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, s. 227.

67 Beth Baron, "The Construction of National Honour in Egypt", *Gender & History*, cilt V, no. 2, Haziran 1993, s. 244-255; R.C. Ostle, "Review of Mounah A. Khouri 'Journal of Arabic Literature'" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, cilt XXXV, no. 1, Şubat 1972, s. 155; Donald M. Reid, "Political Assassination in Egypt 1910-1954", *The International Journal of African Historical Studies*, cilt XV, no. 4, 1982, s. 625-651.

ra ortaya çıkacak devrimci süreçleri de haber veren bir olay olması açısından önemli.

Benzer bir şekilde İran toplumsal ve siyasal yaşamı da 1906 yılından sonra radikal bir değişime uğruyor. Yukarıda değindiğimiz iktisadi kriz İran'ı ve iktidardaki Kaçar hanedanını oldukça zor durumda bırakıyor. Uluslararası diplomasi ve sermayenin kıskacında bulunan Muzaffereddin Şah, selefi ve babası olan ve yukarıda adını andığım Nasreddin Şah gibi, Batı'ya ayrıcalıklar, tekel hakları satmaktan başka bir çare bulamıyordu. Mali krize bir de yapmış olduğu pahalı Avrupa seyahatlerinin masrafları eklenince Tütün Protestosu esnasında temayüz etmiş olan toplumsal ittifak yeniden iş başı yapıyor. Zaten Britanya ve Rusya'nın artan siyasal ve iktisadi etkisinden rahatsız olan zanaatkâr ve tüccarlar bir de ek vergiler, gümrük zamları ve enflasyon ile karşı karşıya kalınca isyan noktasına geliyorlar. Özellikle 1906 yılında Ocak ayından itibaren Basti'lere[68] devletin zorla müdahalede bulunması ve cami gibi kutsal mekanların dokunulmazlığına halel getirmesi tepki topluyor. Gene bazı ünlü, itibar sahibi ve yaşlı tüccarların yüksek fiyatlardan dolayı kamusal alanda falaka ile cezalandırılması, gösteri yapan esnaf, eşraf ve tüccarlar üzerine ateş açılması, bir seyidin vurularak öldürülmesi devrime gidilirken ortaya çıkan toplumsal tepkiyi artırıyor.[69] Uzun yıllardır gelişmekte olan ve İstanbul'dan Mısır'a kadar hem Ortadoğu'daki hem de Avrupa'daki fikri gelişmelerden yoğun bir şekilde etkilenen entelijansiya ve aydın sınıfı da bu sırada başka bir düzen için mücadele ediyor.[70] Bunlara Tütün Protestosunda olduğu gibi Avrupa'nın artan etkisinden rahatsız olan Şii dinî adamlarının tepkisi de tuz biber ekiyor. 1905 sonunda başlayan ve yaşam koşullarındaki kötüleşmeyle birlikte ülkenin dört bir ya-

68 *Basti* İran'da cami veya medrese gibi dokunulmazlığı olan bir yere sığınmak, *Basti* ise sığınan kişi anlamına geliyor.

69 Ervand Abrahamian, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", *International Journal of Middle East Studies*, cilt X, no. 3, Ağustos 1979, s. 381-414.

70 Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911: Grassroots Democracy, Social Democracy and the Origins of Feminism*, s. 22-29.

nında ayaklanan köylüler ve kent yoksulları Muzaffereddin Şah'ı 1906 yılının Ekim ayında Meclis'i açmak zorunda bırakıyor.[71] Şahın gerek camilere gerekse Britanya elçiliğine sığınan insanlara müdahale çabaları sonuç getirmiyor. Aynı yıl devrimin etkisi var mıdır bilinmez ama şah hayata gözlerini yumuyor. Onun yerini meşrutiyete hiç de iyi bir gözle bakmayan Muhammed Ali Şah alıyor. Bu noktadan sonraki İran meşrutiyeti tarihi sosyal tarihin ne kadar çok yönlü ve boyutlu olduğu öğrenmek açısından derslerle dolu. Her şeyden önce 1906 yılında meşrutiyetçileri destekleyen ve onları elçiliğinin bahçesinde koruyan Büyük Britanya Muhammed Ali Şah ile birlikte bir sene içinde anayasacıları karşısına almakta ve restorasyonu desteklemekte gecikmiyor. Yine önde gelen ulemadan olan Şeyh Fazullah Nuri de rejim karşıtı girişimlerde ve beyanatlarda bulunuyor.[72] Bu siyasal ve toplumsal kargaşa içinde İran 1907 tarihinde Britanya ve Rusya'nın nüfuz sahası olarak iki parçaya bölünecek ve Britanya da bu arada Şah'ın tarafını tutmaya başlayacak. Ancak 1909 yılında ne Rusya'ya kaçacak olan Muhammed Ali Şah ne de meşrutiyet karşıtı olan ve daha sonra rejim karşıtı olarak yargılanarak suçlu bulunan Fazullah Nuri başarılı olacaklar. Devrimin arkasındaki muazzam toplumsal güç, toplumsal hareketlilik ve kamusal meşruiyet İran tarihinde Tütün Protestosu ile başlayan değişime önemli bir halka daha ekleyecek.

Meşruti devrimlerle ve ortaya çıkan isyanlarla Ortadoğu'da sınıfsal kompozisyonun değiştiğini, farklı sınıflar ve farklı iktidar grupları arasındaki mücadelenin dönüşüme uğradığını görüyoruz. Bu devrimler çağı içerisinde ve çatışma ortamında kadınlardan köylülere, küçük üreticilerden küçük toprak sahiplerine, topraksızlardan işçilere, zanaatkârlardan servis sektöründe çalışan işçilere kadar birçok toplumsal kesimin ayaklan-

71 Janet Afary, "Peasant Rebellions of the Caspian Region in the Iranian Constitutional Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, cilt XXIII, no. 2, Mayıs 1991, s. 137-161.

72 Janet Afary, "Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-11", John Foran (ed.) *A Century of Revolution: Social Movements in Iran*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994), s. 27-28.

dıklarını veya siyasal mücadele içerisine girdiklerini görüyoruz. Elbette dünyanın birçok yerinde olduğu gibi isyanlar ve ayaklanmalarla birlikte birçok siyasal gelgitler yaşanıyor. Örneğin 1909 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda 31 Mart ile ilk darbeyi yiyen hürriyet, İttihat ve Terakki'nin tek parti rejimini tesis ettiği 1913 başında tamamen ortadan kalkıyor. İran'da da Muzaffereddin Şah'ın kaçmasıyla tahta çıkan Ahmet Şah 1911 yılında Meclis'i dağıtıyor.

20. yüzyıl ilk yarısında Ortadoğu'da siyasallaşma ile birlikte siyasal örgütlerin sayısı ve örgütlülük düzeyinde bir artış meydana geliyor. Bunlardan en önemli iki tanesi İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Mısır'da Wafd'dır.[73] İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi Wafd da Mısır tarihinin önemli bir dönemine damgasını vuruyor. Seküler bir parti olan Wafd sendikalardan aydınlara birçok toplumsal kesim ile bağ kuruyor ve onların tepkilerine ve arzularına tercüman oluyor. Zamanla tüm toplumu kesen İngiltere karşıtı duyguların ve hareketin sözcüsü konumuna geliyor. Mısır toplumsal tarihinin önemli olaylarından bir tanesi olan 1919 Devrimi'nin merkezinde yer alıyor.[74]

1919 Devrimi'ne gidilirken Arabi Ayaklanması'ndan beri sınıfsal dengelerde ve toplumsal sorunlarda çok büyük bir değişim yaşanmamıştı. Toprak sahibi sınıf Britanya'nın pamuk fiyatlarını yapay olarak düşük tutmasından çok rahatsızdı. Profesyonel orta sınıflar ise özellikle bürokrasiden eskide Osmanlı/Mısır elitinin işgal ettiği yüksek basamakların bu sefer artan sayıda İngiliz veya Avrupalı tarafından doldurulmasına derinden içerliyordu. Kentli alt sınıflar ise berdevam yüksek enflasyon, temel gıda maddelerinin kıtlığından ve fiyatlarının yüksekliğinden muzdaripti. Birinci Dünya Savaşı sırasında uygulanan sansür, olağanüstü haller ve baskılar ise bu duruma sadece tuz biber ekmişti. Paris'teki barış görüşmelerini Mısır'ın yerli eliti Britanya mandasından kurtulmak için bir fırsat addetmiş-

73 Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 384.

74 James Whidden, "The Generation of 1919", *Re-envisioning Egypt 1919-1952*, Arthur Goldschmidt, Amy Johnson ve Barak A. Salmoni (der.), (Kahire: The American University in Cairo Press, 2005), s. 19-45

ti. Barış görüşmelerine katılmak için Wafd partisi ve Saad Zaghlul gibi kişilikler girişimlerde bulunurken ülke çapında (Mısır ve Sudan) bir direniş ortaya çıktı. Yükselen seferberlik düzeyinden ürken İngiliz yöneticiler Zaghlul'u Malta'ya sürgün etmek kararı almıştı.[75] Ancak bu olayları yatıştırmak yerine daha da yaygınlaşmasına sebep olmuştu. Her zaman siyasetin Mısır'daki merkezleri olmuş kahvehaneler, El-Ezher üniversitesi devrimci hareketin merkezleriydi. Hareket farklı dinî cemaatleri de yatay kesiyordu, kilise ve camiiler hareketin ev sahipliğini beraber ifa ediyorlardı. Modern kamusal alanlar olan bulvarlar, meydanlar, geniş caddeler kitle gösterilerini, yürüyüşlerini kolaylaştırıyordu. Kamusal alan bir karnaval havasındaydı. Çok canlı bir siyasal hayat patlak vermiş, on binlerce bildiri ve risale her gün elden ele dolaşır olmuştu. Kadınlar hazırladıkları pankartlarla meydanlarda, kamusal alanda boy gösteriyorlar, öğrenciler her gün siyasal söylevler veriyordu. Kıptiler ve Müslümanlar sokaklarda kardeşliklerini sergiliyorlardı. Bu bölgede yakın geçmişte yaşanan meşruti devrimlerden sahneler sergileniyordu adeta. Nafile de olsa İngiliz yetkililer bu ortaya çıkan kalkışmayı bastırmak için şiddet seçeneğini de kullanmak istediler. Bir ay geçmeden üç bin kişi öldürülmüş, sayısız köy yakılmıştı. Mısır'da bulunan tüm toplumsal kesimler hareketin içinde yer almıştı. Mısır'da köylülerden aydınlara, farklı cemaatlerden bürokratlara her kesimin devrimci hareket içinde yer alması, sonunda Mısır'a İngiliz kontrolü altında da olsa 1922'de bağımsızlığını kazandırmış oldu. Bir sene sonra da bir anayasa ve parlamentoya sahip olacaktı Mısır – artık meşruti bir krallıktı.[76]

Saad Zaghlul toplumun alt katlarından geliyordu ve kendisini ayaktakımının çocuğu olarak nitelendirmiştir. Onun İngilizler tarafından hapis edilmesi, gelişen ulusal direniş neticesinde, hiç beklenmeyen, Saad Zaghlul'un kendisinin bile şok olduğu büyük bir toplumsal kalkışma ortaya çıkarmıştır. İngilizler de gelişen isyanın boyutu karşısında şok olmuşlardır. 1919 yılm-

75 Ziad Fahmy, *Ordinary Egyptians*, s. 135-137.

76 *A.g.e.*, s. 139.

da, yani 1917'den iki sene sonra İngilizler bu ayaklanmayı nasıl açıklamışlardır? Nasıl Arabi Ayaklanması'nı İngiliz komplosu olarak açıklayan insanlar varsa, İngilizler de bu ayaklanmayı Bolşevik komplosu olarak açıklamışlardır. Egemenler hiçbir zaman halkın bir şey yapabileceğine inanmazlar. 1919'da dönemin siyasal önderlerinden veya elitin bir parçası olan Zaghlul bile ortaya çıkan büyük toplumsal kalkışma ve örgütlülük karşısında şaşkınlığını dile getirmiştir.[77]

Tam bu noktada 20. yüzyıl toplumsal hareketleri ile ilgili tartışmanın önemli bir öğesinin üstünde durmak gerekiyor. 1906'dan sonra Ortadoğu'da toplumsal hareketlerin, yukarıda bahsettiğim tarzda ayaklanmaların geri çekildiğine dair literatürde bir önyargı vardır. Çünkü 20. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan durumun artık daha çok milliyetçi örgütlenmeler, milliyetçi ulusal mücadeleler olduğu üzerinde durulur. Yani rekabet ve savaş halinde olan milliyetçiliklerin toplumsal hareketleri emdikleri, ulusal hareketten bağımsız bir varlığı olan toplumsal hareketlerin ortadan kalktığı vurgulanır. Artık Ortadoğu'da milliyetçi olmayan, milliyetçi hareketten bağımsız bir işçi hareketi, sosyalist hareket, kadın mücadelesi, köylü ayaklanmaları yoktur bu görüşe göre. Hatta bu hakim görüş tarihi geriye doğru da okuyarak, 20. yüzyıl öncesi toplumsal hareketleri de milli hareketlerin ayak sesleri olarak okumaya başlayarak onların toplumsal karakterini de iyice silikleştirir. Bu hareketler, direnişler, devrimler artık elitlerin, siyasetçilerin, emperyalistlerin kendi aralarındaki iç çatışmaların bir figüranı derekesine indirilir. Bu anlatı içinde toplumsal hareketler ve isyanlar halk gruplarının güdülendiği ve siyasi komplolara kurban gittiği süreçler olarak anlamlandırılır.

Bundan dolayı 20. yüzyıldaki ulusal mücadeleler de çok elitist bir şekilde ele alınır. Biz bugünkü yeni çalışmalarla biliyoruz ki bu hareketlerin, bu siyasal organizasyonların içerisinde çok farklı yönleri olan mücadele pratikleri var. Çünkü 20. yüzyılda, 19. yüzyıl içerisinde ortaya çıkmış siyasal örgütler ve ay-

77 John D. McIntyre, *The Boycott of the Milner Mission: A Study in Egyptian Nationalism*, (New York: Peter Lang, 1985).

dınlar, toplumu kendi fikirleri doğrultusunda dönüştürmeye, biçimlendirmeye çalışıyorlar. Ama hiçbir zaman kendi istedikleri projeyi hayata geçiremiyorlar. Çünkü toplumda yaşayan herkes bu ulusal mücadelelere katılsalar dahi kendi toplumsal çıkarları ve kendi kültürel arka planlarıyla bu hareketlerin içine giriyorlar. Nitekim Mısır'daki ulusal hareketin içindeki kadınların milliyetçiliğiyle ya da Osmanlı'da, Türkiye'de ortaya çıkan milliyetçi hareketteki kadınların milliyetçiliğiyle, normal siyasal organizasyonların milliyetçiliği arasında bir açı oluyor. Yine sendikal hareketlerin milliyetçiliğiyle, köylülerin milliyetçiliği veya siyasal organizasyonlardaki milliyetçilik arasında çok ciddi bir fark ortaya çıkıyor ve insanlar kendi toplumsal çıkarlarını, kendi kültürlerini bu ulusal hareketlere yedirmeye çalışıyorlar. Bu ulusal hareket içerisinde bundan dolayı çok farklı fraksiyonlar, çok farklı toplumsal mücadeleler ortaya çıkıyor. Yani burada dahi, ulusal mücadelelerin, ulusal örgütlerin içinde dahi farklı toplumsal kesimler kendi iç çekişmelerini ortaya çıkaracak şekilde kendilerini siyasi ve toplumsal olarak ifade ediyorlar. Yani hiçbir zaman, bir devrimci durum olmadığı zamanlarda dahi, toplumun içindeki sosyal zenginlik, kendi ifadesini hem toplumsal olarak hem kültürel hem de siyaseten ifade etmekten geri durmuyor.

Ancak bu değindiğim nokta 20. yüzyıl ortasında gerçekten milliyetçi hareketten başka bir toplumsal hareketin kalmadığının kabulü değil hiç bir şekilde. Sadece milliyetçi hareketlerin dahi ne kadar farklı bir toplumsal tabana ve dinamiğe sahip olduklarına işaret etmek muradım. Peki 20. yüzyıl tarihine baktığımızda gerçekten başka ayaklanmalar yok mu? Elbette var. Örneğin Filistin'de ortaya çıkan 1930'lardaki isyanların ve büyük ayaklanmanın Ortadoğu tarihi açısından kendi bölgesi dışında etkileri olmuştur.[78] Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bugünkü Türkiye'nin tarihi 1930'lu yılların sonuna kadar çok çalkantılı olmuştur. Mütarekeden sonra özellikle İstanbul'da ve Anadolu'nun birçok yerinde çok canlı bir işçi hareketi ortaya çıkmış ve gerek ulusal siyaseti gerekse de çağdaş sosyalist hare-

78 Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, s. 114.

keti derinden etkilemiştir.[79] Bu konu hâlâ nitelikli çalışmaların yapılmasını bekliyor. Yine kadın hareketi Türkiye'nin ilk siyasi partisini CHP'den önce kurma iradesini göstermiş ve bunun bedelini ağır bir şekilde ödemek zorunda kalmıştı.[80] Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecine çok farklı toplumsal kesimler katkıda bulunmuş ancak sonuçta dışlanan kesimler sarsıcı hareketler oluşturmuşlardı. Örneğin 1920'li yıllar ve 1930'lu yılların da ortasına kadar Türkiye tarihi ardı arkası kesilmeyen büyük Kürt isyanları ile sarsılmıştır. Bu isyanlar literatürde ve muhafazakâr söylemde iddia edildiği gibi ne dış güçlerce çıkarılmış ne de sadece yerel ileri gelen sınıfların çıkarları ile açıklanabilecek basitlikte hareketler olmuşlardır. Köylülerden, aydınlara, toprak sahibi sınıflardan, eşrafa, esnafa çok farklı boyutlardaki toplumsal seferberlikler modern Türkiye'nin kuruluşuna damgasını vurmuştur.

Bu dönemin sonundaki en önemli olay ise 1952 Mısır Devrimi'dir. Nasır ve Nasırcılığın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir model olarak öne çıktığı bu önemli olay da daha çok günümüzde bir darbe olarak kodlanmaktadır. Elbette Mısır'ın güvenlik aygıtı içerisindeki kliklerin ve grupların rekabet ve çatışmalarının çok önemli roller oynadığı 1952 Devrimi çerçevesinde toplumsal olarak da önemli dönüşümler yaşanmıştır. Ancak gerek Arabi İsyanı ile gerekse de 30 Haziran 2013 darbesi ile karşılaştırıldığında toplumsal seferberlik boyutu daha sınırlı kalmıştır.[81] Ancak 1952 Temmuz Devrimi gerek Mısır tarihinde meydana getirdiği kırılma, gerek Kavalalı hanedanına son vermesi gerekse de Mısır siyasetinde kitlelerin siyasete katılımında önemli bir merhaleye yol vermesi sebebiyle çok önemli bir

79 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009); Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne 1919-1926*, Cilt I 1919-1923, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2013); Mete Tunçay, *1923 Amele Birliği*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2009); Emel Akal, *Moshova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

80 Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2003).

81 Hazem Kandil, *Soldiers, Spies and Statesmen: Egypt's Road to Revolt*, (Londra: Verso, 2012).

olaydır. Yugoslavya'da Tito örneğinde olduğu gibi Nasır pragmatik ve popülist bir siyaset adamı da olsa Ortadoğu'da sosyal adalet, eşitlik, bağımsızlık, kalkınmacılık, Arap sosyalizmi gibi değer ve kavramların sembol ismi olmuştur.[82]

Kabaca İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte toplumsal hareketlerin ve devrimlerin, direnişlerin seyri bu. Kimi zaman sokaklara taşan, yakıp yıkan, kendi fikrini, ideolojisini, mehdilikten daha sonra sosyalizme varacak şekilde, farklı şekillerde ifade eden, ayaklanan, köylüler, zanaatkârlar, işçiler, kadınlar mevzu bahis tarih boyunca. Ya da devrimci büyük kalkışmaların olmadığı durumlarda gündelik hayat içerisinde direniş pratiklerini geliştiren, kaçma yollarını bulan, bir şekilde sistemin etrafından dolaşmaya çalışan pratikler siyasi ve toplumsal hayatı oluşturan önemli etkenler olmuştur her zaman.

V

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra günümüzdeki Arap isyanlarını anlamak açısından Ortadoğu'da gerçekleşen en önemli sembolik ayaklanma Enver Sedat'ı çok zor durumda bırakan, 1977 Ekmek Ayaklanması'dır. Elbette biricik örnek değildir bu isyan. Türkiye tarihinde de 70'li yıllar gerek sosyal gerekse politik anlamda çok hareketli bir zaman dilimiydi. Keza bu on yılın sonunda modern zamanların en önemli devrimlerinden bir tanesi, 1979 İran Devrimi gerçekleşecekti. Ancak 1977 Ekmek Ayaklanması bu dönemde yaşanan kırılmayı analiz etmek için çok değerli veriler sunuyor bize. 1970 yılında 1952 Mısır Devrimi'nin lideri Nasır'ın ölmesi ile birlikte Mısır'da Enver Sedat iktidara gelir. Nasır'ın her zaman yakınında olmuş bir kişiydi Sedat. Hatta 1952 Devrimi'nde devrimi halka müjdelemek için radyodan yapılacak konuşma için de o görevlendirilmişti. Daha sonra da Halk Meclisi sözcülüğü, Mısır Başkan Yardımcılığı, Birleşik Arap Cumhuriyeti başkanlığı gibi çok önemli görevler-

82 Steven A. Cook, *The Struggle for Egypt: From Nasser to Tahrir Square*, (Oxford: Oxford University Press, 2011).

de bulunmuştu. Ancak 1970 yılına gelindiğinde gerek uluslararası gerekse de ulusal birçok denge çoktan değişmişti. İçeriklerinden çok şey yitirmiş olan planlı ekonomi, sosyal ve iktisadi reformlar, bağımsız dış politika söylemi, birleşik bir Arap devleti ütopyası gibi devrimin gündeme getirdikleri Nasır'ın ölümüyle birlikte bir değer olarak da ortadan kalkmaya başlayacaktı. Enver Sedat 1970'li yılların başında tüm dünyayı kasıp kavuran ve başka bir sermaye birikim rejimine kapıları açan kriz karşısında birçok yönetici elit gibi çareyi IMF'nin yapısal uyum politikalarına başvurmakta bulacaktı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hegemonik olan planlı ekonomi, kalkınmacılık, sanayileşme, toprak reformu, millileştirmeler, bağımsızlık, sosyal adalet gibi kavram ve politikalar yerlerini sıkı para politikası, özelleştirme, piyasalaşma, borçları ödemek için sosyal kesintilere bıraktı. Daha çok Sovyet Rusya'ya meyleden bağımsız dış politika da yerini diplomatik olarak ABD'ye, iktisadi olarak da IMF ve Dünya Bankası'na yanaşmaya terk etti. Bu dönüşüm ve yeni yönelim çok önemlidir ve altının kalın kalın çizilmesi iktiza eder zira bu tarihten sonra Ortadoğu'da ortaya çıkacak bütün isyan dalgaları temelde bu sosyal ve iktisadi politikalara karşı gerçekleşecektir.[83] Nitekim özellikle Mısır'da ve en genel düzeyde bölgede 1950'lerden 1970'lerin ortasına kadar daha sonra ortaya çıkacak boyutlarda sosyal patlamaların yaşanmamış olması da bir tesadüfün eseri değildir. 1977 Ekmek Ayaklanması kendinden sonra gelişecek isyanlar için bir referans noktası teşkil edecek ve bugün de Arap isyanları çerçevesinde gerçekleştirilen tartışmalarda temel karşılaştırma ve atıf kıstasını oluşturacak. Enver Sedat iş başına geldikten sonra hemen devrimi tashih etmeye yani düzeltmeye girişiyor. Resmi adıyla *es-savra et-tashihiyye*'ye başlıyor. Elbette ki bu düzeltmeden anlayacağımız doğrudan devrim ideallerine karşı çıkılamayacağı için içeriklerinin zamanın gerekleri yani liberal reformlarla doldurulacak olmasıdır. Zira bu tashih iddiası çok kısa bir süre içinde 1974 yılında *infitah* ile yeni bir aşamaya at-

83 Larbi Sadiki, "Popular Uprisings and Arab Democratization", *International Journal of Middle East Studies*, cilt XXXII, no. 1, (Şubat, 2000), s. 71-95.

layacak.[84] *İnfitah* yani Türkiye'de kabaca 24 Ocak kararları ile hatırlanan açık ekonomi politikaları. Tesadüfe bakın ki Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin Mısır kanadıyla aynı zamanda diğer kanat Suriye'de benzer bir gelişme Sedat'ın Suriyeli muadili Hafız Esat tarafından tashih hareketiyle yürürlüğe konulacaktı. Esat da Sedat gibi iktidara 1970 yılında gelir.

Artık gündemde ülkenin özel ve yabancı sermayeye açılması vardır.[85] Hatta daha sembolik bir adım: Eski rejimin en önemli politikası olan tarım reformunun geri çevrilmesi. Yirmi yıldır oluşturulan ancak kısa sürede birçoğu verimsiz işletilen ve zarar eden devlet iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi gündeme gelir. Zira bazıları Arap Sosyalizm'inden bahsetse de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşturulan sosyal ve iktisadi düzenin sosyalizm ile çok bir alakası yoktu. Bundan dolayı Ortadoğu coğrafyasında yönetici elit IMF reçeteleri olarak bilinen ve topluma daha çok "kemer sıkma" olarak yansıyan politikalara yöneldiler.

Enver Sedat örneğinde olduğu gibi kısa bir zaman içinde bu bir zorunluluk halini de aldı. Çünkü zaten yeteri kadar dış borcu olan bu ülkeler her ne kadar sıkı para politikalarından bahsetseler de yüklü dış borç almayı sürdürdüler. Bu da onları IMF ve Dünya Bankası'nın tavsiyeleri yerine direktif ve emirleriyle karşı karşıya bıraktı. Dahası bu kurumlar sadece dışa açılma ve özelleştirmeleri değil sosyal harcamaların da kısılmasını ve bunların borç ödemesi olarak Batı'ya aktarılmasını da salık veriyorlardı.

Bu ise Nasır sonrası oluşturulan soysal politikalar, devlet sübvansiyonları ve yardımlarıyla zor ayakta duran orta ve alt sınıflar için yıkım demekti. Daha da kötüsü devlet sübvansiyonu olarak bahsedilen de genellikle ekmek, gaz, şeker gibi temel ihtiyaç maddeleriydi.[86] Elbette bu tavsiye ve emirleri uygulamak çok kolay değildi. Hatta yönetici elit için cesaret işiydi.

---

84 Sami Zubaida, "Islam, the State and Democracy: Contrasting Conceptions of Society in Egypt", *Middle East Report*, no. 179, (Kasım-Aralık 1992), s. 2-10.

85 Clement Henry Moore, "Money and Power: The Dilemma of the Egyptian Infitah", *Middle East Journal*, cilt XV, no. 4, (Sonbahar 1986), s. 634.

86 Larbi Sadiki, "Towards Arab Liberal Governance: From the Democracy of Bread to the Democracy of the Vote", *Third World Quarterly*, cilt XVIII, no. 1, 1997, s. 139.

Bundan dolayı da bunların uygulaması daha sonraki yıllara sarkacaktı. Ancak Enver Sedat ilk adımı 1977 yılında atmaya karar verdi. Çünkü Dünya Bankası'ndan aldığı son borcu, yiyecek yardımlarını ve temel ihtiyaç maddeleri desteğini radikal bir şekilde sınırlandıracağı sözü ile alabilmişti. Bundan dolayı Ocak 1977 tarihinde Sedat hükümeti devletin undan pirince varıncaya kadar yiyecek yardımlarını kıstığını ve devlet memurlarının da ikramiyelerini kaldırdığını açıkladı. Maaş artışları da dondurulacaktı.[87] Bugün çok aşina olunan neoliberal tasarruf tedbirleri. Bu kesintiler yetmezmiş gibi bu tedbirler piyasada temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarında artışa neden oluyordu. Ortadoğu'da çok güçlü görünen, antidemokratik denilen, tek adam otokrasisi olarak nitelendirilen rejimlerin bu tür politikaları radikal olarak neden uygulamaya çekindikleri ve korktukları çok kısa bir süre içinde anlaşılacaktı.

Enver Sedat hükümetinin kesintilere dair yaptığı açıklamanın ertesi günü olan 18 Ocak 1977 tarihinde kıyamet koptu.[88] Kahire, İskenderiye ve Helvan gibi diğer sanayi şehirlerinde işçiler sokaklara döküldü. İş yerleri işgal edildi. Sokaklarda kendiliğinden gösteriler düzenlenmeye, direnişler örgütlenmeye başladı. Üniversite öğrencileri sokaklara döküldü. Bir grup öğrenci o gün meclise giderek milletvekilleri ile görüşmeye çalıştı. Ancak bu yoğun ve ani tepki elbette şiddeti de peşinden getirdi ve polisle çatışma başladı. Gün sonunda tepkinin ne kadar ciddi olduğu hemen anlaşılacaktı. Zira bu bir sosyal patlamaydı. Daha önceki yüzyıllarda görüldüğü gibi demiryolları hatları kesilmekle kalmamış, istasyonlar ateşe verilmişti. Polis karakolları kalabalıklar tarafından basılıyordu. Hatta otellere, gazinolara ve zenginliği temsil eden mekanlara da saldırılar düzenleniyordu. Sedat'ın iktidar partisi Arap Sosyalist Birliği binaları da bu saldırılardan nasibini alacaktı. Zaten Sedat daha sonra kendi görüşlerine daha uygun olan ve zamanla Hüsnü Mübarek'in olacak

87 David Seddon, "The Politics of Adjustment: Egypt and the IMF: 1987-1990", *Review of African Political Economy*, cilt XVII, no. 47, 1990, s. 96.

88 Genel anlamda 1977 ayaklanması ve sübvansiyonların önemli üzerine bkz. Ram Sachs, "On Bread and Circuses: Food Subsidy Reform and Popular Opposition in Egypt", Yayınlanmamış Tez, Stanford Üniversitesi, 2012.

El-Vatani partisini yani Ulusal Demokrat Parti'sini 1978'de kuracaktı. Yürüyüşler, işgaller, resmi binaların kuşatılması bir gün içerisinde bütün Mısır'ı sarmıştı. Ülke çapında ortaya çıkan bu patlamaya hükümet ve kolluk kuvvetleri şiddetle cevap vermiş ve bir kaç gün içerisinde sekseni aşkın insan öldürülmüş yüzlercesi de yaralanmıştı. Sokaklarda yürüyen insanlar *infitah*'a küfrediyor ve eski rejimden kaynaklı hakları için "Nasır" sloganları atıyorlardı. İşin önemlisi ayaklanmayı sona erdiren rejimin kullandığı şiddet değil yeni politikaların ve alınan önlemlerin iptal edildiğinin duyurulması olacaktı. Gize'den Süveyş'e, Asuan'dan Mansure'ye tüm şehirler ayaklanma ile sarsılmış, birçok iş kolunda işçiler doğrudan eyleme geçmişlerdi. Sonuçta yapılan açıklama 19 Ocak akşamı, yani iki gün sonra geri çekilmiş oldu. Ancak bu yeni dönemin ilk denemesiydi ve arkası gelecekti. Yine de çok otoriter ve otokratik addedilen rejimlerin büyük çapta neoliberal politikaları uzun yıllar radikal bir şekilde uygulamalarının ardında 1977 Ekmek Ayaklanması'nın hayaletinin olduğunu söylemek çok büyük bir abartı sayılmaz.

1977 Ayaklanması'nın ardından açıklanan tedbirler ve kesintiler iptal edilmiş de olsa Enver Sedat başlattığı değişim yolunda adımlarını atmaya devam etti. Ayaklanmadan bir sene sonra devrim sonrası düzenle iyice bağlarını koparmak için partisinin adını değiştirdi ve 1973 savaşındaki başarısını ve prestijini de İsrail ile anlaşma için kullandı. Ünlü 1978 Camp David buluşmasından sonra 1979 yılında İsrail ile anlaştı ve bu anlaşma sonrası Mısır, İsrail için korkulması gereken bir devlet olmaktan çıktı. Enver Sedat 1981 yılında bir suikast ile ortadan kaldırıldıktan sonra temellerini attığı düzen Hüsnü Mübarek tarafından devam ettirildi. 1980'li yıllar İslâmî devrimin başka bir rotaya soktuğu İran dışındaki Ortadoğu'da IMF ve Dünya Bankası politikalarının uygulanmaya çalışıldığı yıllar oldu. Bundan dolayı Tunus, Fas, Sudan ve diğer Ortadoğu ülkelerinde 1977 ayaklanmalarının küçük büyük tekrar çekimleri yaşandı.[89] An-

89 David Seddon, "Riot and Rebellion in North Africa: Political Responses to Economic Crisis in Tunisia, Morocco and Sudan", *Power and Stability in the Middle East*, Berch Berberoglu (ed.), (Londra: Zed Books, 1989), 114-135.

cak neoliberal politikalar bir adım geri iki adım ileri yavaş yavaş hakim siyasalar oldular.

1980'li yıllar Ortadoğu devletlerinde neo-liberal düsturların hakim paradigma halini aldığı yıllar oldu. Her ne kadar bu iktisadi dünya görüşünün yanı sıra demokratikleşme, sivil toplumun geliştirilmesi, söz ve ifade hürriyetinin güvence altına alınması da gündeme gelmişse de bunlar için bastıran IMF ve Dünya Bankası benzeri bir güç olmamıştır. Bundan dolayı çeşitli halk katmanlarının geleneksel toplumsal sözleşmenin, ahlâk ekonomisinin ihlali olarak gördükleri sübvansiyon ve desteklerin kesilmesi ve en örgütlü işçi kesiminin çalışığı devlet iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmeye başlanması 1980'li yılların temel özelliğini teşkil etti.[90] Bu eğilime karşı çıkanların demokratikleşme ve sivil toplumun özgürleşmesi söylemlerine rağmen bastırıldığı bir dönem ile karşı karşıyayız. Demokratikleşmeden anlaşılan aslında toplumsal baskı altında olan neo-liberal hükümetlerin piyasaların önünü açma hürriyetinden başka bir şey değildi. Bundan dolayı 1977 ayaklanmasının birçok tekranı yaşandı 80'li yıllar içerisinde. Bunların en önemlileri 1983 Fas, 1984 Tunus, 1985 Sudan, 1987 Lübnan, 1988 Cezayir ve 1989 Ürdün ekmek isyanlarıydı.[91]

Tarihlerden de görüleceği üzere 1980'li yıllardaki neo-liberal dönüşüm "Doğu" toplumlarına dair o uydurma "uyuşukluk" içinde geçmemişti. Nitekim özellikle uluslararası finans kurumlarının istekleri çok ağır bir şekilde yerine getiriliyor ve hatta onlar açısından tatminkâr da olmuyordu. Bu ayaklanmaların hepsinin altında yatan ana etken 1977 Ekmek İsyanını ortaya çıkaran nedenlerdi. Elbette hepsinin kendine has yerel özellikleri mevcuttu, kimisinde ülkenin siyasal durumu, kimisinde etnik bileşimi önemli roller oynayabiliyordu. Nitekim örneğin bunlardan Sudan'ın başkenti Hartum'da ortaya çıkan

90 Karen Pfeifer, "Economic Reform and Privatization in Egypt", *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest and Social Change in Egypt*, (Eds.) Jeannie Sowers and Chris Toensing, (Londra: Verso, 2012), s. 205-209.

91 David Seddon, "Riot and Rebellion in North Africa: Political Responses to Economic Crisis in Tunisia, Morocco and Sudan."

isyanlar siyasal bir değişimi de beraberinde getirecekti.[92] Ürdün'deki ayaklanmada ise sürgün Filistinlilerin kötü iktisadi ve sosyal durumları ayaklanmaların altında yatan yerel bir özellikti. Ancak yine hepsini ortak kesen bir başka önemli özellik daha vardı ki o yine global bir hususiyet ile ilintiliydi. Küresel ısınma ve onun yol açtığı iklimsel yıkım ve özellikle kuraklık bütün 80'li yıllardaki isyanlarda önemli bir rol oynadı.[93] Sübvansiyonların kesildiği bir ortamda bütün Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da yaşanan kuraklık, bir de fiyatların yükselmesini beraberinde getiriyordu.

1977 Ekmek İsyanı ve arkasından bütün bölgeyi kaplayan irili ufaklı ayaklanmalar her ne kadar IMF'nin yapısal uyum politikalarını, borç ödemeleri için gerekli kemer sıkma uygulamalarını ve özelleştirmeleri yavaşlatsa da 1990'lı yıllardan itibaren bu alanda daha radikal adımların atıldığına şahit olundu. 1981 yılında Mısır'da iktidara gelen Hüsnü Mübarek ilk başlarda attığı adımlarda tedirgindi. Zira sadece 1977 isyanı akıllarda değildi. Aynı zamanda selefi de bir suikasta kurban gitmişti. Ancak daha da önemlisi Ortadoğu ve bütün dünya 1979 İran Devrimi ile sarsılmıştı.[94] Bundan dolayı Hüsnü Mübarek Enver Sedat'ın adımlarını biraz yavaş takip edecekti. Ancak 1990'lı yıllarda neo-liberal iktisat politikalarının hız kazandığını ve tüm bölgede yaygınlık arz ettiğini görüyoruz.[95] Her şeyden önce rejimler serbest piyasa politikalarının mağdur ettiği halk kesimlerini hayır hasenat işlerine bakan bağımsız vakıflara veya dinî cemaatlere havale etmişlerdi. Bu 1980'lerden beri revaçta olan sivil toplum tartışmaları ile de uyumlu bir politikaydı.

92 *A.g.e.*, s. 127.

93 *A.g.e.*, s. 130.

94 1979 İran Devrimi bu makalenin sınırlarını çok aşan ve çok boyutlu bir olay olduğu için ayrıntısına girilmemiştir. Bunun yerine birçok karşılaştırmaya el veren ve neo-liberal dönemin en yaygın direniş biçimi olan ekmek ayaklanmaları üzerinde durulmuştur. Yoksa 1979 Devrimi gerek devrim literatüründe gerekse de Ortadoğu tarihinde çok önemli dönüşümlere yol açmış ve biricik birçok özelliği haiz devasa bir toplumsal ve siyasal olaydır.

95 Timothy Mitchell, "Dreamland: The Neoliberalism of Your Desires", *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest and Social Change in Egypt*, (ed.) Jeannie Sowers ve Chris Toensing, (Londra: Verso, 2012), s. 224.

Hem devlet sosyal sorumluluklarından azat ediliyor, hem de sivil topluma faaliyet alanı açılmış oluyordu.[96] Dahası İran Devrimi ile korkulan bir düşman haline gelmiş radikal İslâm karşısında daha ılımlı, rejimle beraber yaşayabilecek İslâmî gruplar da desteklenmiş oluyordu. Nitekim bu dönemde artık 60'lı ve 70'li yılların bağımsızlıkçı, seküler ve sol tandanslı hareketlerinin yerini daha muhafazakâr örgütler ve hareketler alacaktı. Sonuç itibarıyla Mısır'dan Cezayir'e, Suriye'den Libya'ya kadar bağımsızlıkları sonrası önemli sosyal deneyimler yaşamış olan Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde artık serbest piyasa politika ve düsturu tam anlamıyla muzafferdi.

Ancak ezilenlerin ve toplumsal hareketlerin tam anlamıyla yenildiğinden ve Ortadoğu ülkelerinde zaten "ubudiyet" kültürünün bunlara çok fırsat vermediğinden dem vuran söylem yine yanılacaktı. Zira 2000'li yıllar özellikle Mısır'da 1952 Devrimi'nden ve hatta daha öncesinden beri görülmeyen bir toplumsal hareketlilik dönemi olarak temayüz edecekti.[97] Hatta gören gözler için bu on yıl, bir sonraki on yılın başında ortaya çıkacak ya da daha doğru bir tabirle söylenirse patlayacak Arap İsyanları'nın işaret fişeği olacaktı.

2000'li yıllar her şeyden önce Ortadoğu coğrafyasında Filistinlilerin İkinci İntifadası ile açılıyordu. 2000 yılının Eylül ayında başlayan isyan 2005 yılına kadar devam edecek ve bu sûre içerisinde Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Filistinliler için büyük bir seferberlik örgütlenecekti. Filistin davası bir kere daha gerek toplumsal hareketleri gerekse de kitlelerin politizasyonunu derinden etkileyecekti.[98] Bu dönem içinde örgütlenen dayanışma hareketleri, kitlesel gösteriler, yardım faaliyetleri öğrencilerden esnafa, köylülerden işçilere, işsizlerden kadınlara toplumun birçok kesimini İsrail yönetimiyle zımni iyi ilişkiler yürüten kendi yöneticileri ile de karşı karşıya getiriyordu.

96 Saad Eddin Ibrahim, "Civil Society and Prospects of Democratization in the Arab World", *Civil Society in the Middle East*, Augustus Richard Norton (ed.), (Leiden: E.J. Brill, 1995).

97 Joel Beinin, "Workers' Protest in Egypt: Neo-liberalism and Class Struggle in 21st Century", *Social Movement Studies*, cilt VIII, no. 4, Kasım 2009, s. 449-454.

98 Asaf Bayat, "The 'Arab Street,'" s. 80.

Ancak özellikle Mısır'da İkinci İntifada ile eş zamanlı olarak çok yoğun ve radikal bir kendiliğindenci işçi hareketi gelişiyordu. Bu işçi hareketinin temel özellikleri aslında toplumsal hareketler tarihi açısından da önemli bir kopuşa işaret ediyordu. Ortadoğu çalışmaları ve gündelik basın Ortadoğu'da tek adam iktidarlarından ve muktedirliklerinden gelişigüzel bahsederken 2000'li yıllarda doruk noktasına 2007-2008 senelerinde ulaşacak binlerce grev yapılıyordu Mısır'da. Bu işçi hareketlerinin ve grevlerinin çok önemli iki özelliği mevzu bahisti. Birincisi bunları geçmiş işçi hareketlerinden ayıran kamu sektöründe çalışan işçiler tarafından değil genellikle özel sektörde faaliyet yürüten fabrikalardaki işçiler tarafından yapılıyor olmalarıydı. Bundan dolayı da zaten Mısır geleneksel sendikal hareketi ve örgütlülüğü devlet iktisadi teşekküllerinde örgütlüydü. Ancak 2000'li yıllarda özel sektörde ortaya çıkan ve işçilerin kendi iradeleriyle örgütledikleri grevler binlerle ifade ediliyordu. Bu grevlerin birçoğu devletin güvenlik güçleriyle zor kullanılarak bastırılıyor ancak pıtrak gibi tekrar bitmekte tereddüt göstermiyorlardı.[99]

Bu toplumsal hareket dalgasının bir başka radikal hususiyeti daha vardı. O da kendi örgütlenmesini yaratmaya çalışıyordu. Yani kendiliğinden karakterli bu grevler ve işçi direnişleri Mısır çapında kendi örgütlenmesini yaratmaya çalışıyordu zira mevcut sendikal bürokrasiyi rejimin bir parçası olarak görüyordu.[100] Gerçekten de Türkiye'deki Türk-İş gibi Mısır'da 1957 yılında kurulmuş olan Mısır Sendika Federasyonu var olan rejimin bir kurumu derekesine inmişti. Bundan dolayı işçiler yerellerde kurdukları sendikalarının üzerinde yeni bir federasyon kurmak için bir on yıl mücadele etmek zorundaydılar. Bu federasyonu Mübarek'in devrilmesine giden süreçte kurmayı da başaracaklardı. Yani kısacası bu birikimin patlayacak bir nedene ihtiyacı vardı ve onun fitili de bu yazının ilk cümlesinde belirtildiği gibi 17 Aralık 2010'da Tunus'ta ateşlenecekti.

---

99 Joel Beinin, "The Working Class and the Popular Movement in Egypt", *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest and Social Change in Egypt*, (ed.) Jeannie Sowers ve Chris Toensing, (Londra: Verso, 2012), s. 92-106.

100 *A.g.e.*, s. 93-94.

Arap İsyanlarını Anlamak

JAMES L. GELVIN

17 Aralık 2010'da, dünyanın en meşhur işportacısı Muhammad Bouazizi, yüzde otuzluk işsizlik oranına sahip bir Tunus kasabası olan Sidi Bouzid'te, belediye önünde kendini ateşe verdi. Günün daha erken saatlerinde mallarına el konmuş olan Muhammad, şikâyet etmeye gittiğinde aşağılanmaya maruz kalmıştı. Onun kendini yakışı, on gün sonra Tunus'un başkentine ulaşacak olan protestoların fitilini ateşledi.

Protestocular bir dizi sorunu masaya yatırdılar: İşsizlik, gıda fiyatlarındaki enflasyon, yolsuzluklar, kötü yaşam koşulları, özgürlüklerin yokluğu ve hükümetin bu dertlere deva olamayışı. Tunus Genel İşçi Sendikası'nın desteğiyle, protestolar ivme kazandı. Başlangıçta, ülkeyi çeyrek asırdır yöneten Devlet Başkanı Ben Ali protestocuları pasifize etmeye çalıştı. Arap dünyasında sık sık yinelenen bir nakaratla, üç yüz bin yeni iş, yeni parlamento seçimleri ve "ulusal diyalog" vaat etti. Ancak bu vaatler protestocuları pek yatıştırmadı. Bouazizi'nin kendini yakması üzerinden bir ay dahi geçmeden, 14 Ocak 2011 tarihinde ordu ve siyasi liderler sabırlarını yitirdiler. Ordunun Başkanlık Sarayı'nı çevirmesiyle Ben Ali görevinden istifa etti ve başbakanını geçici hükümetin başına geçmek üzere görevlendirdi.

Ben Ali'nin kaçmasından yaklaşık bir buçuk hafta sonra, bu kez Mısır'da birçoğu "6 Nisan Hareketi"ne dahil olan genç insan Kahire'deki Tahrir Meydanı'nı işgal etmeye başladılar (Tahrir Meydanı Mısır'da o günkü protestolara ev sahipliği yapan birçok yerden biri olmasına karşın, Mısır isyanının sembolik merkezi haline geldi). "6 Nisan Hareketi" ismini, 2008 yılında Facebook kullanıcısı olan gençlerin devlet tarafından işletilen bir tekstil fabrikasında greve gitmiş olan işçilere destek vermek için genel grev çağrısında bulundukları tarihten almıştı. Bugün Facebook ile diğer sosyal medya araçlarına atfedilen mucizevi gücü yalanlarcasına, genel grev hiç gerçekleşmedi. Ancak 2011'de, güvenlik güçleri ve onlarla işbirliği yapan saldırganlar protestocuları dağıtmayı başaramayınca, ordu protestoculara ateş açılmayacağını duyurdu. Grevler ve hükümet karşıtı protestolar tüm Mısır'a yayıldı. 11 Şubat 2011'de, ordu idareyi kendi eline aldı: Başkan Hüsnü Mübarek'i görevden aldı ve Silahlı Kuvvetler Yüksek Şurası altında yeni bir hükümet tesis etti. Mısır isyanının ilk sokak evresi olarak adlandırılabilecek bu aşama yalnızca onsekiz gün içinde nihayete ermişti.

Tunus ve Mısır'daki isyanlar bir bakıma yanlış olan bir şablon yarattı. Medya ile kamuoyu, bölgedeki diğer isyanların başarısına veya başarısızlığına bu şablon aracılığıyla baktı. Bu şablonun taşıdığı özellikler şunlardı:

- İlk olarak, en azından kamuoyu algılamasında, teknolojiyi yakından takip eden gençler her iki isyanda da öncü konumdaydı.
- Her iki isyan da çoğunlukla, 1980'li yıllarda Endonezya, Filipinler, Güney Kore, Tayvan ve diğer yerlerde demokratik dönüşümlere yol açmış halk isyanlarında olduğu gibi barışçıldı.[1]
- En temel konular insan hakları ile demokratik haklardı. İşkence edilmiş bir genci gösteren, "Hepimiz Khalid Sa-

1 Lewis M. Simons, "Obama Applies History's Lessons to the Arab Spring" *USA Today* (18 Mayıs 2011), http://usatoday30.usatoday.com/news/opinion/forum/2011-05-18-Historical-upheaval-and-Arab-Spring_n.htm (son erişim 6 Eylül 2013).

id'iz" adlı Facebook sayfasının Mısır isyanının ortak anlatısında önemli bir rol oynamasının sebebi bu olmuştur.
- "Halkın ordusu" protestoculara ateş etmeyi reddettiğinde her iki isyan da diktatörleri alaşağı etmiştir.
- Son olarak gerek Tunus gerek Mısır'daki isyanlar birkaç hafta içinde diktatörleri ortadan kaldırmıştır.

Tunus ve Mısır isyanlarına atfedilen şablonun çekiciliği öyle güçlü olmuştur ki, tüm diğer isyanlara da uyarlanmıştır. Nitekim bu isyanların özgünlüğü onlara ne kadar yakın olduklarıyla ölçülmüştür. Örneğin uluslararası medya son birkaç yıldır, Suriye'deki ana muhalefet hareketi liderlerinin harekete ait liberal kimliği cilalamaya çalışması gibi 15 Mart'ta meydana gelen Suriye isyanının yıldönümünü kutlamaktadır.[2] 15 Mart, kendisini "Beşar el-Esad'a Karşı 2011 Suriye Devrimi" olarak adlandıran bir grubun 2011 yılında Şam'da rejim karşıtı bir gösteri düzenlediği tarihtir. "Beşar el-Esad'a Karşı 2011 Suriye Devrimi" Mısır'daki 6 Nisan Hareketi'ni kendisine örnek almıştır. Ancak Suriye'deki protestoları organize edenler, Mısır'dakilerin aksine yalnızca çok az sayıda insanı gösterilerine çekebilmişlerdir –iki ile üç yüz arasında olduğu tahmin edilmektedir– ve güvenlik güçleri protestoları kolaylıkla bastırmıştır. Bu gösteri tüm ülkeye yayılan bir isyana dönüşmeyecekti. Asıl Suriye isyanı, bu olaydan bağımsız bir biçimde üç gün sonra patlak verdi. 18 Mart'ta yerel meselelerden ötürü Dera ve Banyas gibi taşra kentlerinde ani protestolar baş gösterdi. Yalnızca Dera'daki protestolar yirmi binden fazla insanı kendisine çekti.[3] Mısır'daki olayların aksine, Suriye isyanının kendiliğinden ortaya çıkışı ve isyanın hedefleri ile stratejilerini belirleye-

2 "Syrians Mark Two Year Anniversary of Uprising", *al-Jazeera* (15 Mart 2012), http://m.aljazeera.com/story/20133151127153309 50 (son erişim 6 Eylül 2013).

3 Suriye ayaklanmasının ilk günlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. "Popular Protest in North Africa and the Middle East (VI): The Syrian People's Slow Motion Revolution", International Crisis Group (6 Temmuz 2011), http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iraq%20Syria%20Lebanon/Syria/108-%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20VI%20-%20The%20Syrian%20Peoples%20Slow-motion%20Revolution.pdf (son erişim 6 Eylül 2013).

bilecek merkezi bir liderliğin olmayışı, Suriye isyanının niteliğini belirleyen şey oldu. Nitekim şu anki biçimini almasının sebebi de buydu.

Eldeki şablonun taşıdığı güç ne olursa olsun, şu anda her bir özelliğinin ya yanlış anlaşılmış ya da abartılmış olduğunu biliyoruz:

- Teknolojik olarak bilgili olan gençlerin Tunus ve Mısır'daki isyanlarda öncülük yapmış olma düşüncesi iki açıdan hatalıdır. Tunus'taki protestocuların yüzde yirmi beşi yirmi dört yaşından küçükken, Mısırlı protestocuların çoğu daha yaşlıdır: Yüzde ellisi yirmi beş ile kırk dört yaş arasındadır. Dahası, hem Mısır hem de Tunus'taki isyanlarda işçiler kritik bir rol –belki de en kritik rolü– oynamışlardır. Mısır'ı saran grev dalgasından yalnızca birkaç gün sonra ordunun Mübarek'i görevini terk etmeye zorlaması ve –14 Şubat'ta tüm ülkeye ilettiği telefon mesajı ve "5 Numaralı Tebliğ" tarafından göz önüne serildiği gibi– iktisadi faaliyetlere ilişkin ilk emirlerinden birinin işçilerin işbaşına döndürülmesi olması tesadüf olmasa gerekir.[4]
- Diğer yandan, 2 Şubat 2011'de Kahire'de meydana gelen "Deve Savaşı" olayını hatırlayan kimselerin iddia edebileceği gibi, isyanlar nadiren barışçıldı. Mevcut mit, gerçekte güvenlik güçleri olan *ajan provokatörlerin* oynadığı rolü görmezden geldiği için, ultraların –holiganların– Mısır isyanındaki rolünü de azaltmaktadır.[5] İktidardaki Ulusal Demokratik Parti'yle bağlantılı binalarla düzinelerce karakol yakılmış, özellikle Süveyş ve İskenderiye'deki protestolar oldukça şiddetlenmiştir. Eski bir ultra (holigan) bu olguyu şu şekilde ifade etmektedir: "Bu devrimin gücü polis karakollarını yakan harafişten (ayaktakımı, parya) ve

4 Charles Stevenson ve diğerleri, "Strikes Worry Egypt's Military, Youth", *Wall Street Journal* (15 Şubat 2011), http://online.wsj.com/article/SB10001424052748703584804576143824048718898.html (son erişim 9 Eylül 2013).

5 Ayaklanmanın başındaki Ultra'ların rolü için bkz. Muhammad Gamal Bashir, *Kitab Al-Ultras* (Kahire: Dar Diwan, 2011).

İçişleri Bakanlığı'nın yıkılmasından gelmektedir... Barışçıl bir gösteri maskesi bulunmaktaydı ancak kimse Süveyş ve diğer yerlerdeki mücadeleleri görmedi."[6] Genel olarak, isyanın ilk onsekiz gününe ilişkin resmi rakamlara göre yaklaşık 850 kişi ölmüş, altı bin kişi yaralanmıştır.[7] Şiddet 11 Şubat'taki ilk askerî darbenin sonrasında devam etmiş, Aralık 2012'de ve 3 Temmuz 2013'teki ikinci askerî darbenin ardından tekrar alevlenmiştir.

- Mısır devriminin ilk aşamasında söylenen "ordu ile halk el ele" sloganına karşın, ilk darbeyi takip eden onsekiz günlük zaman dilimi içerisinde ordunun yaklaşık bin iki yüz Mısırlıyı "kayıplara karıştırdığını" biliyoruz.[8]
- Tunus ve Mısır isyanlarındaki protestocuların insani ve demokratik haklar talep etmiş oldukları gerçek olmasına rağmen, her iki isyanda da ekonomik talepler politik taleplerin üzerine çıkmıştır. Seçim verilerine göre, protestolara katılmalarının temel sebebini ekonomi olarak belirten Mısırlı protestocular, soruyu sivil ve politik haklar olarak cevaplayanların yaklaşık iki katıdır. Tunus'ta ise ekonomi nedeniyle olaylara katıldıklarını söyleyenlerin sayısı, politik ve sivil haklar sebebiyle katıldıklarını söyleyenlerden üç kat fazladır.[9]

---

6 Alıntılayan Abdel-Rahman Hussein, "Was the Egyptian Revolution Really Non-Violent?" *Egypt Independent* (24 Ocak 2012), http://www.egyptindependent.com/news/was-egyptian-revolution-really-non-violent (son erişim 6 Eylül 2013).

7 'Adil Qura ve diğerleri, "Mulakhas al-taqrir al-naha'i lil-lajna al-tahqiq wataqasa al-haqa'iq bishan al-ahadath ilati waqabat thawra 25 yanayir 2011 (basım yeri ve zamanı yok) http://www.ffnc-eg.org/assets/ffnc-eg_final.pdf; *al-Masri al-yawm*, (30 Nisan 2011) (son erişim 6 Eylül 2013), http://web.archive.org/web/20110430002728/http://www.almasryalyoum.com (son erişim 6 Eylül 2013).

8 Sara L. Sirgany, "Unknown Fates for Hundreds of Egyptians Missing since Revolution", cnn.net (10 Ekim 2012), http://www.cnn.com/2012/10/10/world/africa/egypt-missing (son erişim 6 Eylül 2013).

9 Bkz. Mark Beissinger ve diğerleri, "Anatomy of Protest in Egypt and Tunisia", *Foreign Policy* (15 Nisan 2013), http://mideast.foreignpolicy.com/posts/2013/04/15/the_anatomy_of_protest_in_egypt_and_tunisia (son erişim 9 Eylül 2013).

- Son olarak Mısır'da Mübarek'in iktidardan devrilmesi, isyan sırasında mevcut olan ordu, güvenlik hizmetleri, yargı ve benzeri kuruluşlar ile "derin devlet" yapısını dönüştürmekte pek fayda sağlamamıştır. İlk isyandan bu yana yaşanan iki yıllık zaman dilimi içinde Mısır'da gözlemlediklerimizin çoğu, geçen zaman boyunca derin devlete ait kolların seçimlere müdahaleler yaptığı, adayların dikkatle incelendiği, parlamentonun dağılması için tehditlerin savrulduğu, yozlaşma ile baskıdan sorumlu olan eski rejim üyelerinin cezalarının engellendiği, Mısırlı vatandaşlara karşı şiddet eylemlerinin gerçekleştirilip haklı gösterildiği ve son olarak seçilmiş hükümetin düşürülmesi için komploların kurulduğu bir devrimci çatışma evresi olmuştur. Orduya gelecek olursak, 2012 yazında gerçekleştirilen iki turlu başkanlık seçimlerinde olağanüstü yetkiler almış, aynı yılın Kasım ayında kabul edilen yeni anayasayla korunan özerkliğe ve ayrıcalıklara sahip olmuştur. Son olarak Temmuz 2013'te demokratik bir biçimde seçilen bir başkanı devirmiş ve bir kez daha tahtın arkasındaki erk haline gelmiştir.

Müteakip haftalar içerisinde Arap dünyasında meydana gelen diğer isyanlar Tunus ve Mısır modellerinden ne şekilde ilham almış olursa olsun, yukarıda açıklanan sebeplerden ötürü bu isyanlara Tunus ve Mısır merceklerinden bakmak hatalı olacaktır. Farklılıklar birden fazladır:

- Genç insanlar Mısırlıların protesto tarzını benimsemiş olduğundan, Mısır'dan sonra Cezayir ile Yemen'de süren protestoların yeni bir biçim almış olduğu doğrudur. Ancak protestolar her iki yerde de Mısır ve Tunus'ta olanlardan farklı sonuçlar doğurmuştur.
- Bahreyn'de Mısır'dakileri örnek alan protestolar Suudi Arabistan ile Birleşik Arap Emirlikleri'nden gelen askerî birlikler ve polislerin işgali altında sert bir bastırma harekatına sebep olmuştur.

- Suudi Arabistan, Kuveyt, Fas ve diğer yerlerde kendilerini "reformcu" olarak takdim eden krallar genişletilmiş temsiliyet, yolsuzlukların durdurulması ve monarşik iktidara yönelik anayasal denetim mekanizmaları dahil olmak üzere çeşitli taleplerle karşılaşmıştır. Ancak mühim olan husus, Tunus ve Mısır'daki diktatörlerin yaşadığının aksine rejim değişikliğine yönelik çağrılarla karşı karşıya gelmemişlerdir.
- Libya'da, önde gelen bir insan hakları avukatının tutuklanmasından sonra rejim muhalifleri Libya'nın başkentinden bir hayli uzakta bulunan Bingazi'de "Öfke Günü" adlı bir gösteri düzenlemişlerdir. Söz konusu avukat, 1996'da yaşanan bir olayda rejim tarafından soğukkanlılıkla öldürülen iki yüz "kayıp" siyasi tutuklunun ailelerini temsil etmekteydi. Kısa süre içerisinde Libya kendisini, NATO'nun düzenlediği sert bir hava hareketiyle sonlanacak altı aylık bir iç savaş içerisinde buldu. Bir kez daha, dışarıdan gelen müdahale bir isyanın gidişatını belirleyen unsur olmuştu.
- Son olarak aylarca "aynısı Suriye'de olmaz" tahminleri yürütüldükten sonra, olanlar oldu. Mart 2011'de Suriye güvenlik güçleri Dera'da on beş yaşlarında ve daha genç olan on öğrenciyi tutukladı. Peki suçları neydi? Mısır isyanından aldıkları sloganla, duvarlara grafiti biçimde "nizam [rejim] yıkılsın" yazmak. Aileleri bu tutuklamayı protesto etmek için sokaklara çıktıklarında güvenlik güçleri ateş açarak bir kısmını öldürdüler ve yukarıda bahsi geçen olayların fitilini ateşlediler. Böylelikle Suriye'deki kıyımlar başlamış oldu.

Bunlar protestoların temel noktaları. Kamuoyuna duyurulamayan çok daha fazlası var. Peki gerçekte neler oluyordu?

Aralık 2010'dan bu yana Arap dünyasında yaşananları tarif etmek için yaygın bir şekilde kullanılan iki metafor bulunmaktadır. İlki ve daha çok kullanılanı "Arap Baharı"dır. Özellikle iki farklı sorun bu deyime eşlik etmektedir. İlki bu söz o denli abartılıdır ki, yaşanan olaylar beklentileri mutlak surette yanlış

çıkarmaktadır. Bahar, elbette zevk ve yenilenmeyle bağlantılıdır. İsyanın uzun dönemli etkilerine ilişkin acele yargılara varmak ihtiyatsızlık olarak sayılacak olsa da (bunu hemen "Arap Baharı Yaşananlara Değdi mi" diye soran ve 2012'yi "Arap Baharı'nın Kötüleştiği Yıl" olarak adlandıran meslektaşlarıma bırakacağım[10]), bu yazıdan başlayarak hiçbirisi tam bir kesinliğin yanına yaklaşamamıştır. İsyanın en çok tartışılan özellikleri arasında altı çizilecek hususlar şunlardır:

- Tunus'ta artan kutuplaşma, ekonomik sorunlar ve cihatçı şiddet Ben Ali'nin devrilmesi ile ılımlı İslâmcı Ennahda Partisi'nin iki seküler partiyle iktidarı paylaşığı bir hükümetin kurulmasına eşlik eden iyimserliğin büyük kısmını yok etmiştir. 2013'teki iki siyasi suikastin ardından, anayasa taslağı oluşturma süreci durma noktasına gelmiştir. Ayrıca eski rejime ait unsurlar İslâmcılar karşısında, Nida Tunus adlı yeni bir politik oluşum içinde ortak bir zemin oluşturmuşlardır. Diktatörlük karşısında ılımlı İslâmcılar ile sekülerlerin oluşturduğu bir koalisyonla başlayan şey, Tunus halkı tarafından gittikçe daha fazla bir biçimde, ülkenin geleceği için seküler olanlarla İslâmcı güçler arasında yürütülen bir mücadele olarak algılanan bir duruma dönüşmüştür.
- Mısır'da Müslüman Kardeşler'den bir başkanın Temmuz 2012'de görev başına gelmesine rağmen, isyanın ilk aşamasının etkisiz sonuçları eski rejimi tasfiye olmaktan korumakla kalmayıp, sonradan gelecek her türlü etkinin rejimi sabote edebileceği bir konuma yerleştirmiştir. Ağustos 2012'de Başkan Muhammed Mursi Silahlı Kuvvetler Yüksek Şurası'ndaki kıdemli üyeleri yeni üyelerle değiştirerek derin devletin bir kısmını pasifize etmeye çalışmıştır – bu-

10 F Gregory Gause, "The Year the Arab Spring Went Bad", *Foreign Policy* (31 Aralık 2012), http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/12/31/the_year_the_arab_spring_went_bad; Hussein Ibish, "Was the Arab Spring Worth It", *Foreign Policy* (Temmuz/Ağustos 2012) (son erişim 6 Eylül 2013), http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/06/18/was_the_arab_spring_worth_it (son erişim 6 Eylül 2013).

na karşılık ordunun özerkliği ile ayrıcalıklarını korumayı kabul etmek zorunda kalmıştı. Mursi Kasım ayında bir kez daha hamle yaparak bu sefer adli sisteme karşı harekete geçti. Kendisi için hukuk üstü güçler isteyen Mursi, Müslüman Kardeşler üyelerinin çoğunlukta olduğu bir kurucu meclis tarafından çıkarılan yeni anayasa için referandumu zorladı. Bu, Müslüman Kardeşler'e zaten şüpheyle yaklaşan birçok Mısırlı için çok fazlaydı. Birçok kimsenin diktatörlüğün hortlaması olarak algıladığı şeye karşı yapılan yaygın protestolar kış mevsiminde patlak verdi. Bunu 2013 baharında benzin kıtlığı, kötü yönetim ve Müslüman Kardeşler'in gücü paylaşmaması sonucu ortaya çıkan daha fazla protesto izledi. Ordunun bir kez daha kontrolü ele almaya ve görünüşe göre "Müslüman Kardeşler sorunu"nu kökünden çözmeye karar vermesi bunun üzerine oldu. Bir kez daha eski demokrasi yanlısı göstericiler ilkelerini terk edip, monolitik bir İslâmcı tehdit olarak algıladıkları şey karşısında ordu ve eski rejim kalıntılarıyla ittifak içerisine girdi.

- Bahreyn hükümeti, Suudi Arabistan ile Birleşik Arap Emirlikleri'nin yardımıyla, bu talihsiz adadaki isyanı vahşi bir şekilde bastırdı. Rejimin muhalifleri yatıştırmayı umduğu, hükümet destekli "ulusal diyalog"a karşın protestolar sert baskı ortamında kesintisiz bir biçimde, gitgide daha sekter ve kimi zaman şiddetli bir direniş halini alarak sürdü.
- Yemen'de de geçiş hükümeti tarafından bir ulusal diyalog düzenlendi. Çoğunlukla geleneksel iktidar simsarları arasında yapılan bu diyalog burada da, Yemen siyasetini en başta işlevsiz hale getiren sorunların altını çizdi. Devrik lider Ali Abdullah Salih'in takipçilerinin, Ahmar ailesi (Yemen'in en büyük kabileler konfederasyonuna ve en büyük "muhalefet" partisine hakim olan aile) ile Yemen'in mevcut başkanı 'Abd Rabbuh Mansur Hadi'nin (Salih'in eski başkan vekili) perde arkasındaki manevralarına rağmen, El Kaide'nin Arap Yarımadası'ndaki artan mevcudiyetiy-

le (ve Amerikan insansız uçaklarının saldırılarıyla) birlikte kuzey ve güneydeki ayrılıkçı isyanlar Yemen'in geleceğine ilişkin şüpheleri canlı tutmaktadır.

Libya'daki rejimin yıkılmasına eşlik eden coşku Tunus'ta olduğu gibi kısa ömürlü olmuştur; Yemen'de olduğu gibi Libya'nın birleşik bir devlet olarak hayatını sürdürmesi de henüz bir veri değil. İsyana katılan milisler hem silahlarını hem de yetkilerini zayıf bir merkezi hükümete bırakmayı reddetti. Aynı süre zarfında temsiliyet ile eski rejimle bağlantılı kimselerin "siyasi ihraçları" üzerine yürütülen münakaşalar bir anayasa meclisinin seçilmesini erteledi. Yerel özerklik karşısında merkezi otorite, yönetimde şeriatın rolü, eski rejim tarafından baskı altında tutulan kadın ve azınlık hakları gibi konularda çıkan ihtilaflar yeni bir anayasanın yazılmasını sürekli başarısızlığa uğrattı. Tüm bunlar cihatçı şiddet ile ekonominin belini büken grev dalgası esnasında meydana gelmiştir.

- Uzun bir zamandır hayli askerileşmiş ve mezhepçi bir iç savaşa gömülmüş olan Suriye isyanındaki ivme, dışarıdan oyuncuların –İran, Hizbullah, Rusya, Suudi Arabistan, Katar, Türkiye, yabancı savaşçılar, Batı– dolaylı veya doğrudan müdahaleleri sebebiyle hükümet ve kavgacı bir muhalefet arasında gidip geldi. Dışarıdan gelen müdahaleler her iki tarafın kesin bir zafer elde edememesini garanti altına alacaktı. Bu esnada Suriye, insani bir felaket içine düşerken (2013'ün ortasına gelindiğinde yüz binden fazla Suriyeli öldürülmüş, Suriye nüfusunun üçte birinden fazlası ya ülke içinde ya da ülke dışında mülteci haline gelmişti) BM temsilcisi Lakhdar Brahimi, ülkenin yakın zamanda "Somalileşeceği" uyarısını yapmaktaydı.[11]

11 "United Nations: 7 Million Syrians Displaced by Civil War", *Politico* (2 Eylül 2013), http://www.politico.com/story/2013/09/united-nations-7-million-syrians-displaced-by-civil-war-96150.html; UN-Arab League envoy warns of threat of "Somalization" of Syria, *United Nations Radio* (31 Aralık 2012), http://www.unmultimedia.org/radio/english/2012/12/un-arab-league-envoy-warns-of-threat-of-somalization-of-syria (son erişim 7 Eylül 2013).

Genel olarak eldeki sonuçlar güven veren bir tablo oluşturmamaktadır.

"Arap Baharı" teriminde yatan ikinci problem ise, politik özgürlükler ile ekonomik adalete yönelik bölgede yürütülen mücadelenin tek mevsimlik bir zaman zarfı içinde yalıtılabileceğini ima etmesidir. Halbuki bu mümkün değildir. Şahit olduğumuz isyan dalgası münferit bir olay olarak değerlendirilmemelidir. Aksine bu, diktatörlüklere ve ayrıcalıklara karşı yıllarca yürütülen mücadelelerin birikimidir. En azından 1980'li yıllardan bu yana, Arap dünyasındaki protestocular, sayısız kez sokaklara çıkmışlar yahut dilekçe kampanyaları gibi daha az çarpıcı protesto biçimlerine kaulmışlardı. Bu protesto ve isyanların çoğu, mezheplerden bağımsızdı veya mezhepler arası ittifak biçimindeydi. Nitekim birçoğu İslâmcılar, liberaller, sendikacılar ve solculardan oluşan geniş bir koalisyonu içinde barındırmıştı.

İnsan hakları ve demokratik yönetime yönelik talepler veya her ikisi 1980'lerde meydana gelen "Berberi Baharı"nın temelini oluşturmuştu. Bu, Cezayir'in en büyük etnik azınlığının hakları için verdikleri bir mücadeleydi. Aynı talepler, Arap dünyasındaki (daha sonrasında yok sayılmış) ilk demokratik seçimlerin yapılmasıyla sonuçlanmış Cezayir "Kara Ekim" isyanlarında (1988); genişletilmiş ve adil haklar talep eden ada nüfusunun onda biri tarafından imzalanan bir dilekçeyle başlayan, 1994-1999 Bahreyn intifadasında; Suriye siyasi sisteminin açılması çağrısında bulunan 2000'deki "Şam Baharı'nda"; Kuveytli kadınların oy verme hakkını kazandığı 2002-2005'teki "Mavi Devrim'de"; 2004 yılında Mısır'da Mübarek'in istifası için çağrıda bulunan grupların bir bileşimi olan "Kifaya" (Yeter) hareketinin biçimlenişinde; 2004'te Fas'ta önceki otuz yıl boyunca meydana gelen insan hakları ihlallerini soruşturmak üzere Eşitlik ve Uzlaşma Komisyonu'nun kurulmasıyla sonuçlanan popüler çalkantıda; "Şam Baharı'mn" mücadelesini sürdüren ve yalnızca genişletilmiş bir seçim bölgesi için 2005'te ortaya çıkan "Şam Deklarasyonu Hareketi"nde; 2005 yılında Lübnan'da gerçekleşen, bu bağlama konduğunda tamamen ye-

ni bir anlam kazanan Sedir Devrimi'nde; Kuveyt'te seçim reformları için gerçekleşen 2006 "Turuncu Devrimi"nde; Suriye'deki azınlık hakları için 2004, 2008 ve 2010 yıllarında Kürtlerin gerçekleştirdiği protestolarda da karşımıza çıkmaktadır. Bu liste daha da uzatılabilir.

İnsan hakları ve demokratik yönetim için yapılan protesto ve isyanların yanısıra, sosyal ve ekonomik adalet için yapılan protesto ve isyanlar da olmuştur. 1970'li yılların sonunda "IMF karşıtı isyanlarla" başlayan –Mısırlıların (1977), Sudanlıların (1982, 1987), Faslıların (1983, 1990), Tunusluların (1984), Lübnanlıların (1987), Cezayirlilerin (1987, 1988) ve Ürdünlülerin (1989; 1996) Uluslararası Para Fonu'nun dikte ettiği programlara uygun hareket eden rejimlerce getirilen neo-liberal ekonomi politikalarına direnmesiyle başlamıştır– bu çalkantı Mısır'daki işçi eylemlerinin 2004'ten 2010'a dek büyümesiyle sürmüştür. Bu yıllar arasında iki milyon Mısırlı işçi ve aileleri üç binden fazla greve, oturma eylemine ve yürüyüşe katılmıştır. Bu sebeple, Mısırlı işçiler Şubat 2011'de rejimin yıkılmasını talep eden kişilere destek vermek için kitleler halinde iş bıraktıklarında, uzun süreli militanlıkları boyunca edindikleri deneyimler ve örneklerden yararlanmışlardı. Aynen Tunuslu ve Yemenli işçilerin yaptığı gibi.[12]

"Arap Baharı" terimine ilişkin bu kadarı yeterli. Bouazizi'nin ölümünden bu yana Arap dünyasında olanları tarif etmek için yaygın olarak kullanılan ikinci metafor "dalgadır" Çeşitli isyanlara bir dalganın parçaları olarak bakmanın artıları ve eksileri vardır. Artılara bakacak olursak, sonraki Arap isyanlarının öncekilerin mobilizasyon teknikleri ile sembollerini almış olduğu su götürmez bir gerçektir. Arap dünyası genelinde protestoların gerçekleştirildiği mekanlar olan şehir meydanları, Kahire'deki protestoların merkezi olan "Tahrir Meydanı" ismini almıştır. Ayrıca birçok isyan yine Mısır örnek alınarak, önceden planlanmış bir "Öfke Günü"yle başlamıştır. Da-

12 Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. James L. Gelvin, "Reassessing the Recent History of Political Islam in Light of the Arab Uprisings", Institut français des relations internationales, yakında yayınlanacak.

hası "Halk Rejimin Gitmesini İstiyor" ve "İrhal! [Defol!] gibi ilk kez Tunus ve Mısır sokaklarında Zeynel Abidin Ben Ali ile Hüsnü Mübarek'e karşı atılan sloganlar salgın gibi yayılmıştır. Sosyal paylaşım sitelerinin mobilizasyon amacıyla kullanımı da buna dahildir. Son olarak insan hakları, demokratik haklar ve sosyal adalete yönelik ortak taleplerden bahsetmeye gerek dahi yoktur.

Ancak dalga metaforunu kullanmanın karşısına iki önemli itiraz getirilebilir. En önemlisi, söz konusu metafor bir dalganın kumsalı kaplaması gibi, isyan ve protestoların da ülkeden ülkeye yayılışının kaçınılmaz olduğu anlamını taşımaktadır. Bundan dolayı metaforun kullanımı, bu isyan ve protestoların her gün devletin baskıcı gücüyle karşı karşıya gelmeyi seçen katılımcılarca alınan yüz binlerce tekil kararın bir sonucu olarak yayılmış olduğu gerçeğini bulanıklaştırmaktadır. Dalga metaforu ayrıca, isyanlar ile protestoların hedeflerinin ve tarzlarının ülkeden ülkeye bir hayli farklılaştığı olgusunu da belirsizleştirmektedir. Gördüğümüz üzere, kimisinin hedefi rejimin tamamen yıkılmasıyken, diğerlerinin hedefi rejimlerin reformdan geçirilmesi olmuştur. Kimi yerlerde ilk protestolar titiz bir hazırlık sonucu meydana gelirken, diğer yerlerde kıvılcım birdenbire oluşmuştur. Ayrıca isyanların ağırlıklı olarak barışçıl olduğu zamanlar da, şiddetli bir hale büründükleri anlar da olmuştur.

"Arap Baharı" öyle yüklü bir terimdir ki, olayların neredeyse her yerde olduğu gerçeğini anlamamızı güçleştirmektedir. Diğer yandan dalga metaforu, Arap dünyasında meydana gelen şeyin hem ulus ötesi hem ulusal unsurlar taşıdığı gerçeğini unutmadığımız takdirde kullanışlı bir metafordur. Ulus ötesi unsurlar çoğunlukla girdiler biçiminde görülmektedir: Son yarım yüzyıl boyunca tüm Arap devletleri aynı nitelikleri paylaşır hale gelmiştir. Son yirmi yıllık zaman dilimindeyse, tüm Arap devletleri onları halkın öfkesi karşısında kırılgan hale getiren benzer şoklarla karşılaşmıştır. Ulusal unsurlar ise isyanların izlediği gidişatta görülebilmektedir. Arap dünyası içerisinde farklı yerel tarihler ve devlet yapıları, her biri için farklı olanaklar açmış ve kapamıştır. Örneğin bu, Suriyeli ve Libyalıla-

rın, Tunus ve Mısır isyanlarının ilk aşamasına damgasını vuran göreli barış ortamı ve hızlı çözümlerini taklit etmelerini imkansız hale getirmiştir.

Genel olarak bakıldığında, Arap dünyasındaki tüm devletleri halkın öfkesi karşısında kırılgan hale getiren dört ulus ötesi faktör vardır. İlk olarak, 1970'lerin sonundan başlayıp son on yıl içinde etkisi artacak biçimde, Amerika Birleşik Devletleri ile uluslararası bankacılık kuruluşları bölgedeki rejimleri neo-liberalizmle bağlantılı sosyal/ekonomik politikaları benimsemeye mecbur bırakmış veya ikna etmiştir. Bu politikalar, Arap hükümetlerini nüfuslarına bağlayan İkinci Dünya Savaşı sonrası iktidar pazarlıklarını ortadan kaldırmıştır.

1980'li yılların öncesinde Arap dünyasındaki devletler, ekonomik kalkınmaya yönelik çabalarıyla ulusal ekonomilerinde hayati roller oynamışlardı. Ayrıca vatandaşlarına, istihdam garantisi, sağlık hizmetleri ve eğitim dahil olmak üzere geniş sosyal imkanlar sağlamışlardı. Dahası gıda ve petrol ürünleri gibi tüketim malları devletlerce sübvanse edilmekteydi. Bazı ülkelerde rejimler –Nasır dönemindeki Mısır'da, bağımsızlık sonrası Cezayir'de, Kaddafi Libya'sında, 1958 sonrası Irak'ta, çeşitli tarihlerde Suriye'de ve diğerlerinde– sömürgecilik karşıtlığı ile devrimci kitlelerin erdemlerini metheden popülist bir söylem kullanarak politikalarını meşru kılmışlardı. Diğer ülkelerde ise yöneticiler –örneğin Ürdün ve Suudi Arabistan'da– geleneklere veya verimliliğe başvurmaktaydı. Ancak ister "devrimci" ister "gerici" olsun, hükümetler farklı rotalar takip etmelerine rağmen aynı konuma geldiler. Arap devletleri cömertliklerinin karşısında itaat istediler. Nitekim devletler ile vatandaşlarını birbirine bağlayan iktidar pazarlığı şu iki cümleyle özetlenebilmektedir: Sosyal imkanlar itaat edenler içindir.[13]

13 Bkz James L. Gelvin, "American Global Economic Policy and the Civic Order in the Middle East", in *Is There a Middle East?*, ed. Michael Bonine ve diğerleri, (Palo Alto, CA: Stanford University Press, 2011), s. 191-206; Steven Heydemann, "Social Pacts and the Persistence of Authoritarianism in the Middle East", *Debating Arab Authoritarianism Dynamics and Durability in Nondemocratic Regimes*, ed. Oliver Schlumberger (Palo Alto, CA: Stanford University Press, 2008), s. 21-38.

Neo-liberal ekonomi politikalarının Arap dünyasında ilk kez denenmesi, Mısır'ın 450 milyon dolarlık kredi için Uluslararası Para Fonu'yla görüştüğü 1976 Aralık'ında oldu. Mısır hükümeti kredi karşılığında emtia desteklerini ve doğrudan sübvansiyonları kesme sözü verdi.[14] Otuz yıllık zaman dilimi içerisinde IMF, bölgedeki nakit sıkıntısı çeken hükümetlerle çok daha kapsamlı anlaşmalar yaptı. Bu anlaşmaların her biri birbirleriyle oldukça tutarlıydı: Hükümetler sübvansiyonları kesmeyi, fiyat denetimlerini ortadan kaldırmayı, devlete ait varlıkların özelleştirilmesini, bütçelerini dengelemeyi, ticareti liberalleştirmeyi, kısıtlayıcı şartları kaldırmayı ve benzeri şeyleri kabul ettiler. Böylelikle neo-liberalizm iktidar pazarlığının normlarını ihlal etti.

Daha öncesinde bahsedildiği gibi, Arap dünyası genelinde geniş bir nüfus isyanlardan emek aktivizmine dek uzanan direniş eylemleri içine girerek yeni yazgılarıyla yüzyüze geldi. Bu insanlar neo-liberalizmin bilhassa iki özelliğini itici bulmaktaydı. İlki neo-liberalizmin, özellikle gıda ve yakıta yönelik toplumun geneline sağlanan sübvansiyonların kesilmesinde olduğu gibi, sosyal güvenlik ağını yıpratması ve orta sınıfın refahını tehdit etmesiydi. IMF'nin öğütleriyle, "mutlak yoksulluk" içinde yaşayan insanlara yardım etmeyi hedeflemiş sübvansiyonlar tüm toplumu kapsayan yardımların yerini aldı. Neo-liberalizmin insanlara itici gelen ikinci özelliği kamu iktisadi teşebbüslerinin elden çıkarılmasıydı. Birçoğu için özelleştirmeler, devlet istihdamının güvencesini tehdit etmekteydi. Dahası, özelleştirmeler vaat edildiği gibi serbest pazar kapitalizmine değil ahbap-çavuş kapitalizmine fayda sağlıyordu. Çünkü rejime sadık olanlar iktidar kanallarına erişerek kendilerine fayda sağlıyorlardı. Ayrıca özelleştirmeler Arap dünyasındaki zenginlerle fakirlerin arasındaki uçurumu genişletti (ancak "Wall Street'i İşgal Et" hareketi harici herkesi şaşırtacak gerçek, bu uçu-

14 Daniel Brumberg, "Survival Strategies vs. Democratic Bargains: The Politics of Economic Reform in Contemporary Egypt", *The Politics of Economic Reform in the Middle East*, ed. Henri J. Barkey (New York: St. Martin's Press, 1992), s. 84-5.

rumun Amerika'daki veya Türkiye'deki seviyelere henüz gelmemiş olmasıdır).[15] Bu sebeple ahbap-çavuş kapitalistlerinin en kötü olanları –Mısır'da Ahmad Ezz, Suriye'de Rami Makhlouf, Tunus'ta adı Trabelsi olan herkes– isyanların oluşum aşamasında sistematik yozlaşmanın sembolleri oldu.

Arap dünyasındaki rejimleri kırılgan hale getiren ikinci etmen demografidir. Arap dünyasındaki nüfusun yaklaşık yüzde altmışı otuz yaşın altındadır. Çarpıcı olan rakamlarsa, çoğunlukla emek pazarına girdiği ve evlilik pazarında rekabet ettiği dönem olan onbeş-yirmi beş yaş arasındaki gençlerin nüfusa oranıdır. Bu yaş aralığında yer alan nüfusun oranı Tunus'ta yüzde yirmi beş, Mısır'da yüzde otuz iken aynı grup Cezayir nüfusunun üçte ikisini, Libya nüfusununsa yüzde otuz dördünü oluşturmaktadır. Ayrıca işsiz yığınların oluşturan da bu nüfustur (örneğin Mısır'da işsizlerin yüzde doksanını bu grup oluşturmaktadır).[16]

Demografi elbette kader değildir ve işle hayata ilişkin hayal kırıklıkları illa kendisini isyana dönüştürmez. Nitekim gençler nadiren, isyan sırasında harekete geçen Arap nüfusunun tek unsuru olmuşlardır: Gördüğümüz gibi işçiler Tunus, Mısır ve Yemen'de önemli bir rol oynamışlardır; Libya ve Suriye'de devletin çocuklarına yaptıklarını protesto eden ebeveynler isyanların fitilini ateşlemiştir. Ancak 2010 yılına gelindiğinde, Arap dünyasında önemli sıkıntılar yaşayan ciddi bir genç kitle açığa çıkmıştır. Uygun koşullar ortaya çıktığında bu kitle muhalif bir siyaset çizgisine akabilmiştir.

Arap dünyasındaki rejimleri kırılganlaştıran üçüncü etmen, uluslararası gıda tedarik zincirinde yaşanan şoklardır. Arap nüfusun yoğun olduğu Ortadoğu bölgeleri, toplu gıda ithalatına

15 *The World Factbook 2009* (Washington, DC: Central Intelligence Agency, 2009), https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2172rank.html (son erişim 19 Nisan 2012).

16 Bkz. Farzaneh Roudi, "Youth Population and Employment in the Middle East and North Africa: Opportunity or Challenge" (New York: United Nations Secretariat, 2011), http://www.un.org/esa/population/meetings/egm-adolescents/p06_roudi.pdf (son erişim 19 Nisan 2012); "Egypt Human Development Report 2010: Youth in Egypt: Building our Future" (Kahire: Egyptian Institute of National Planning/United Nations Development Program, 2010)

dünyadaki diğer birçok bölgeden daha çok bağımlıdır. Tek başına Mısır, dünyanın en büyük buğday ithalatçısıdır. 2010 yılının ortasında artmaya başlayan dünya buğday fiyatları, Ocak 2011'de iki kattan fazla artarak doruk noktasına ulaştı. Ekonomistler bunu spekülasyonlardan kuraklığa ve ABD ile Avrupa'nın biyoyakıt üretimi için dönümlerce araziye mısır ekmesiyle ilişkili bir dizi etmene bağladılar.[17]

Ancak gıda ithalatına olan bağımlılıklarının dışında, fırlayan gıda fiyatlarının Arap dünyasında önemli bir yük oluşturmasının altında iki sebep bulunmaktadır. İlk olarak, Arap dünyasında gıdaya ayrılan hane halkı harcamaları Fas'ta olduğu gibi yüzde altmışa kadar çıkabilmektedir. Bu rakamı, örneğin ABD'de gıdaya giden hane halkı harcamalarının ortalaması ile karşılaştıralım: Yüzde yedi – bu rakam eğlence olarak yemek yemeyi, yani ev dışında yemeyi de kapsamaktadır (Türkiye'de bu oran yaklaşık yüzde yirmi beştir).[18] Fırlayan gıda fiyatlarının Arap dünyasında yol açtığı zararın korkunç bir boyutta olmasının ikinci sebebi, bölgedeki hükümetlerce benimsenen neo-liberal ekonomi politikalarıdır. ABD ile IMF'den gelen baskılar hükümetlerin fiyat ayarlamaları yoluyla pazarlara müdahale etmesini engellemiş ve hükümetleri herkese yönelik gıda sübvansiyonlarını kaldırmaya zorlamıştır.

Rejimleri tehlikeye sokan son etmen ekonomik kırılganlıktır. Ekonomik krizin başladığı 2008 yılı ile Tunus'taki ilk isyan arasında geçen yıllar, dünyadaki tüm hükümetler için zor zamanlardı. Hükümetler kendilerini bir yanda kemer sıkma poli-

17 Elena Ianchovichina ve diğerleri, "How Vulnerable are Arab Countries to Global Food Price Shocks?" (Washington, DC: World Bank, 2012), http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2012/03/29/000158349_20120329154735/Rendered/PDF/WPS6018.pdf (son erişim 19 Nisan 2012).

18 "8 Reasons why Food Prices are Rising Globally", *Rediff Business* (17 Ekim 2011), http://www.rediff.com/business/slide-show/slide-show-1-8-reasons-why-food-prices-are-rising-globally/20111017.htm (son erişim 19 Nisan 2012); Business Insider, "The Twenty-five Countries that Will be Screwed by a World Food Crisis", *Wall Street Cheat Sheet* (12 Ekim 2010), http://wallstcheatsheet.com/economy/the-25-countries-that-will-be-screwed-by-a-world-food-crisis.html (son erişim 19 Nisan 2012).

tikaları öneren bankacı ve ekonomistlerin, diğer yanda bildikleri refah devletinin sona ermesinden korkan vatandaşların arasında buldular. Arap dünyasında isyanlar yayılırken, Birleşik Krallık, Yunanistan, İrlanda, Portekiz, İspanya, İzlanda, İtalya, Fransa ve diğer yerlerdeki hükümetler ard arda düşmekteydi. Amerika Birleşik Devletleri'nde başkanlık bir Cumhuriyetçiden bir Demokrata geçerken, Temsilciler Meclisi'nde geçiş tersine oldu. Bu süreç boyunca ne tek bir hükümet düştü ne de politik kurumlar radikal bir şekilde sorgulandı. Suç politikacılara, partilere ve dayattıkları politikalara atıldı.

Arap dünyasındaki popüler temsilciler göreve çağrılamazdı çünkü popüler hiçbir temsilci yoktu. Bölge genelinde halkın ilk seçenek olarak sokaklara çıkmasının sebebi budur. Ayrıca aynı dönemde "*Nizam* (rejim, sistem, düzen) yıkılsın" ve "Hükümet (*hukuma*) yıkılsın" sloganlarının neden atılan en yaygın sloganlar olduğunu da açıklamaktadır.

O halde bu dört etmen, Aralık 2010'dan itibaren şahit olduğumuz bu sokak protestoları karşısında Arap dünyasındaki tüm rejimleri kırılgan hale getirmiştir. İsyanlara sebep olan elbette bunlar değildir. İsyanları bu veya başka etmenlere bağlamak, bir isyanın olup olmayacağını belirleyen temel bir değişkeni –insan unsurunu– görmezden gelmektir. (Bu bölüm pekala şu şekilde de başlayabilirdi: "3 Mart 2010'da dünyanın en meşhur işportacısı Abdesslem Trimech, Tunus'ta küçük bir sahil kasabası olan Munastır'ın belediye binası içinde kendisini ateşe verdi. Gün içinde mallarına el koyulmuş, şikâyete gittiğinde azarlanmıştı..." – Ne var ki bu tekil olayı hiçbir isyan takip etmemiştir.)[19] Ancak bunların yanında kaydadeğer olan bir diğer olgu, Aralık 2010'dan bu yana isyanlar veya protestoların, Arap Birliği'nin üyesi olan yirmi beş devletten beşi hariç hepsinde öyle veya böyle meydana gelmiş olmasıdır.[20] İsyanların

19 Bkz. "Il était une fois avant la Révolution... Abdesslem Trimech", *Tunisia-Reporters* (1 Şubat 2011), http://www.youtube.com/watch?v=6sd8yAM12no (son erişim 9 Eylül 2013).

20 Bu sayı Filistin bölgelerini de içeriyor. Kişinin protesto ve ayaklanmayı nasıl tanımladığına göre Komorlar, Lübnan, Somali, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde de isyan olmadığını iddia etmek mümkündür.

bölgede başlamasıyla farklı biçimler alması bir olmuştur. Genel olarak şimdiye dek ortaya çıkmış olan isyanlar dört farklı küme içinde sınıflandırılabilir.

İlk küme, ordularının, diktatörlerin değil de protestocuların yanında yer almasıyla diktatörlerin iktidardan indirilmesini kolaylaştırdığı Tunus ve Mısır'dan oluşmaktadır.

Gözlemcilerin Tunus ile Mısır arasındaki farklara dikkat çekmeleri sık karşılaşılan bir durumdur. Tunus hem ölçek hem nüfus açısından daha küçüktür, göreli biçimde daha varlıklıdır, daha fazla kentleşmiştir ve doğudaki komşusuna göre daha kozmopolit bir niteliğe sahiptir. Ancak Tunus ile Mısır, Arap dünyasında eşi benzeri olmayan ortak bir yöne sahiptir: Özerk, gelişim odaklı devletler olarak Mısır'ın da Tunus'un da uzun bir geçmişi vardır. 19. yüzyıldan başlayarak, her iki ülke de iki yüzyıl boyunca süren bir devlet inşası süreci yaşamıştır. Sonuç olarak her ikisinde de, hükümetin yürütme organlarından bağımsız işlevsel kurumları vardı. En önemlisi kriz durumlarında müdahale edebilecek işlevsel bir orduları vardır.

İsyanın ilk aşamasında, iki devletin ordusu da *nizamın* temel unsurlarını ve ayrıcalıklarını korumak için müdahale etti. Bunu başarmak için, rejimin en provokatif sembollerinin – Tunus'ta Ben Ali ile ailesi, Mısır'da ise Mübarek ve ailesi– ortadan kaldırılmasını garanti altına aldılar. Ancak başlangıçta Tunus ve Mısır orduları benzer tavırlar almasına rağmen, bir kez daha kurumsal geçmişlerinden ötürü sonraki hareketleri farklılık gösterdi. Tunus ordusu hiçbir zaman eylem içine girmedi ve Tunus'un bağımsızlık sonrası iki paranoyak başkanı Habip Bourguiba ile Zeynel Abidin Ben Ali tarafından Arap dünyasının en küçük ordusu olarak tutuldu. Her ikisi de güçlü bir ordunun kendi iktidarlarına tehdit oluşturacağından korkuyordu. Buna karşın, Mısır ordusu Arap dünyasının en büyük ordusudur –yaklaşık 450.000 aktif personeli bulunmaktadır– ABD'den her yıl gelen 1.3 milyar dolarlık askerî yardımın satın alabileceği en iyi askerî donanıma sahiptir. Ayrıca gayrimenkulden, imalat sanayiine ve tarımsal üretime dek sahip olduklarıyla Mısır ekonomisinin önemli bir parçasını (bu oranın yüz-

de onbeş ile kırk arasında olduğu tahmin edilmektedir) kontrol etmektedir.[21] Bu sebepten ötürü Tunus ordusu halk baskısı karşısında kışlalarına geri dönmüştür. Mısır ordusu ise, politik süreç içerisindeki rolü başta hakim (11 Şubat 2011-12 Ağustos 2012), sonrasında imtiyazlı (12 Ağustos 2012-3 Temmuz 2013) ve en sonunda rakipsiz (3 Temmuz 2013'ten bugüne) olarak nitelenebilecek olsa da, büyüklüğü ve ekonomik imparatorluğu ile oranlı olan politik konumunu korumaya verdiği önem sonucu böyle bir şeyi asla yapmamıştır.

İsyanların yaşandığı devletlerin oluşturduğu ikinci kümede, rejimlerin parçalandığı, rejime sadık olanlarla muhalefete katılan askerlerin, bakanların, politikacıların ve diplomatların hizipleştiği Yemen ve Libya bulunmaktadır (Rejimlerin kurumsal geri kalmışlığı telafi etmek için bağımlı oldukları kabileler ile kabile konfederasyonları dahi muhalif kamplara bölünmüştür.) İki ülkede de rejimlerin parçalanması şaşırtıcı değildir: Tunus ve Mısır'ın aksine, Yemen ve Libya siyaset bilimcilerce "zayıf" olarak tanımlanan devletlerdir. Zayıf devletlerde hükümetler ve dayandıkları bürokrasiler otoritelerini yönettikleri sınırların tamamı içinde kullanmaktan acizdir. Dahası toplumun alt katmanlarına ulaşma becerisinden de yoksundurlar. Bu, kısmen zayıf devletlerdeki halkın güçlü ulusal kimlikler taşımamasından gelmektedir. Yemen ve Libya'daki durum böyledir.

Yemen ve Libya devletlerinin zayıflığı, bir dereceye kadar coğrafyanın bir sonucudur. Yemen'de arazilerin zorluğu, Libya'da arazilerin uçsuz bucaksız olması sebebiyle iki ülke de yönetilmesi kolay toprak parçalarına sahip değildir. Yemen ve Libya devletlerinin zayıf olması biraz da tarihlerinin (yahut tarihleri olmayışının) sonucudur. Her iki devlet de göreli olarak yakın zamanda, bağımsız unsurların yapay bir şekilde bir araya getirilmesiyle yaratılmışlardır. Yemen 1990 yılına dek, Kuzey ve Güney Yemen olmak üzere ikiye bölünmüş haldeydi.

21 "Egypt Military's Economic Empire", *al-Jazeera* (15 Şubat 2012), http://www.aljazeera.com/indepth/features/2012/02/201221519591251914 2.html (son erişim 19 Nisan 2012); LTC Stephen H. Gotowicki, "The Role of the Egyptian Military in Domestic Society", http://fmso.leavenworth.army.mil/documents/egypt/egypt.htm (son erişim 19 Nisan 2012).

Bu iki Yemen'deki toplumsal yapıların karşılaştırması, güneyde sömürgeciliğin mirasını, kuzeyde ise sömürgeciliğin yokluğunu yansıtmaktadır. 1952 yılında Birleşmiş Milletler, 1934'e dek birbirinden ayrı tutulan üç eski İtalyan kolonisinin kalıntılarından bağımsız ve federe bir Libya yaratmıştır. Buna rağmen bölgesel farklılıklar süregelmiştir. Son olarak Yemen ile Libya devletlerinin zayıflığı, liderlerinin yönetim biçimlerinin bir ürünüdür: Hem Yemen'deki Ali Abdullah Salih hem de Libya'daki Muammer Kaddafi kendi şahsi yönetimleri uğruna güçlü kurumlar yaratmaktan kaçınmışlardır (Kaddafi örneğinde, bu *Yeşil Kitap* adlı eserinde geçen "Üçüncü Evrensel Teori"yle meşrulaştırılmıştır).

Rejimi bir arada tutabilecek hiçbir kuruma sahip olmayan Yemen ve Libya rejimleri, isyanların baskısına maruz kaldıklarında kolaylıkla parçalanmıştır. Ayrıca bu, her iki ülkedeki isyanların neden zorunlu olarak şiddet içerdiğini ve yaygın bir hale geldiğini de açıklamaktadır. Tunus ve Mısır'dakilerin aksine, müdahale edip barışçıl uygulamalara *bağlılığını* açıklayabilecek ve rejime sadık olanlarla muhalifleri bölünmeden tutabilecek birleşik birer ordu da bulunmamaktaydı. Diğer yandan iki ülkedeki rejimlerin çözülmesinin iyi bir yanı da olabilir. Yemen ve Libya'daki kurumların zayıf ve bu ülkelerin yönetici hizbin ortadan kalkmasıyla varlığını sürdüremeyecek olmasından ötürü, örnek olarak bugün Mısır'da mevcut olan devrimci değişim için en iyi fırsat bu iki ülkenin elindedir. Bu devrimci değişim çoğunlukla, başta ABD ve Suudi Arabistan olmak üzere yabancı güçlerin müdahaleleri sonucu Yemen'de bozguna uğratılmıştır. Libya'da ise devrimci değişim sürmektedir ancak bu yazı kaleme alınırken dahi seyredeceği yolu kestirmek mümkün olamamaktadır.

Üçüncü küme, rejimlerin isyanlara karşı birliklerini koruduğu Cezayir, Suriye ve Bahreyn'den oluşmaktadır. Hatta Cezayir, Suriye ve Bahreyn'deki rejimlerin isyanlar karşısında birliklerini korumak dışında hiçbir seçeneklerinin olmadığı dahi söylenebilir. Bundan dolayı isyanların bu üç ülkede baş göstermesiyle birlikte, ne Tunus ve Mısır'da olduğu gibi iktidar-

daki kurumun bir unsuru diğerine karşı harekete geçmiştir ne de Libya ve Yemen'de olduğu gibi iktidardaki kurum parçalara ayrılmıştır.

Cezayir'deki rejimin birliğinin altında yatan sebep Bahreyn ve Suriye'dekinden farklıdır. Cezayir'in 1962 yılında bağımsızlığını kazanmasından itibaren, devlet muzaffer Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin (FLN) elindedir. Cezayir'deki devlet aygıtı hem FLN'ye ait hem de FLN ile denk bir yapı iken, FLN'nin kendisi üç parçadan oluşmaktadır: Ordu (iktidarı belirleyen/değiştiren), başkan ve siyasi önderlik (ordu tarafından kutsanmış olanlar) ve parti (FLN'nin halkla olan bağlantısı). Bu tuhaf oluşum Cezayir'in kendine özgü tarihinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1962 öncesinde, Cezayir diye bir yer hiç olmamıştı. Bunun yerine bugün Cezayir'in olduğu topraklarda Fransa'nın üç bölgesi [*departements*] (sömürge değil eyaletler) bulunmaktaydı. Cezayir Bağımsızlık Savaşı sırasında FLN, bir ordu, bir sendika aygıtı ve çeşitli bakanlıklar ile yasama, yürütme, yargı organlarından meydana gelen bir devlet aygıtı inşa etti. FLN'nin zaferi elde etmesiyle, ilk bağımsız Cezayir devleti kurulmuş oldu. Nitekim bu aygıt hem rejimin kendisi hem de rejimce oluşturulan bir "temsiliyet" ve seferberlik aracı oldu.

Suriye ve Bahreyn'de iktidarda olanlar, diğer şeylerin yanısıra birbirine bağlı ve bağımsız bir iktidar grubu oluşturmak için mezhep ve aşiret bağlarından yararlanarak rejimlerini etkili bir biçimde "darbe geçirmez" hale getirdiler. Suriye'de bu grubu oluşturanlar Beşar el-Esad, geniş ailesi ve Alevi azınlığından (nüfusun yaklaşık yüzde onbirini oluşturmaktadır) gelen üyelerdir. Bundan dolayı Beşar el-Esad Başkanlık Muhafızları'nın başına kardeşi Mahir el-Esad'ı, Genelkurmay Başkanı Yardımcısı olarak kayınbiraderi General Asıf Şevket'i getirdi. Kimse rejime sırtını dönemez. Rejim giderse, onlar da gider. Dahası rejim, baskının büyük kısmını resmi, birbirini tamamlayan güvenlik kuruluşlarına yardımcı olan *eşbaha* ("hayaletler", tekil hali: şebbiha) –Esad ailesinin hemşehrisi olan Alevi gangsterlerine– yaptırmıştır. İsyan sırasında Eşbah, öncesinde bombardıman ile örselenmiş mahallelerdeki direniş odaklarını "temizle-

yerek" önemli bir rol oynadı – bu, Sünni erlere güvenilip bırakılamayacak bir görevdi.[22]

Benzer bir biçimde Bahreyn'deki rejimin çekirdeği, Başbakanlıktan, Başbakan Vekiline, Savunma Bakanlığı'ndan dış işlere, maliyeden ulusal güvenliğe kritik pozisyonlarda yer alan hakim Khalifa ailesinin üyelerinden oluşmaktadır. Ordu komutanı ile kraliyet muhafızları alayının komutanı da bu ailedendir.[23] Aynı Suriye'de olduğu gibi, azınlık bir topluluğun üyeleri –nüfusun yaklaşık yüzde otuz veya kırkını oluşturan Sünni Müslümanlar– rejimin temel ayağını ve asıl seçmenlerini oluşturmaktadır. Son isyanlar özü itibariyle farklı mezheplerden gelen insanlarca başlatılmasına rağmen (Suriye'de de olduğu gibi rejimin baskısı arttıkça mezhepçi ayrımlar büyümüştür), rejim kendisini korumak amacıyla kendilerini siper edecek Sünni topluluklara yaslanmıştır. Sünnilerin düzenli bir biçimde orduya ve güvenlik aygıtına katılmalarını temin etmek için rejim, bir "siyasi vatandaşlık" politikası benimsemiştir – yani kendisi için çalışmaya gelecek olan Sünnileri geri kalan Arap ülkelerinden ithal etmeye ve onlara vatandaşlık vermeye başlamıştır.[24]

Bunların hiçbiri, Cezayir, Bahreyn ve Suriye'deki isyanların kendilerini mutlaka benzer biçimlerde ortaya koyacağı anlamını taşımamaktadır. Nitekim öyle de olmamıştır. Cezayir isyanı asla gerçekten ilgi çekmedi. Cezayir'de "Değişim ve Demokrasi için Ulusal Koordinasyon" Şubat 2011'de rejim karşıtı bir kitle gösterisi çağrısında bulunduğunda, yaklaşık otuz bin kişilik çevik kuvvet ordusu kendisinden on kat küçük topluluğu ko-

22 Elizabeth A. Kennedy, "Syria Gunmen Used to Crush Protests", Associated Press (16 Mayıs 2011), http://www.huffingtonpost.com/2011/05/26/syria-gunmen-protests_n_867550.html; Nir Rosen, "The Tides of Mosques", *al-Jazeera* (2 Ekim 2011), http://www.aljazeera.com/indepth/features/2011/10/201110114364627493l.html (son erişim 26 Nisan 2012).

23 Bakanların tam listesi şu adreste bulunabilir: https://www.cia.gov/library/publications/world-leaders-1/world-leaders-b/bahrain.html (son erişim 26 Nisan 2012).

24 Omar al-Shehabi, Demography and Bahrain's Unrest, *Sada*, (16 Mart 2011), http://carnegieendowment.org/2011/03/16/demography-and-bahrain-s-unrest/6b7y (son erişim 26 Nisan 2012).

laylıkla dağıttı.[25] Diğer yandan Bahreyn İsyanı monarşiye ciddi bir tehdit oluşturdu ancak dışarıdan gelen müdahaleler sayesinde ezildi. Yine de öfke, Cezayir'de olduğu gibi yüzeyin altında kabarmayı sürdürmektedir. Buna karşılık, bu yazı kaleme alınırken Suriye İsyanı ne tavsama ne de yok olma emareleri göstermektedir. İsyanın peşi sıra gelen gaddarlık yalnızca yoğunlaşmakla kalmadı; kullanılan taktikler mezhepçi katliamlarla kimyasal silahların kullanımını kapsayacak denli genişledi. Ancak Cezayir, Bahreyn ve Suriye'deki rejimlerin birliği isyanların girmiş olduğu yolu çok az etkilemiş olsa da, bu isyanların olası sonuçlarını şu üç alternatifle sınırlandırmıştır: Rejimlerin mutlak zaferi, muhaliflerin mutlak zaferi veya uzun süreli bir yenişememe hali.

İsyanları deneyimlemiş olan devletlerden oluşan son küme, geriye kalan yedi monarşiden beşini, Fas, Ürdün, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Umman'ı içermektedir. Burada isyan kelimesini kullanmak hatalı olur: Bahreyn'deki isyan hariç, Arap monarşilerindeki *protestolar*, Arap cumhuriyetlerindeki *isyanlardan* kendilerini ayıran iki önemli özellik taşımaktadır: Kapsamı açısından sınırlı olmuşlardır ve *nizamın* yıkılmasını değil reformdan geçirilmesini talep etmişlerdir.

Meselenin neden bu kadar farklılık arz ettiği, böyle devam edip etmeyeceği ya da bu türden herhangi bir meselenin var olup olmadığı çok açık değildir. Siyaset bilimci/sosyolog Jack A. Goldstone monarşilerin cumhuriyetlerden *farklı* olduklarını, çünkü başkanların aksine kralların, yasama erkini seçilmiş bir meclisle başbakana bırakırken yürütme erkini elinde tutabildiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla işler yolunda gitmediğinde halkın öfkesini üzerine çeken kral değil meclis ile başbakan olmaktadır. Böylelikle krallar krizleri zarar görmeksizin atlatabilmektedirler.[26] Ürdün Kralı Abdullah yavaş giden reform

25 Azzedine Layachi, "Algeria's Rebellion by Installments", *MERIP Reports* (12 Mart 2011), http://www.merip.org/mero/mero031211 (son erişim 26 Nisan 2012).

26 Jack A. Goldstone, "Understanding the Revolutions of 2011. Weakness and Resilience in Middle Eastern Autocracies", *Foreign Affairs* (Mayıs/Haziran 2011), http://www.foreignaffairs.com/articles/67694/jack-a-goldstone/understanding-the-revoluuons-of-2011 (son erişim 26 Nisan 2012).

sürecinin suçunu başkalarının omuzlarına yüklemede bilhassa beceriklidir: Arap isyanlarının başlangıcı ile 2013 yazı arasında beş başbakan harcadı.

Goldstone'un argümanı politika geliştirenler ve akademik topluluklar arasında büyük sükse yaptı ancak herkesi ikna etmeyi başaramadı. Önerdiği model, örnek olarak tamamıyla Suud Hanedanı'na ait olan Suudi Arabistan'dan ziyade işleyen parlamentolara sahip olan Ürdün ile Kuveyt'e uygun düşmektedir. Aslında, Suudi protestocuların rejimin tamamen değişmesinden ziyade reform yapılmasını talep etmiş olduğu gerçeği ile devlet başkanının her şeyden öte bir kral olduğu gerçeğini bir kenara bırakacak olursak, Suudi Arabistan monarşi kategorisi içinden tamamen alınıp Cezayir, Suriye ve Bahreyn'le aynı kategori içine konulabilir. Suudi rejimi diğerleri gibi kırılgan hale geldiği zamanlarda, aşiret ve kabileler arasındaki bağlar kraliyet ailesi ve rejimin meşruiyetini sağlayan dinî kurumları ordu ve güvenlik aygıtına bağlayarak rejimi korudu.[27]

Goldstone'un argümanını geçersiz kılan bir diğer olgu ise muhalefetin reformları değil rejimin yıkılmasını talep ettiğidir. Mısır ve diğer yerlerdeki protestocular gibi, Bahreyn'in başkenti Manama'daki İnci Meydanı'nı işgal edenler *Eş-şaab yurid iskat'en-nizam* (Halk rejimin yıkılmasını istiyor), sloganını atmışlardı. Nitekim muhalefetin rejim karşısındaki mücadelesi devam ettiğinden bu çağrılar yemlenmektedir. Benzer bir şekilde, Kasım 2012'de Ürdün'deki protestocular, fiyat artışlarına karşı yapılan gösterilerin monarşi karşıtı gösterilere dönüşmesiyle aynı sloganı atmışlardır.[28] O halde, Goldstone'un te-

27 Rand senior analyst James T Quinlivan has argued that the Saudi Arabian regime shares characteristics with Syria under Hafez al-Assad and Iraq under Saddam Hussein. To this we might add Bahrain. See James T. Quinlivan, "Coup-Proofing: Its Practice and Consequences in the Middle East", *International Security* 24 (Sonbahar 1999), s. 131-165.

28 See "Bahrain Unrest: Thousands Join Anti-Government Unrest", *bbc.com* (22 Şubat 2013), http://www.bbc.co.uk/news/mobile/world-middle-east-12535681 (son erişim 7 Eylül 2013); Ziad Abu-Rish, "Getting Past the Brink: Protests and the Possibility of Change in Jordan", *Jadaliyya* (15 Kasım 2012), http://www.jadaliyya.com/pages/index/8375/getting-past-the-brink_protests-and-the-possibilit (son erişim 7 Eylül 2013).

orisinin aksine monarşilere yönelik herhangi bir istisna kesinlikle yoktur.

Kasım 2012'de Ürdün'de gerçekleşen protestoların muhalefet hareketleri ile monarşiler arasındaki genel ilişkiyi bir kez daha gözden geçirmemize sebep olması, 2010-2011 Arap isyanlarıyla ilişkili olarak bu denli kısa bir zaman aralığında ulaşabileceğimiz her türlü sonucun duruma özgü tabiatını vurgulamaktadır. Dönüşümlerin en belirgin biçimiyle gözlemlendiği ülkelerde dahi –Tunus, Mısır, Libya ve belki Yemen– devrimci ufkun çizgisinin gerilemeyi sürdürdüğü gerçeğini kavramak için, sadece Mısır isyanının biçim değiştiren anlatısına –Şubat 2011 merceğinden bakıldığında başarılı, Temmuz 2013 merceğinden bakıldığında trajik olan bir anlatıya– bakmak yeterlidir. Peki neden bunu şaşırtıcı bulalım ki? Fransa'da "Terör Dönemi" 1789'da Bastille'in zapt edilmesinden –genellikle Fransız Devrimi'nin başlangıcını belirlemek için kullanılan olay– yaklaşık dört yıl sonra gerçekleşti ve neredeyse on buçuk yıl sonrasında Napolyon imparator olarak taç giydi –genellikle devrimin sonunu belirlemek için kullanılan olay–. Muhammed Bouazizi'nin kendini yakmasından sonra geçen dört yıl bizi yalnızca Şubat 2014'e, on buçuk yılın ardından ise Mayıs 2020'ye götürecektir. Bu sebepten dolayı, cazibesi ne kadar davetkâr olursa olsun 2010-2011 Arap devrimlerini zafer veya trajedi olarak tanımlamak için vakit daha çok erken.

ÇEVİREN *Akın Emre Pilgir*

Mısır'da İki Devrim Arasında Ordu ve 30 Haziran 2013'ün Tahlili

HAZEM KANDIL

Ordunun Hüsnü Mübarek rejimini terk etmesi rejimin yıkılmasında temel bir rol oynamıştı. En azından 25 Ocak İsyanı'nın iktidardaki elitin indirilmesine yetecek zamanı tanıması önemli bir fırsat sundu. Silahlı Kuvvetler Yüksek Şurası'nın (SKYŞ) aldığı konum başta iyi karşılandı ancak geçiş dönemine dair hayal kırıklıkları Temmuz 1952 darbesiyle karşılaştırmaların yapılmasına sebep oldu. Bir kez daha coşkun (ancak etkisiz) bir muhalefet, taleplerini iletmeye ve yönetimden karşılık beklemeye indirgendi. Ülke bir kez daha askerî bildirilerle yönetilir oldu. Bazıları haklı olarak "ilk noktaya geri mi döndük?" diye soruyor.

Bu benzetmeye iki açıdan karşı çıkmaktayım. İlki detaylandırmayı gerektirmeyecek kadar açıktır: Mısır'da 1940'lı yıllar boyunca süren toplumsal kargaşanın şiddetine rağmen, son isyan, büyüklüğü ve kararlılığıyla ülkenin modern tarihinde emsalsizliğini korumaktadır. Böylesi popüler bir gücün, subayların altmış yıl önce kurdukları aynı diktatörce rejimi yeniden inşa etmelerini zorlaştırdığını herkes güvenle ifade edebilir. Kendilerini bu denli kararlı bir biçimde, kendi tarihlerinin sahnesine atan milyonların böyle kolaylıkla yok sayılabileceğini düşünmek çok zordur.

Ancak subayların siyaset sahnesine geri döndüğü iddiasını gerçekten şaibeli kılan şey, ordunun kendi içerisinde meydana gelen değişimdir. Hem 1952'de hem de 2011'de subayların rejimin, yıkımına istekle katkı sağlamaya yetecek denli kin gütmüş oldukları doğrudur. Ayrıca bir kurum olarak ordu, her iki olayda da gerekli reformlar gerçekleştirilir gerçekleştirilmez kışlalarına geri dönme niyetini ifade etmiştir. Ancak iki "devrim" arasındaki temel fark, 1952'de politikleşmiş subaylardan oluşan gizli bir örgütün (kendilerini Hür Subaylar olarak adlandıran bir örgüt) iktidarını pekiştirmek amacıyla askerî müdahalenin başına geçmiş ve güvenilir teğmenlerini derhal güvenlik aygıtı içine yerleştirerek bunu başarmış olmasıdır. Dolayısıyla o dönemdeki önemli etmenler şunlardır: (1) Monarşinin denetimindeki güvenlik rejimi, safları arasındaki eylemliliği önlemek için ne kararlılığa ne de yeterli beceriye sahipti. Bu sebeple subaylar arasında politikleşmiş hiziplerin gelişmesine izin verdi; (2) Hür Subaylar içlerinde yer aldıkları olgunlaşmamış güvenlik yapısını hızla ele geçirdiler ve onu güçlerini muhafaza etmek için kapsamlı ve acımasız bir yapıya dönüştürdüler. Buna karşılık 2011'de, aynı güvenlik aygıtı etkili bir biçimde orduyu siyasetten uzak tuttu ve yukarıdan ele geçirilemeyecek denli katı bir yapıya dönüştü. Askerlerin kurum içinde başvuracakları, Hür Subaylar'ın tutkusu ve örgütlenmesine sahip bir politik hareket bulunmamaktaydı. Dahası Mısır'ın zapt edilemez güvenlik kuruluşlarına ait dizginleri ele geçirip, kendi amaçları doğrultusunda kullanamazlardı.

Dolayısıyla 25 Ocak İsyanı rejimin bertaraf edilmesi için altın bir fırsat sunarken, teşkilat içindeki hiçbir siyasi grubun herhangi bir girişimde bulunma imkanı bulunmamaktaydı. Aksine SKYŞ'nin çobanlığını yaptığı ordu yalnızca, uzun süredir Mübarek rejiminin siyasi ve güvenlik unsurlarınca altı oyulan kurumsal çıkarlarını koruma gayreti içinde olan bencil bir kurum gibi hareket etti. Buradan hareketle şu sonuca varmaktayız: Askerî güç Mısır siyasetinin geleceğinde özerkliğini ve üstünlüğünü mutlak surette artırabilecek iken,[1] basitçe mev-

1 Bu düzenlemenin sinyali, ordu tarafından hazırlanan, bütçesi ve temel yasaları da dahil olmak üzere orduya ilişkin tüm meselelerde SKYŞ'e özel haklar ve-

cut düzeni yeniden yapılandıracak araçlar ve vizyondan yoksundur.

Geçmişteki Hür Subaylar ile günümüzdeki SKYŞ arasındaki farkı belirtmek için, bir avuç generalin bilindik arzularından ziyade bir bütün olarak teşkilatın çıkarlarını vurgulayan tarihsel kurumsalcı bir yaklaşımı uygun görmekteyim. Bu yaklaşımın faydalarını ele alarak başlayacak, ardından iki yönetime el koymanın arifesinde ordunun yaşadığı sorunlarla sonrasında meydana gelen değişimleri tahlil etmek için bu yaklaşımı kullanacağım. Eldeki verilere bakıldığında, her iki vakada da en önemli değişken güvenlik kurumu olmuştur: Kurumun esnekliği 1952'de askerî cuntanın hakimiyetini tesis eden yeni bir rejim kurmasına olanak tanımıştır. Diğer yandan 2011'deki kemikleşmiş yapısı, ordunun benzer şekilde hareket etmesini engellemiştir. Dolayısıyla ilgilenmemiz gereken mesele subayların 25 Ocak İsyanı'nı 1952'de yaptıkları gibi "çalıp" çalmayacakları değil, asıl ezenlerin –güvenlik aygıtının– hâlâ ortalıkta olması durumunda, eski rejimin iki kurbanı olan ordu ile halkın şu aşamada daha iyisini başarıp başaramayacağıdır.

Ordu: Kurumsal bir yaklaşım

Siyasette askerî müdahaleleri harekete geçiren şeyler nelerdir? Karl Marx'ın Louis Bonaparte'ın 1851 darbesine ilişkin klasik çalışmasından başlayıp, Gramsci'nin Bonapartizm üzerine yaptığı sonraki değerlendirmeler üzerinden hareket eden sınıf teorisyenleri (elitler, ister iktidarlarını korumaya istekli olanları isterse onu dayatma umudu taşıyanları kapsasın), subayların iktisadi elitin çıkarlarına göre hareket ettiğini ileri sürmektedirler. Post-kolonyal darbeleri yorumlayan Marksistler, geleneksel olarak toprak sahibi sınıflarca yönetilen toplumlarda özellikle ordunun, burjuvazinin yükselmesinde rol oynadığı görüşüne vurgu yapmaktadırlar.[2] Dolayısıyla, örnek olarak Mı-

---

ren Temel Anayasal İlkeler'in (ilk taslağı Ekim 2011'de su yüzüne çıkmıştır) 9. maddesinde verilmiştir.

2 Eric J. Hobsbawm, *Revolutionaries*, (New York: The New Press, 2001).

sır'da, bir avuç büyük toprak sahibinin çabalarıyla iktidardan uzak tutulan, yeni gelişmekte olan bir kapitalist sınıf 1952 darbesini sözde desteklemiştir. Nitekim bu darbe tüm burjuvazi adına orta sınıftan gelen subaylarca gerçekleştirilmiştir.[3] Diğer yanda liberal düşünürler, kurumsal olarak gelişmemiş uluslarda orduların birer siyasi temsilci olarak hareket ettiğini iddia etmişlerdir.[4] Ya da iyimser liberaller başta şuna inanmıştır: Ordu politik kurumların olması gerektiğinden daha disiplinli ve organize olduğu anlarda, yönetme görevini sivillere terk etmeden önce toplumu modernleştirme yükünü omuzlarına almaktadır.[5] Pek de iyimser olmayan liberaller subayların, iktidarın tadını bir kez almalarıyla ona sıkı sıkıya sarılabilecekleri uyarısında bulunmuşlardır. Böylece politik hayatı geri dönülmez biçimde yozlaştıracak ve ekonomik gelişmeyi engelleyeceklerdir.[6] Perlmutter (1974) bu "pretoryen ordu" tezini Mısır'a uyarlayan ilk kişi oldu ve onu bir çok liberal analizci takip etti.[7]

---

3 Anwar Abdel-Malek, *Egypt: Military Society*, (New York: Random House 1968); Selma Botman, *The Rise of Communism in Egypt*, (Syracuse: Syracuse University Press, 1988).

4 Samuel E. Finer, *Men on Horseback: The Role of the Military in Politics*, (Londra: Pall Mall Press, 1962).

5 Lucian W. Pye, "Armies in the Process of Political Modernization", *The Role of the Military in Underdeveloped Countries*, John J. Johnson (der.), (Princeton: Princeton University Press, 1962), s. 85-100; Samuel Huntington, *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1957); Ellen Kay Trimberger, *Revolutions from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt, and Peru*, (Brunswick, NJ: Transaction Books, 1978).

6 Morris Janowitz, *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*, (New York: Free Press, 1960); David Rapoport, "The Praetorian Army: Insecurity, Venality, and Impotence", *Soldiers, Peasants, and Bureaucrats: Civil Military Relations in Communist and Modernizing Societies*, Roman Kolkowicz ve Andrzej Korbonski (der.), (Londra: George Allen ve Unwin Publishers, 1982), s. 252-80.

7 Yakın geçmişteki örnekleri için bkz. Steven A. Cook, *Ruling But Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turkey*, (Baltimore: The John Hopkins University Press, 2007); Philippe Droz-Vincent, "From Political to Economic Actors: The Changing Role of Middle Eastern Armies", *Debating Arab Authoritarianism: Dynamics and Durability in Nondemocratic Regimes*, Oliver Schlumberger (der.), (Stanford: Stanford University Press, 2007), s. 195-214.

Marksist ve liberal yaklaşımlar ordu görevlilerini böylece "kendilerine muğlak ve şahsi olmayan sistematik kuvvetlerce tevdi edilen görevlere itaat eden kişiler" olarak tasvir etmektedir.[8] Ya sınıfsal sadakatleri neticesinde eyleme itilmektedirler ya da kurumsal bir boşluk neticesinde politik mücadele içerisine çekilmektedirler. Her iki bakış açısında da eksik olan, ordunun kendi çıkarı doğrultusunda hareket ettiği görüşüdür. Yoğun bir telkin ve sosyal entegrasyon süreci sonucu askerlerin kendilerini bir kurum olarak orduyla tanımlamaları gerçeği bu önermeyi desteklemektedir. Bu sebeple sınıfsal çıkarlar veya politik hırslar birkaç subayı harekete geçirebilecekken, askerî kuvvetler içindeki ciddi bir kesimin, çoğunlukla kendi kurumsal çıkarlarını savunmak ve geliştirmek için siyasete girdiğinden şüphe etmemizi gerektirecek çok az sebep vardır. Dolayısıyla ihtiyacımız olan şey, görevlerinin "en başta ülke güvenliğinin korunmasından ibaret olduğuna, bununsa güçlü bir askerî gücün sürdürülmesini zorunlu kıldığına" inanan subayları ciddiye alan kurumsal bir yaklaşımdır.[9]

Kurumsal bir yaklaşım, genel olarak, içlerinde bireylerin faaliyet yürüttüğü yapıların onların bakış açılarını, çıkarlarını ve stratejilerini nasıl şekillendirdiğini vurgular.[10] Kurum ne kadar katı bir yapıda olursa ve çıkarlarını ne kadar açık bir şekilde belirlerse, onu takip edenler üzerindeki etkisi de o denli büyük olur. Bu, toplum içerisinde "müspet profesyonel çıkarlara sahip" son derece organize bir tabakayı meydana getiren ordu için bilhassa geçerlidir.[11] Bir kurum olarak ordu, üyelerince daha fazla sadakat görür ve sosyal sınıflarla, derneklerle, politik partilerle ya da diğer sosyal gruplarla kıyaslandığında onlara çok daha fazla etki eder. Bu durumun oluşması üç nedenden

8 William R Thompson, "Regime Vulnerability and the Military Coup", *Comparative Politics*, cilt VII, no. 4, 1975, s. 459-87.

9 Martin C. Needler, "Military Motivations in the Seizure of Power", *Latin American Research Review*, cilt X, no. 3, 1975, s. 63-79.

10 Risa A. Brooks, *Shaping Strategy: The Civil-Military Politics of Strategic Assesment*, (Princeton: Princeton University Press, 2008).

11 Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military*, (New York: Meridian Books, 1959).

kaynaklanır: İlk olarak, şiddet üzerindeki denetimi ve en yıkıcı şiddet araçlarını etkin bir şekilde kullanması, kendisinin "toplum içerisindeki en güçlü grup" olarak algılanmasını sağlamaktadır.[12] İkincisi, diğer sosyal gruplara kıyasla kendi unsurlarına son derece bağlı ve katıdır. Emir-komuta zinciri "zincirin en üstünde yer alan az sayıda adamın" kaynakları tek bir biçimde konuşlanabilen bir yapı olarak büyük ve birbirinden farklı orduları yönetmesini sağlar. Böylelikle amaçlarına erişmek için, göreli bir kolaylıkla "tüm mevcudu harekete geçirirler."[13] Ordunun son derece korunaklı kışlalarında fiziksel olarak toplumdan ayrılmış olması, elbette bu birlik duygusunu geliştirmektedir. Üçüncüsü, diğer sosyal örgütlerin aksine silahlı kuvvetlerin savaş hazırlığı ve idaresinden ibaret olan tipik görevleri gizlilikle örtülmüştür. En gelişmiş demokrasilerde bile, ne herhangi bir hükûmetin gücü ordunun yaptıklarını tamamen ifşa etmeye yetebilir ne de herhangi bir parlamenter veya karar alıcı askerî tahminleri çürütecek uzmanlığa ya da bilgiye sahip olma iddiasını taşıyabilir.[14] Bu durum subayların, ülkeyi yabancı saldırılara karşı korumak için üstesinden gelinmesi zorunlu olan meseleleri yalnızca kendilerinin kavrayabileceğini ve sivillerin bu meselelerde onlara boyun eğmek zorunda olduklarını düşünmelerine yol açar. Tüm bu nedenlerden dolayı kendilerini kurumlarıyla özdeşleştirmeye ve diğer toplumsal örgütlerin üyelerine kıyasla çıkarlarını daha kıskanç bir biçimde korumaya yatkın olurlar.

Bu özgün durumu vurgulamak için gereğinden fazla laf sarf edildi. Çok az düşünür muhafazakâr profesyonelliği ile birlikte "askerî zihnin" özelliklerini ayırt etmiştir.[15] Kimileri askerî teşkilatlardaki sosyal entegrasyonun, diğer toplumsal gruplara kıyasla son derece kapsamlı ve bütüncül olduğunu detaylı bir bi-

12 Eric A Nordlinger, *Soldiers in Politics: Military Coups and Governments*, (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977).

13 Gianfranco Poggi, *Forms of Power*, (Cambridge: Polity Press, 2001).

14 Amy B. Zegart, *Flawed by Design: The Evolution of the CIA, JSC, and NSC*, (Stanford: Stanford University Press, 1999).

15 Samuel Huntington, *The Soldier and the State*; Morris Janowitz, *The Professional Soldier*.

çimde açıklamışlardır.[16] Diğerleri orduların politik direnç karşısında çıkarlarının peşinden nasıl gittiğine dair incelikli tahliller sunmuşlardır.[17] Buradaki amacımızla en ilgili olanlarsa, bir toplumun savaşma kapasitesi ile onun sosyo-ekonomik, ideolojik ve politik düzeni arasındaki karmaşık bağlantıları aydınlatan sosyolojik çalışmalardır.[18] Ordunun neden siyasete müdahale ettiğine ilişkin ilk sorumuza verilecek yanıt, en son belirttiğim bu çalışmalarda yatmaktadır: Çünkü bir toplumun örgütlenme biçimi onun savaş yürütme kabiliyetini belirler. Savaş ordunun varoluş sebebiyse, subayların kendilerini, savaş hazırlıkları ile savaş performanslarını etkinleştirecek türden bir toplumsal düzen içinde tutmaları tamamen doğaldır.

Bu subayların doğaları gereği yönetmeye yatkın oldukları anlamına gelmemektedir. Ordunun siyasete katılımı önünde hiçbir yasak olmasa bile, "subayların genel olarak sürekli bir politik pratiğe yönelik becerilere, esnekliğe, mizaca veya zamana sahip olması" pek muhtemel değildir.[19] Askerler politika için değil savaş için yetiştirilirler. Ancak savaşa önemli kaynaklar ayıran bir devlette serpilip gelişebileceklerinden ötürü politik faaliyetler içine çekilirler. Kimi durumlarda küçük bir subay hizbi kendi çıkarları için iktidara erişmeye çalışabilir (en uygun örneğini Latin Amerika cuntaları teşkil etmektedir). Ancak bir bütün olarak siyasete müdahale etmesi halinde, ordu bunu dünyaya, şu sözleri söylemiş olan Alman tarihçi Otto Hintze'nin gözlerinden baktığı için yapmaktadır: "Öngörülebilir gelecekte her

16 Thomas E. Ricks, *Making the Corps*, (New York: Simon & Schuster Inc, 1998).

17 Roman Kolkowicz,ve Andrzej Korbonski (der.), *Soldiers, Peasants, and Bureaucrats: Civil-Military Relations in Communist and Modernizing Societies*, (Boston: George Allen & Unwin Publishers,1982); Graham Allison ve Philip Zelikow, *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*, (New York: Addison Wesley Longman, 1999), s. 294.

18 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, (Londra: Verso, 1979); Michael Mann, *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, cilt I, (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Charles Tilly, *Coercion, Capital, and the European State, AD 990-1990*, (New York: Basil, 1990).

19 Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military*, (New York: Meridian Books, 1959).

şey tarih boyunca süregeldiği gibi kalacaktır: Devlet örgütlenmesinin ruhu ve biçimi sadece ekonomik ilişkiler, sosyal ilişkiler ve çıkar çatışmaları tarafından değil, öncelikle savunma ve saldırının gerekliliğine göre, yani ordular ve harbin örgütlenmesiyle belirlenecektir."[20] Bundan dolayı şiddetin savunucuları şu konuda ısrarcı olmaktadır: "Tüm politikalar, savaş ile sınandıklarında politik yapı askerî olarak ayakta kalıp kalamayacağı sorusunun mutlak önceliğini yansıtmak zorundadır."[21]

Bu kurumsal çerçeveyi Mısır'a uyarladığımız takdirde, neden ordunun 1952 ve 2011'de çıkarlarının ve dolayısıyla Mısır'ın ulusal güvenliğinin politik elit tarafından tehdit edildiği hissine kapılmış olduğunu açıkça anlayabiliriz. O halde her iki olayı ayrı ayrı ele alalım.

Hükümdarın kılıcı mı? 1952'deki orduya dair bir kare

Temmuz 1952'deki askerî darbenin geleneksel değerlendirmeleri şu şekildedir: Ordu sosyal ayrıcalıkların kalesi ve monarşinin nihai garantörü olmasına rağmen, bir grup vatansever subay ülkelerini taca tercih edip, Mısır'ı modern ve bağımsız bir devlete dönüştürmek için iktidarı ele aldı. Bu versiyon bütünüyle temelsiz değildir. Son hükümdarın döneminde (1936-1952) ve zat-ı alileri sayesinde, ordu gittikçe daha fazla politikleşti. Subaylar her türden ideolojik akımla tanışma fırsatı buldular ve ülkelerinin hak ettiği sosyo-politik sistemin hangisi olduğuna ilişkin sert tartışmalar içine girdiler. Çeşitli ideolojik görüşlere sahip politikleşmiş subaylar, rejimi devirme planları yapan gizli bir örgüt olan Hür Subaylar'ın çekimine kapıldılar. Hareketin çekirdeğindeki liderlik, merkezi bir bürokrasiye sahip, sanayinin devlet tarafından yönetildiği, devasa milli girişimlerin yapıldığı ve modernleşme paketinde kalan daha ne varsa hepsine sahip bir Mısır tasavvur etmekteydi.

---

20 Otto Hintze, *The Historical Essays of Otto Hintze*, (Oxford: Oxford University Press, 1975), s. 215.

21 Gianfranco Poggi, *Forms of Power*, s. 196.

Ancak Hür Subaylar ve onların ihtiraslı devlet inşası projesine yönelik geleneksel bakış yerine şu soruyu sormalıyız: Ordunun geri kalanı neden astlarıyla aynı görüşte değildi? Zaten bir darbenin gerçekleşmesi için orta rütbeli birkaç düzine subaydan daha fazlasına ihtiyaç vardır. 1952 Temmuzu'nun arefesinde askerî teşkilatı cendereye sokan üç temel mesele vardı: Yurt içinde (İngiliz tanklarının, istedikleri kabinenin kurulması için tanklarıyla kraliyet sarayını çevirdikleri Şubat 1942 bozgunu) ve dışındaki (Filistin'deki 1948 yenilgisi) aşağılanmalarında rejimin sorumluluğu; ordunun ülkeyi zapturapt altına almak için kullanılması (özellikle İngiltere-Mısır Anlaşması'nın 1951'de feshedilmesinden sonra) ve en önemlisi kralın yetki alanını anayasaya aykırı bir biçimde askerî meseleleri de kapsayacak şekilde genişletmesi (1950) ve daha sonrasında aldığı kötü işe alım ve terfi kararları – yani darbenin sözde lideri Muhammed Nagip'i monarşiyi "açıkça orduyla alay etmekle" suçlamaya iten kararlar.[22]

O halde askerî sosyolog Eric Nordlinger'ın, darbenin "çoğunlukla kralın askerî meselelere müdahalesinden kaynaklandığını" iddia etmesi şaşırıcı değildir.[23] Daha genel bir açıdan bakacak olursak, Amos Perlmutter'in ifade ettiği gibi darbe "kesin surette kendi çıkarları için tamamen ordu tarafından planlanmış, örgütlenmiş ve yürütülmüştür".[24] Doğrusu, darbeyi takip eden günleri yakından gözlemlemiş olan Miles Copeland şunları ifade etmiştir: "Darbe bir disiplini bozma meselesi değil, disiplini tesis etme meselesidir... Takipçilerinin gözünde... sağladığı temel katkı... ilk kez orduya yazıldıklarında hayal ettikleri türde bir kuruma dönüştürmek amacıyla... ordudan saygıdeğer bir kurum yaratmaktı."[25] Safların içinde bir politik hareket için-

22 Mohamed Naguib, *Kunt ra'isan lei masr* (Mısır'ın Başkanıydım), (Kahire: Al-Maktab al-Masry al-Hadith, 1984), s. 67; Tarık El-Bişri, *El-harekat el-siyasiya fei masr, 1945-1953* (Mısır'da Politik Hareketler), (Kahire: Dar al-Shorouk, 2002), s. 390-395.

23 Eric A. Nordlinger, *Soldiers in Politics: Military Coups and Governments*, (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977), s. 71-72.

24 Amos Perlmutter, *Egypt: The Praetorian State*, (New York: Transaction Publishers, 1974), s. 127.

25 Miles Copeland, *The Game of Nations: The Amorality of Power Politics*, (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1970), s. 66-69.

deymişlercesine davranan elebaşıların kendilerine has motivasyonları ne olursa olsun, darbeyi desteklemiş yüzlerce subay bir kurum olarak ordunun savunusu için hareket etmekteydi. Peki, Mübarek'in yönetimi altındaki ordu daha mı iyiydi?

Mübarek döneminde askerî ayrıcalıkların olduğu mitini çürütmek

2011 Ayaklanması sırasında ordunun rejimi terk etmesi gözlemcileri şaşkına çevirdi. Duygularıyla hareket edenler, ezici çoğunlukla askerlik görevini yerine getiren erlerden oluşan bir yapı olan Mısır ordusunun alışılmadık biçimde vatansever olduğu ve sivillere karşı şiddete başvurmaktan kaçındığı inancıyla avundular. Tarihsel açıdan bakıldığında bu elbette yanlış bir inanıştı. Çünkü bir yanda askerî polis Nasır yönetimi altında son derece gaddar ve baskıcıyken, diğer yanda devletin sivilleri ezen kolu olan ve polislerce yönetilen Merkezi Emniyet Güçleri de acemi erlerden oluşmaktaydı. Silahlı kuvvetlere dair bu idealistçe bakış ayaklanmadan sonra, askerî polisin 9 Mart tarihinde Tahrir Meydanı'nı zorla boşaltmaya başlayıp göstericilere karşı şiddete başvurmasıyla, bir kez daha çürütülmüş oldu.

Bundan dolayı şüpheciler ordunun kayıtsız kaldığı ve kayıtsız kalmayı sürdüreceği iddialarına birçok yandaş bulmuşlardı; gözden çıkarılabilir birkaç kişiyi (Mübarek ve yakın çevresi) kovarken, kendisini zenginlikler ve ayrıcalıklarla donatmış bir rejimi kurtarmaya son derece kararlıydılar. Bu görüşü savunanlar şu soruları sormaktadır: Mübarek yönetimi altında ordu ne için şikâyet etmek zorunda kaldı? Ekonomik bir imparatorluğun başında değil miydi? Sayısız sosyal yardım almadı mı? Dünyanın en büyük gücüyle özel bir ilişkisi yok muydu? Envanteri ve depoları M1 A1 Abrams tankları, F-16 Savaşan Şahinler ve diğer son teknoloji silahları içermiyor muydu? Bu yerinde sorular, rejimin finansal ve sembolik ödüllerle orduyu satın almış olduğuna ilişkin akademik konsensusla örtüşmüştür.[26]

26 Robert Springborg, *Mubarak's Egypt: Fragmentation of the Political Order*, (Boulder, CO: Westview Press, 1989); Yahya M. Sadowski, *Scuds or Butter:*

Bu bölümde yukarıdaki iddiayı çürütmek için ampirik kanıtlar ileri sürmekte ve ordunun kurumsal çıkarlarının politik elite karşı bir müdahaleyi haklı çıkaracak şekilde baltalandığını göstermekteyim. Bu noktada şu özgün koşulu aklımızda tutmamız gerekmektedir: Herhangi bir kurumda birkaç üye yozlaşmış olsa bile, içerisindeki yığınlar kurumun varoluş sebebini yerine getirmeye yönelecektir ve birkaç yozlaşmış kişi kurumlarını sonsuza dek sindiremezler. Dolayısıyla, örnek olarak Mısır'daki durumda, rejimin politik ve güvenlik unsurları ne kadar yozlaşmış olursa olsun yine de temel kurumsal görevlerini yerine getirmişlerdir: İlki yönetmiş, ikincisi ise kamu düzenini korumak için şiddete başvurmuştur. Yalnızca ordu bu haktan mahrum bırakılmıştır. Bir an için orduya katılanların köprüler inşa etmek, tarlalarla ilgilenmek veya kümes hayvanları yetiştirmek yerine savaş hazırlığıyla ilgilenmek doğrultusunda eğitim gördüklerini kabul edecek olursak, yetmişli yılların ortalarından bu yana profesyonel bir azap içinde olduklarını hemen fark edebiliriz. Bu kaygıların bir kısmını ele alalım.

Ekonomik bir imparatorluk mu?

1978'de, Sedat'ın 1973 Ekim Savaşı'nın Mısır'ın son savaşı olduğunu ilan etmesinden sonra, ordunun yönünü savaştan ekonomiye çevirmek için Ulusal Hizmetler ve Projeler Kurumu

---

The Political Economy of Arms Control in the Middle East, (Washington: The Brookings Institution, 1993); Alan Richards ve John Waterbury, *A Political Economy of the Middle East*, (Boulder (CO): Westview Press, 1996); D. Weiss ve U. Wurzel, *The Economics and Politics of Transition to an Open Market Economy*, (Paris: Development Center at the OECD, 1998), Hillel Frisch, "Guns and Butter in the Egyptian Army", *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 5, No. 2, 2001, s. 1-14; Steven A. Cook, *Ruling But Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turkey*, (Baltimore: The John Hopkins University Press, 2007); Philippe Droz-Vincent, "From Political to Economic Actors: The Changing Role of Middle Eastern Armies", s. 195-214; Thomas Richter, "The Political Economy of Regime Maintenance in Egypt: Linking External Resources and Domestic Legitimation", *Debating Arab Authoritarianism: Dynamics and Durability in Nondemocratic Regimes*, Oliver Schlumberger (der.), (Stanford: Stanford University Press, 2007), s. 177-194.

(NSPO) kuruldu. Yeni filizlenen bu askerî-ekonomik kompleksin üretim çeşitliliği, inşaat, arazi ıslahı, tarımsal sanayi ve en önemlisi dayanıklı tüketim eşyaları ile silahlar (küçük silahlar ve cephane, havanlar, zırhlı araçlar, montajla yapılan helikopterler ve kısa mesafeli füzeler) üreten otuzu aşkın fabrika gibi farklı alanlardaki faaliyetleri içermektedir. Mübarek rejimi esnasında, silah sanayi Mısır'ın ihtiyaçlarının belki de yüzde 60'ını gidermekteydi ve diğer ürünler ihraç ediliyordu (iddialara göre yılda 1 milyar dolarlık getirisi olan bir ticari faaliyet). Ayrıca subaylar indirimli daireler, villalar ve sübvanse edilmiş hizmetler alıyorlardı. Kimilerine emekliliklerinden sonra kısa süreli memurluk da sunulmaktaydı.[27] O halde, askerî kariyer böyle bir refah vaat ederken şikâyet edilecek şey ne olabilirdi?

Ordunun ekonomik rolüne ilişkin 1984 yazında artan tartışmalar subayların görüşlerine ışık tutmaktadır. En başta ordu temsilcileri, ordunun artık kendine yeterli hale gelmesinden (kendi üyelerine bakabilmesinden) ve ucuz ürünlerle hizmet temin ederek ekonomik gelişmeye katkı sağlamakla sorumlu olduğunu ifade eden resmi açıklamalara (ki 1979'daki Başkanlık Kararnamesi'nde açıklanmıştır) vurgu yapmışlardır. Bunu Tümgeneral İbrahim Şekip tarafından yazılan ve barış halinin orduyu erleri için sivil faaliyetlere girmeye zorladığını ileri süren bir makale takip etmiştir.[28] Ardından Tümgeneral Ahmed Fakir tarafından yazılan ve ortalama maaş alan subaylarını piyasa güçlerinin insafına bırakamayacaklarını açıklayan bir başka makale gelmiştir.[29] Sonrasında Savunma Bakanı Abdülhalim Ebu Gazala, verdiği bir röportajda, adamlarının yararlandığı son derece mütevazı ayrıcalıkların, hızla yükselen enflasyon karşısında makul bir yaşam sürdürmelerine ancak yettiğini vurgulamıştır. Mareşal Gazala, iktidar partisinin 1986 kon-

27 Robert Springborg, *Mubarak's Egypt: Fragmentation of the Political Order*, (Boulder, CO: Westview Press, 1989), s. 104-118; Philippe Droz-Vincent, "From Political to Economic Actors: The Changing Role of Middle Eastern Armies" s. 195-214.

28 Ibrahim Shakib, "Shukran ayyuha al-sada", *al-Ahali*, 7 Kasım 1984.

29 Ahmed Fakir, "al-Fikr al-'askari al-masri wa idarat al-sira': al-ahdaf al-istratijiya li-l-'askariya al-masriya", *al-Jumhuriya*, 20 Ocak 1985.

feransında, azalan savunma bütçelerinin asker ücretlerini pek karşılayamadığından şikâyetçi olmuştur.[30]

Bu açıklamalar, ordu tarafından yürütülen projelerin kayda değer bir katkı getirmediğini söyleyen Merkezi Denetim Kurulu tarafından desteklenmiştir.[31] Ayrıca *Financial Times*'dan bir analizci de Mübarek sonrasında ordunun aşağıdaki şekilde tarif ettiği ekonomik gücünün ortadan kaldırıldığını kabul etmiştir:

> "Ordunun meşhur ekonomik 'imparatorluğu' yaygın inanışların aksine hacmen çok daha mütevazı boyutlardadır ve 2003'ten bu yana yıllık yüzde 3'ün üstünde oranlarla büyüyen bir ulusal ekonomi içinde, büyük ihtimalle ölçeksel olarak küçülmüştür... [ve] birkaç generalin çok zenginleştiğine ilişkin *rivayetlere* rağmen, [ordunun ekonomik faaliyetler yürütmesinin altında yatan] temel gaye... hızla özelleştirilen bir ekonominin subayların yaşam standartlarında yol açtığı zararlı etkileri azaltmaktır."[32] (vurgular bana aittir).

Ordunun pejmürde indirim mağazaları, otomobilleri, daireleri, tatil barakaları ile üst-orta sınıflardan vatandaşların yararlandıkları arasındaki uçurum dikkatli bir şekilde gözlendiğinde ve ordunun bu sınıfın üyelerini kendine çekmekte sürekli başarısız olduğu gerçeği görüldüğünde daha fazla kanıt ileri sürülebilir.[33] Hararetli bir biçimde askerî "ayrıcalıklara" işaret eden eleştirmenler, Mübarek'in tüm kamu gelirlerinin değerini erozyona uğratan enflasyonist politikalarının, kamu çalışanlarının rüşvet alması veya ek iş yapmalarıyla kısmen üstesinden gelin-

---

30 Alıntının orijinali için bkz. Muhammed Baz, *A-Muşir: Kesat suud va enhiyar Ebu Gazala* (Mareşal: Ebu Gazala'nın Yükselişi ve Düşüşü), (Kahire: Kanuz lil-Naşir vel-Tevzi, 2007), s. 64-70.

31 Abdülkalek Faruk, *Guzur el-fesad el-edari fei misr: be'at el-'amal va siyasat el-ugur va el-muratabat fei misr* (Mısır Yönetiminde Yozlaşmanın Kökenleri: Mısır'da Çalışma Koşulları ve Ücret ile Gelir Politikası), (Kahire: Dar al-Shorouk, 2008), s. 288.

32 Yazid Sayigh, "Mısır Ordusunu Yönünü Mübarek'ten Öteye Çevirdi", *Financial Times*, cilt XXXVII, no. 532, 3 Şubat 2011. Söylemeye gerek yoktur ki, Mübarek döneminde subayların zenginleştiğine dair belgelenmiş tek bir örnek bile yoktur.

33 Hillel Frisch, "Guns and Butter in the Egyptian Army", s. 6.

diğini, ikisini de yapamayan subayların cılızlaşan ücretleriyle ortada kaldıklarını unutmaktadırlar.

Ancak subaylar ne derse desin, 1991'de yürürlüğe giren özelleştirme programının önünü açmak amacıyla, ordunun ekonomik yatırımlarının boyutları 1989'dan sonra küçültülmüştür. Ordunun büyük çoğunluğunun "ekonomik serbestlik ile özel sektörün büyümesine düşmanca tavırlarını" sürdürmeleri ve bu nedenden dolayı neo-liberalizmin Mısır'daki politik temsilcisi olan Cemal Mübarek tarafından yönetilmeye samimiyetle karşı çıkmaları pek şaşırtıcı olmaz.[34] Rejimin ekonomi politikaları yalnızca ordunun çıkarlarını değil, onun kamuoyu önündeki imajını da zedelemiştir: "1952 Temmuzu'nun devrimci askerleri Mısır halkı adına iktidarı devralmış ve dahil oldukları orta ve alt-orta sınıflara fayda sağlayacak sosyo-ekonomik politikaları izlemişlerdir. Şimdiyse ordudan kamu nezdinde üst ve üst-orta sınıfların çıkarlarıyla özdeşleşmiş bir rejimi ayakta tutması istenmektedir."[35]

Peki, sözde devasa silah endüstrisi hakkında ne söylenebilir? Silah üretiminin 1950'lerde başladığını ve Mısır'ın 1975 yılında üç Körfez ülkesinin her birini Arap Askerî Sanayi Kurumu'na (AMIO) 260 milyon dolarlık katkılar yapmaya ikna etmesiyle önemli ölçüde geliştiğini bilmekteyiz. Ancak Arap ortakların Mısır'ın tek taraflı barış anlaşmasını protesto etmesiyle kurum ağır bir darbe almıştır. Doğal olarak, içinde yalnızca Mısırlıların olduğu yeni Arap Sanayi Kurumu'nun (AOI) sermayesi önemli ölçüde değer kaybetti.[36] Bununla birlikte silah ihracatı da orduya bağımsız bir ekonomik güç fırsatı vermedi. Çünkü başkan bunu anayasanın 108. maddesi vasıtasıyla kendi denetimi altına aldı. Bu madde ona silah sözleşmeleri üzeri-

34 Lisa Anderson, "Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences between Tunisia, Egypt, and Libya", *Foreign Affairs*, cilt XC, no. 3, 2011, s. 4.

35 Richard H. Dekmejian, "Egypt and Turkey: The Military in the Background", *Soldiers, Peasants, and Bureaucrats: Civil-Military Relations in Communist and Modernizing Societies*, Roman Kolkowicz ve Andrzej Korbonski (der.), (Boston: George Allen & Unwin Publishers, 1982), s. 39.

36 Anthony McDermott, *Egypt from Nasser to Mubarak: A Flawed Revolution*, (Londra: Croom Helm, 1988).

ne nihai karar alma yetkisi verirken, 1981 yılında çıkan 146 sayılı kanunla silah ihracatı üzerinde önemli yetkilere sahip oldu.[37] Bütün bunların üstüne tuz biber eken şey, kısa sürede subayların silah endüstrisinin temel amacının en başta niyet edildiği gibi Mısır'ın bağımsızlığını sağlamaktan çıkıp, en tepedekilerin kazancı için bölgesel bir silah satıcısı haline gelmek olduğunu fark etmeleriydi.

Bir diğer temelsiz iddia ise Mübarek döneminde askerî harcamaların yüksek oranlarda devam ettiğidir. En yüksek rakamların bir kısmını kabul etsek dahi, Tablo 1'de gösterildiği gibi,[38] bu savın gerçeklerden tamamen uzak olduğu ortaya çıkmaktadır.

TABLO 1
Mısır'ın Savunma Harcamaları
(1980-2010)

Yıl	*GSYH (milyar dolar)*	*Savunma harcamaları (milyar dolar)*	*Savunma harcamalarının GSYH (oran)*
1980	17.82	3.47	19.47
1985	31.75	3.71	11.68
1990	34.00	4.30	12.64
2000	92.40	2.39	2.58
2005	93.20	2.76	2.96
2010	188.40	4.10	2.20

37 Owen L. Sirrs, *A History of the Egyptian Intelligence Service: A History of the* Mukhabarat, *1910-2009*, (New York: Routledge, 2010), s. 130-131.

38 Rakamlar şu kaynaklardan derlenmiştir: Zeev Eytan ve Mark A. Heller, *The Middle East Military Balance*, (Kudüs: The Jerusalem Post Press, 1983), s. 74-90; Zeev Eytan, Mark A. Heller, ve Aharon Levran, *The Middle East Military Balance*, (Boulder (CO): Westview Press, 1985), s. 74-93); Zeev Eytan ve Shlomo Gazit, *The Middle East Military Balance*, (Boulder (CO): Westview Press, 1991), s. 218-31; Ephraim Kam ve Yiftah Shapir, *The Middle East Strategic Balance, 2002-2003*, (Tel Aviv: Kedem Printing, 2003), s. 191-193, Zvi Shtauber ve Yiftah S. Shapir, *The Middle East Military Balance, 2004-2005*, (Brighton: Sussex Academic Press, 2005), s. 113-116; Anthony H. Cordesman, *Arab-Israeli Military Forces in an Era of Asymmetric Wars*, (Westpoint (CT): Praeger Security International, 2006), s. 157-163; Latif Wahid, *Military Expenditure and Economic Growth in the Middle East*, (New York: Palgrave Macmillan, 2009), s. 137-141; Roula Khalaf ve Daniel Dombey, "Army Torn Between Loyalty to Egyptians, President and US", *Financial Times*, cilt XXXVII, No. 532, 2 Mart 2011.

1970'lerin ortasında savunma bütçesi GSYH'nin yüzde 33'ünü bulmaktaydı. Mübarek'in başkanlık yemini ettiği dönemde, bu rakam yarı yarıya düştü. Otuz yıllık iktidarında, enflasyona, artan teknoloji maliyetlerine ya da Mısır'ın on katına çıkan GSYH'sine rağmen askerî harcamalar 2.4 ile 4.3 milyar dolar arasında gidip geldi. Doğruyu söylemek gerekirse, askerî harcamaların GSYH'ye oranı önemli ölçüde düştü. 1980'de bu oran 19.5 iken, 2010 yılında "ülkenin modern tarihindeki en düşük seviyeye" gerileyerek %2.2'ye düştü.[39] Dahası, ABD tarafından her yıl verilen meşhur 1.3 milyar dolarlık askerî yardımın 1979'dan bu yana toplam yüzde 50'lik bir değer kaybına uğradığını düşünecek olduğumuzda, tablonun ne kadar iç karartıcı olduğunu kavrayabiliriz. Ordu zenginliğinin keyfini sürmekten ziyade, basitçe "bütçeleri denkleştirme" kaygısını, bir gün "askerî maaşlarda ciddi kesintiler yapmaya" zorlanabileceği korkusunu taşımaktaydı.[40] Maliyetleri azaltmak için sarf edilen hummalı çaba, İsrail'deki askerî analizcilerin şunu belirtmelerine sebep olmuştur: "Mısır Silahlı Kuvvetleri'nin askerî envanterine dair çarpıcı faktörlerden biri, hava araçları da dahil olmak üzere önemli bir bölümünün... bütçe kısıntıları [sebebiyle] depolarda tutulmakta olduğudur."[41] Nitekim bu kısıtlamalardan ötürü "uygun maliyetli simülasyon eğitimleri canlı eğitimlerin önüne geçmiştir."[42]

Sosyo-politik sınırlamalar

Ekonomik kaynaklara dair sorunlarla yakından ilişkili bir diğer mesele de asker alımı sorunudur. Mısır ordusu çoğunlukla erlere dayalı bir ordu da olsa, bu özel insan kaynakları havuzu "ciddi insangücü niteliği, teyakkuz ve sürdürülebilirlik sorun-

39 Latif Wahid, *Military Expenditure and Economic Growth in the Middle East*, (New York: Palgrave Macmillan, 2009), s. 137-141.

40 Hillel Frisch, "Guns and Butter in the Egyptian Army", s. 2.

41 Zeev Eytan, Mark A. Heller ve Aharon Levran, *The Middle East Military Balance*, (Boulder (CO): Westview Press, 1985), s. 91.

42 Zeev Eytan ve Aharon Levran, *The Middle East Military Balance*, (Boulder (CO): Westview Press, 1986), s. 131.

larından" ötürü sıkıntı çekmektedir.[43] 1973 Savaşı için yapılan hazırlıklar sırasında bu sorun, ordunun üniversite mezunlarını askere almasına izin verilmesiyle geçici olarak ertelendi. Ancak savaştan sonra, savaştan dönen 1.2 milyon er terhis edildi. Bunun üzerine 1980 yılında Mısır'ın aktif kuvvetleri 450.000 kişiye düştü. Ordunun savaş performansını geliştirmede oynadıkları rol göz ardı edilerek, asker alımı kuralları üniversite mezunlarını bir yıldan daha az hizmet ettirecek şekilde yenilenmiştir. Ordu bir kez daha okuma yazması olmayan köylü erlerle başbaşa kaldı.[44]

Bunu sayısız sorun takip etti. En başta bu tür erler yalnızca önemsiz görevleri yerine getirebilecek kişiler olarak görüldüğü için neredeyse hiç eğitim almıyorlardı.[45] Bu, ordunun gelişmiş eğitimlerle silahları benimseme yeteneğini etkilemiştir. Daha da kötüsü, rejimin geri kalmış eğitim yöntemleri nedeniyle eğitimli Mısırlıların yenilikçi becerileri ve teknik bilgisi gerilemeye yüz tutmuştur.[46] Diğer bir sorunsa uzmanlaşma olmuştur. Etkili bir ordu nitelikli teknisyenlere ihtiyaç duyar ancak rejimin üniversitelere serbestçe erişim sağlayan hukuki düzenlemeleri –çoğunlukla sosyal rüşvetler olarak sunulmaktadır– Mısırlıları teknik eğitimlerini sürdürmekten caydırmaktadır.[47] Ayrıca rejimin politik ve güvenlik çalışmalarına ilişkin şüpheleri –bu, Mısır'ın yirmi üç üniversitesinden yalnızca ikisinde yeterli birer siyaset bilimi programının olmasından ve hiç güvenlik çalışmasının olmamasından bellidir– orduyu, toplumun içinde askerî çıkarları savunan ve stratejik doktrinlerin biçimlenmesine yardımcı olan "savunma entelektüelleri"nin hizmetinden mahrum bırakmıştır. Kısacası rejimin yozlaşması ve ye-

---

43 Anthony H. Cordesman, *Arab-Israeli Military Forces in an Era of Asymmetric Wars*, (Westpoint (CT) Praeger Security International, 2006), s. 159.

44 Michael N. Barnet, *Confronting the Cost of War: Military Power, State, and Society in Egypt and Israel*, (Princeton: Princeton University Press, 1992), s. 125-144.

45 Anthony H. Cordesman, *Arab-Israeli Military Forces in an Era of Asymmetric Wars*, s. 159.

46 Norvell De Atkine, "Why Arabs Lose Wars", *Middle East Quarterly*, cilt 6, no. 4, 1999, s. 15.

47 A.g.m., s. 15.

tersizliği orduya yeterli insan gücünü nadiren sağlayan işlevsiz bir eğitim sistemi yaratmıştır ve eğitimli vatandaşlarının yeterli bir askerî eğitim almasına veya askerî stratejilerle ilgili konularda uzmanlaşmasına karşı gösterdiği (hükümete karşı tavır almasınlar diye) diktatörce önyargı ordunun gelişimini sekteye uğratmıştır.

Bu salt bir spekülasyondan ibaret değildir. Genel komutanlık nitelikli erlerin tekrar askere yazılmasını özendirecek özel ödüller sunulmasına yönelik yasa tasarısı için büyük mücadele vermiştir ancak bu tasarı hiçbir ulusal alarm durumunun artan harcamaları hakl çıkarmadığı bahanesiyle politik liderlik tarafından geri gönderilmiştir.[48] Askerlerin giriş kayıtlarını yapan memurlar, kaynak azlığından ülkenin şehirli seçkinlerinden gelen kimseleri askere alamamalarından usandıklarını dile getirmişlerdir. Doğrusu, "yerel eğitim sisteminin silahlı kuvvetlerce gerekli görülen askerî nitelikleri karşılamadığı"[49] için, 1996'da ordu yurtdışındaki Mısırlı göçmen topluluklarına delegeler yollamıştır. Bundan dolayı rejimin yarattığı toplumsal durum şu rahatsız edici tabloyu doğurmuştur: Ordunun muharebe düzeninin önemli bir bölümü artık "birçoğunun ihtiyat personeliyle yeterli eğitim alması gereken, etkili hale gelebilmeleri için neredeyse herkesin birkaç aylık eğitime ihtiyaç duyduğu, görece düşük seviyeli ve kötü ekipmanlı birimlerden" oluşmaktadır. Mısır kuvvetlerinin yapısı bundan ötürü "bir kışla ordusu" statüsü alarak durağanlaşmıştır.[50]

Ayrıca diktatörlük, ordunun stratejik doktrinlerini bile etkilemiştir. Güvensiz rejimler, abartılı egoya sahip, gerek erler arasında gerekse dışarıda popüler olan, "savaş içinde yetişmiş" başıboş kimselere hoşgörü gösteremez. Askerî işleri birkaç güvenilir generalin elinde toplayarak bu tür becerikli subayların yetişmesinin önüne geçerler. Bu katı savaş doktrini, dinamik

48 Michael N. Barnet, *Confronting the Cost of War: Military Power, State, and Society in Egypt and Israel*, (Princeton: Princeton University Press, 1992), s. 143-144.

49 Hillel Frisch, "Guns and Butter in the Egyptian Army", s. 5-6.

50 Anthony H. Cordesman, *Arab-Israeli Military Forces in an Era of Asymmetric Wars*, s. 162.

ve anlık manevralara dayanan ve bundan dolayı üstten gelecek emirler olmadan savaş içinde kendilerini geliştirebilecek özerk orta rütbeli subaylar gerektiren "harekat savaşı" adlı üstün stratejinin uygulanmasına müsaade etmez. Bu stratejinin etkililiği yalnızca tarihsel olarak ispatlanmakla kalmamış (Roma lejyonları, Amerikan askerleri ve Alman Wehrmachtı), 1948'den bu yana İsrail'in de tercih ettiği savaş stratejisi olagelmiştir. Buna karşılık Mısır'ın savaş stratejisini niteleyen durağan hücumlar ile siper kazmaya dayanan savunma stratejisinin birçok kez standartların altında olduğu ispatlanmıştır. Arap-İsrail savaşlarını hatırlayan her öğrenci, Mısır'ın gücünün "dirençli savunma yeteneğinde" yattığını ancak zayıflığının "bir savaş harekatı düzenlemede eşit derecede yetersiz olmasıyla" tanımlanabileceğini bilir.[51] Sahadaki subaylar eliyle emir verilmeden alınan inisiyatifleri yasaklayan aşırı merkezileşmiş bir yönetim-denetim yapısı, "tam da hareketli savaşın gerektirdiği becerilere sahip kadrolar olan ast rütbelilerin insiyatifinin topyekun imhasına" yol açmıştır.[52] Uzun yıllar boyunca Mısırlı subayları eğiten ABD'li Albay Norvell De Atkine alaycı bir şekilde "ABD ordusunda bir kıdemli başçavuşun Arap ordusundaki bir albay kadar çok yetkisinin olduğunu" söylemiştir.[53] İlginçtir ki, İsrail ordusundaki en önemli pozisyonun hangisi olduğu sorulduğunda David Ben-Gurion tereddüt etmeden şu yanıtı vermiştir: "Müfreze komutanları... İsrail'in geleceğini koruyanlar, bu adamlar."[54]

Mısır ordusu her tarafına nüfuz eden bu zayıflığın elbette farkında olmuştur. Önemli askerî tarihçileri (Hasan el-Bedri ve Cemal Hammad adlı tümgenerallerin öncülüğünde) ordunun savaş performansını incelemişler ve orduyla ilgili şu

51 Insight Team of the London *Sunday Times*, *Yom Kippur War*, (New York: Doubleday & Company, 1974), s. 145, 164.

52 A.g.e., s. 341; Walter J. Boyne, *The Two O'clock War: The 1973 Yom Kippur Conflict and the Airlift that Saved Israel*, (New York: St. Martin Press, 2002), s. 185.

53 Norvell De Atkine, "Why Arabs Lose Wars", s. 17.

54 Abdullah Imam, *Nasır ve Amer: El-Sadaka el-hazima el-entehar* (Nasır ve Amer: Dostluk, Yenilgi ve İntihar), (Kahire: Dar al-Khayal, 1996), s. 33.

sonuca varmışlardır: "Savaş alanındaki asli avantajlarına rağmen, hücum manevralarına dayanan operasyonlar düzenlemekte zayıftır."[55] Ayrıca subaylar, Mübarek yönetimi altında, ordu içinde ayırt edici bir performansa ve popüleriteye sahip olmanın kariyerlerini riske atacağının da farkında olmuşlardır. Başkanlık "göze batanları" izlemek için yoğun bir şekilde güvenlik aygıtına dayanmış ve böyle kimseleri derhal uzaklaştırmıştır.[56] Bir analizci bıyık altından gülerek, Mübarek iktidarının son yirmi yılı boyunca "Mısır'daki en popüler subayın Kentucky Fried Chicken'dan Albay Sanders olduğu" yorumunda bulunmuştur.[57]

Kısacası subaylar şunu anlamışlardı: "Arap siyaseti temelinden değişmedikçe, tek tek subaylarla diğer kimseler ne kadar cesur ve yetenekli olursa olsunlar, Arap orduları modern savaş güçlerinin savaş alanında başarılı olması için gereken niteliklere erişemeyecektir."[58] Askerlerin konumu ile savaş becerilerinin geliştirilmesi vatandaşların konumlarının ve aslında bir bütün olarak sosyo-politik sistemin iyileştirilmesiyle yakından ilgilidir. Demokratik ülkelerin ordularının, diktatörlerce yönetilen ordular karşısında sürekli zafer elde etmeleri tesadüf değildir. Ordular demokratik yönetimlerde gelişir ve diktatörlerin gölgesi altında geri kalırlar.

Jeopolitik kısıtlar

Her türden dış yardım beraberinde bazı şartları da birlikte getirmesine rağmen, ABD yardımı Mısır ordusu için bilhassa sorunlu bir niteliğe sahiptir. 1997 yazında Savunma Bakam Ebu Gazala verdiği bir röportajında, en önde gelen askeri destekçi-

55 Risa A. Brooks, *Shaping Strategy: The Civil-Military Politics of Strategic Assessment*, (Princeton University Press, 2008), s. 130-132. Detaylar için ayrıca bkz. Gamal Hammad, *El-Ma'arek el-harbiya 'ala el-gabha el-misriya* (Mısır Cephesinde Askeri Savaşlar), (Kahire: Dar al-Shorouk, 2000).

56 Muhammed Selim'le yapılan röportaj, Los Angeles, 7 Mart 2009.

57 Adam Shatz, "Mubarak's Last Breath", *London Review of Books*, cilt XXXII, no. 10, 2010, s. 6.

58 Norvell De Atkine, "Why Arabs Lose Wars", s. 20.

lerinin tüm Arap ülkelerinin gücünü İsrail'inkinden az tutmaya çalışması karşısında tüm subayların doğal olarak rahatsız olduklarını itiraf etmiştir.[59] Bu taahhütten yalnızca Henry Kissinger[60] ve Robert Komer[61] gibi önde gelen Amerikalıların hatıralarında bahsedilmemiş,[62] ayrıca Başkan Ronald Reagan'ın İsrail Başbakanı Menachem Begin'e yazdığı 1986 tarihli mektupta resmi olarak kayda geçirilmiştir: "İsrail'in silahlanma konusunda tüm Arap ülkelerinin toplamından daha üstün olmasını garanti altına almak."[63]

Bu teminat Mısır ile Amerika arasındaki askerî ilişkilere de sıçramaktadır. Örneğin ABD'nin tedarik ettiği F-16 savaş uçaklarının İsrail'e verilen uçakların üçte ikisinden az tutulmasına çok dikkat edilmektedir. Mısır ordusunun özel silahlara yönelik talepleri birçok kez İsrail'in itirazları sebebiyle reddedilmiştir: Mısır'ın gelişmiş orta menzilli füzelerden, Bill Clinton yönetiminde Birleşik Arap Emirliği'ne kolaylıkla verilen havadan havaya füzelere (AMRAAM) geçme talebinin reddedilmesi buna bir örnektir. Daha da önemlisi ABD, örnek olarak Mısır'ın isteklerini kendi programlarını geliştirmek için reddederken İsrail'e ait Arrow füze programının maliyetlerinin % 70'ine destek olarak, gelişmiş füzelerin üretilmesinde İsrail'e yardımcı olmuştur. Bu nedenden dolayı her iki ülkenin cephaneliğinde ortak birçok silah olmasına rağmen, İsrail'e ait olanlar nicelik ve

---

59 Muhammed Baz, *A-Muşir: Kesat suud va enhiyar Ebu Gazal*, s. 207

60 Henry Kissinger, *Diplomacy*, (New York: Simon & Schuster, 1994), s. 737.

61 Alıntı, James Scott, *The Attack on the Liberty: The Untold Story of Israel's Deadly 1967 Assault on a U.S. Spy Ship*, (New York: Simon & Schuster, 2009), s. 30.

62 Kennedy ile Johnson'un Ulusal Güvenlik Konseyinde hizmet vermiş olan CIA çalışanı Robert Komer, Mayıs 1967'de kurum içinde sunduğu bir notta şu ifadeleri kullanmıştır: "İçeriden bakabilen hiçkimse, İsrail'in refahı ve güvenliği arkasında duran gücün %100 ABD olduğu önermesine itiraz edemez. Bizler İsrail'in ana destekçileri, bankacıları, dolaylı veya doğrudan silah tedarikçileri ve nihai garantörleriyiz" (alıntı James Scott, *The Attack on the Liberty*, s. 30). Kissinger *Diplomasi* adlı eserinde, Arapların "tüm komşuları birlik olsa dahi İsrail'in yenilemeyecek denli güçlü olduğu (veya güçlü hale getirilebileceği)" gerçeğini unutmamaları gerektiğini ifade eder (Henry Kissinger, *Diplomacy*, s. 737).

63 Metnin kopyası, Mohamed Hassanein Heikal, *Autumn of Fury: The Assassination of Sadat*, (Londra: Andre Deutsch Limited, 1983), s. 71.

nitelik olarak üstün olmakla kalmayıp, yurtiçinde üretilen gelişmiş bir silahlanma programıyla desteklenmektedir. Aynı zamanda ABD'nin kararlılığı "teknolojik uçurumun" İsrail lehine korunması olmuştur.[64] İsteksiz Pentagon'un radarları altında ABD füze teknolojisini kaçak yolla Mısır'a sokmaya çalıştığında Savunma Bakanı Ebu Gazala'nın görevini kaybetmesi ve bu nedenle kovulmasının birçok Mısırlı subayı öfkelendirmesi unutulmamalıdır.

Mısır ordusu, "ABD'den gelen silahların niteliğine ilişkin açıkça ifade ettiği hoşnutsuzluk ve tek bir tedarikçiye bağımlı olmaktan kaçınma arzusu" sebebiyle başka kaynaklara yöneldiğinde, ABD hükümeti onun bu çabasını hemen sabote etmiştir.[65] Örneğin 1997 yılında Mısır'ın hava savunma sistemini, İsrail'in Cruise füzelerini karşılamada özellikle etkili olan S-300 anti-taktik balistik füzeleriyle güncellemek için Mısır ile Rusya arasında yapılacak anlaşma Pentagon tarafından engellenmiştir. Birçok talebe karşın, Mısır ordusunun düşük kaliteli, eskimiş SA-3 Rus füzelerinin bazılarını yenilemek için ABD kaynaklarını kullanma izni alması 2003 yılına dek gerçekleşmemiştir. ABD'nin Mısır ile ilgili füze nakliyatı politikası, Amerikalı askerî analizcilerin gözünde, bir İsrail saldırısına karşılık verme becerisine "ciddi sınırlamalar" getirmiştir.[66] Varılan bu sonucun daha geniş perspektiften ortaya konan bir versiyonu, bir İsrail kaynağında kaydedilmiştir. Bu raporda Mısır'ın ABD'ye olan bağımlılığının "Orta Doğu'daki silahlanma yarışında Mısır'ın İsrail ve diğer Arap ülkelerinin gerisinde kalmasına" sebep olduğu ifade edilmiştir.[67]

Jaffee Stratejik Çalışmalar Merkezi'nce yapılan daha incelikli bir analizde, ABD yardımının önceliği hava ve deniz kuvvetlerine verdiği (yıllık bağışın yaklaşık % 80'i bu kuvvetlere git-

64 Hillel Frisch, "Guns and Butter in the Egyptian Army", s. 3-5.

65 Zeev Eytan, Mark A. Heller ve Aharon Levran, *The Middle East Military Balance*, (Boulder (CO): Westview Press, 1985), s. 87.

66 Anthony H. Cordesman, *Arab-Israeli Military Forces in an Era of Asymmetric Wars*, s. 175-77.

67 Zeev Eytan, Mark A. Heller ve Dov Tamari, *The Middle East Military Balance*, (Kudüs: The Jerusalem Post Press, 1984), s. 89.

mektedir) ve daha az ölçekte zırhlı birliklere ve hava savunması ile ağır silahların onarımına kaynak ayrıldığı ifade edilmektedir. 1967 ile 1973 yılları arasında İsrail'le yapılan savaşta, Mısır'ın güvenliği için bağımsız bir hizmet olarak örgütlenecek denli önemli olduğu ispatlanan hava savunması, özellikle SAM-6 gibi modası geçmiş, yerden havaya atılan füzelere dayanmayı sürdürmüştür. ABD tarafından geliştirilmiş, son model Hawklardan Mısır'ın elinde çok az bulunmaktaydı. Benzer bir şekilde, 1990'lı yıllarda Mısır'ın 2.200 ağır silahından yalnızca iki yüzü Amerikan malıydı.[68] ABD'nin Mısır'ın hava savunması ve topçu kuvvetleri –Mısır'ın savunması ve caydırıcı gücü açısından önemi birçok kez kanıtlanmış iki hizmet birimi– karşısındaki ihmalkarlığı ve hava kuvvetleri ile donanmaya –bunlar Mısır'ın İsrail'i hiçbir zaman geçemeyeceği teknoloji yoğunluklu hizmetlerdir verdiği destek arasındaki ilişki dikkat çekicidir. Ayrıca ABD'nin Mısır'a yaptığı askerî yardım son derece masraflıdır. Sovyetler Birliği ile yirmi yılı aşkın ilişkisi sırasında, Süveyş Savaşı (1956), Yemen Savaşı (1962-1967), Altı Gün Savaşı (1967), Yıpratma Savaşı (1967-70) ve Ekim Savaşı (1973) için Mısır'ın Sovyet silahlarına harcadığı para yalnızca 1.7 milyar dolar iken, hiç savaşa girmemesine veya savaşa girmeyi planlamamasına rağmen Mısır'ın ABD'yle beş yıldır süren ittifakı onu 6.6 milyar dolarlık bir borç içine sürüklemiştir.[69]

Daha da kötüsü, subaylar patronlarının kendilerini İsrail karşısında geri konumda tutmaya çalışmakla kalmayıp, onların Mısır'ın silah envanteri ve eğitimi hakkında İsrail'e bilgi verdiğini düşünmektedirler.[70] Ordunun İsrail'i önemli bir tehdit olarak sınıflandırdığı düşünüldüğünde bu rahatsızlık pekala anla-

---

68 Zeev Eytan, Shlomo Gazit ve Amos Gilbo, *The Middle East Military Balance*, (Boulder (CO): Westview Press, 1993), s. 136-142.

69 Heba Handoussa, "Fifteen Years of US Aid to Egypt - A Critical Review", *The Political Economy of Contemporary Egypt*, Ibrahim M. Oweiss (der.), (Washington, DC: Center for Contemporary Arab Studies, Georgetown University, 1990), s. 114.

70 Robert Springborg, *Mubarak's Egypt: Fragmentation of the Political Order*, (Boulder, CO: Westview Press, 1989), s. 95.

şılabilir. Ebu Gazala 1987 Şubatı'nda parlamentoda tam da bunu dile getirmiştir.[71] Ayrıca 1996'daki Badr, 1998'deki Gebel Farun gibi yıllık askerî tatbikatlarda, İsrail açıkça eğitim hedefi olarak adlandırılmıştır ve tatbikatlar Sina'ya benzer bir bölgede gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Mısır kuvvetlerinin en büyük bölümünün Kahire ile Süveyş Kanalı arasında yoğunlaştığı da bir sır değildir. Kısacası, "Mısır'ın hemen hemen tüm kapasitesi, ekipmanları ve kuvvetlerinin mevzilenmesi tek bir cephede yalnızca tek bir güçle çarpışmak için yoğunlaşmıştır: İsrail Savunma Kuvvetleri."[72] Bu sebeple ABD'ye aşırı bağımlılık, ordunun kendini meydanda ve savunmasız hissetmesine sebep olmaktadır. Bu durum meşhur askerî uzman Anthony Cordesman'ın şu sözleriyle özetlenebilir: "Mısır barışa son derece bağlı olmasına rağmen, İsrail'i bir kez daha tehdit haline getirebilecek, beklenmedik bir siyasi krizi veya stratejik değişikliği göz ardı edemez. İsrail'le olan barışın beklenmedik bir şekilde bozulması riskine karşı uygun bir caydırma ve savunma becerisini muhafaza etmek zorundadır."[73]

İç açıcı olmayan bir şey varsa, o da ABD'nin Mısır'a yaptığı askerî yardımın arkasında yatan politik sebeplerin (ayrıca İsrail'le yapılan barış anlaşması gereği) Sina Yarımadası'nı tamamen askerlerden arındırmış olmasıdır: Askerî hava sahaları yasaklanmıştır. Süveyş Kanalı'nın doğu yakası boyunca konuşlanabilecek yalnızca tek bir piyade kolu bulunurken, yarımadanın geri kalanında üç adet hafif zırhlı sınır devriye birimi ve polislerden başka hiçbir şey bulunmamaktadır.[74] Bu kısıtlamalar eğitim amaçları için bile olsa, Mısır'ın Sina'ya asker sevkiyatı yapmasını imkansız hale getirmektedir. Beklendiği üzere, 2011 İsyam'ndan sonra ordunun ilettiği ilk tavsiyelerden biri, asker-

71 Musa Gendy, "Dajja fi Isra'il hawl tasrihat al-mushir", *al-Ahram*, 18 Şubat 1987

72 Hillel Frisch, "Guns and Butter in the Egyptian Army", s. 6.

73 Anthony H. Cordesman, *Arab-Israeli Military Forces in an Era of Asymmetric Wars*, s. 200.

74 Mohamed Abdel Ghani Al-Gamasy, *The October War: Memoirs of Field Marshall El-Gamasy of Egypt*, (Kahire: American University in Cairo Press, 1993, s. 374-381.

lerin Sina'ya konuşlanmasına ilişkin İsrail tarafından konulan kısıtlamaların revize edilmesiydi.[75]

İsrail'i bir kenara koyarsak, Mısır ordusu ABD ile olan ittifakının herhangi bir şekilde bölgesel güç rolünü oynamasına engel oluşturduğunun farkındadır. Bir süper güç olarak ABD Sudan'dan Körfez'e, bölgedeki çıkarlarını son derece kararlı bir şekilde korumaktadır. Nitekim diğer girişimleri asla hoş karşılamamaktadır. ABD'nin Kuveyt'i kurtarmasına yardımcı olmak için diğer yirmi ülkeyle birlikte çağrılmasına rağmen, Mısır'ın Körfez ülkelerinin güvenliği konusunda, başarısız olmuş Şam Deklarasyonu'nda yer almaktan daha etkin bir rol oynamasına izin verilmemiştir.[76] Dahası, Irak'a karşı savaşmak üzere gönderilen iki Mısır tümeninin performansının Amerikan kaynaklarınca "vasat" olarak değerlendirilmesidir.[77] Mısırlı askerlerin eğitimini şahsen denetleyen, ABD'li Albay De Atkine performanslarını "orta halli" şeklinde nitelendirmiştir.[78] Açıkça görülmektedir ki, yıllarca ABD yardımı alındıktan sonra, Mısır silahlı kuvvetleri pek de atılım yapamamıştır.

Bu söylediklerimizi toparlayacak olursak, ordunun bir analizci tarafından "rütbe eşitsizliği" olarak tanımlanan konudan mustarip olduğu açıktır: Konumu gerçek görevleriyle uyumsuz hale gelen bir kurumun üyeleri arasında yayılan psikolojik bir uyumsuzluk hali.[79] Mısırlı subaylar asla bir savaşa giremeyeceklerini bilseler de, savaş eğitimi almaktaydılar: Savaş için gerekli olan erlerden, silahlardan ve kaynaklardan mahrum bırakılırken, kendilerinden ülkeyi savunmaları istenmekteydi. Temel düşmanlarının üstünlüğünü korumaya ant içmiş bir ülkeye ba-

75 Mohamed Abdül Kader ve Hossam Sadaka, "Lajinat al-quvvat al-musalaha bi mu'tamar al-wifaq al-watani tusi", *Al-Masry Al-Youm*, 6 Ocak 2011.

76 Hillel Frisch, "Guns and Butter in the Egyptian Army", s. 6.

77 Zeev Eytan, Shlomo Gazit ve Amos Gilbo, *The Middle East Military Balance*, s. 141.

78 Norvell De Atkine, "Why Arabs Lose Wars", s. 13.

79 Abdülmunim El-Meşat, "El-'Avamel el-karegiya va el-tataver el-demokrati fei misr" (Mısır'da Harici Güçler ve Demokrasinin Gelişimi), *El-Tataver el-demokrati fei misr: Kadaya va munakaşat* (Mısır'da Demokrasinin Gelişimi: Sorunlar ve Tartışmalar), Ali el-Din Helal (der.), (Kahire: Maktabet Nahdet el-Şark, 1986), s. 64.

ğımlı hale getirildiler ve istihbarat raporlarıyla kariyerlerine tesir eden rahatsız edici güvenlik organları aracılığıyla kendilerini sürekli inceleme altında tutan bir rejime hizmet ediyorlardı. Mübarek 1991 yılında, güvendiği Cumhuriyet Muhafızları Komutanı Hüseyin Tantavi'yi savunma bakanlığı görevine getirerek ordunun sadakatini garanti altına almaya çalışmıştı, ancak yukarıda sıralanan sorunlar, Tantavi'nin (Mısır'da ordunun en üst makamına getirilen herkes için geçerli olacak biçimde) askerî sadakati mutlak surette siyasi sadakate tercih edeceğinden şüphelenmek için güçlü sebepler sunmaktaydı. Tantavi, başkanın arkasını kollamak yerine, kurumsal çıkarları politikacılar tarafından sekteye uğratılan subayların yanında yer aldı.

Askerlerin 1952 ve 2011'de sivil efendilerine karşı gelmelerinde neden kurumsal bir çıkarları olduğunu açıkladığımıza göre, bu iki olayda nasıl hareket ettiklerine bakabiliriz.

Hür Subaylar iktidarda

23 Temmuz 1952 gecesinde, Hür Subaylar hareketinin başına geçen alt rütbeli subaylar ordunun liderliğini ele geçirdi. Tüm generalleri (ikisi hariç) hapsettiler ve tüm tugay komutanlarıyla yarbayları saflarından kovdular. 1954 Şubatı öncesinde, 1.100 subay emekli edildi; 2.300'ü muharebe düzeninden alındı ve 1.200'ü sivil memurluklara atandı.[80] Sanki bunlar ordunun sadakatini garanti altına almaya yetmezmiş gibi, Temmuz 1953'te Binbaşı Abdül Hekim Amer önce tümgeneralliğe yükseltildi. Ardından subayları sıkı bir gözetim altına alması ve dönem dönem şüpheli unsurları ayıklaması için genelkurmay başkanlığı görevine atandı. Aynı ay içerisinde, ilk komutanı Abdül Muhsin Ebu el-Nur'un sözleriyle, rejimi ordunun geri kalanına karşı korumak için Cumhuriyet Muhafızları kuruldu.[81]

80 Magdi Hammad, "El-muasasa el-'askariya va el-nizam el-siyasi el-misri" (Askerî kurumlar ve Mısır'ın politik rejimi), *Al-Ceyş va el-Dimukratiya fi Mısr* (Mısır'da Ordu ve Demokrasi), Ahmed Abdullah (der.), (Kahire: Sina lil-Nasir, 1990), s. 32-34.

81 Abdülmuhsin Ebu el-Nur, *El-Hakika 'en Tevrit 23 Yulyu* (23 Temmuz Devrimi'ne Dair Gerçekler), (Kahire: El-Haya el-Mesriya el-'Ama lül-Kitab, 2001), s. 34.

Darbenin başarısı, hemen saflar arasında bir bölünmeye yol açtı. En güçlü hizmetlerin (topçular ve süvariler) başını çektiği çoğunluk, gerekli reformların yapılmasından sonra kışlalara dönmeye kararlıyken, birbirinden farklı unsurlarca (çoğunlukla piyadeler ve hava kuvvetleri) desteklenen elebaşılar, Mısır'ı yukarıdan aşağıya dönüştürmek için otoriter bir rejim yaratmayı istiyordu. İkinci grubun nihai olarak başarılı olmasının arkasında yatan temel neden, güvenlik aygıtını ellerinde tutmaları ve bunu ordu içi muhalefeti ezmek için kullanmalarıydı.

Hareketin etkili lideri Cemal Abdül Nasır darbeden hemen sonra, İngilizlerin yetmiş yıl içinde inşa ettiği güvenlik altyapısını revizyondan geçirmek amacıyla, kendisini İçişleri Bakanı yaptı. Sonrasında Nasır görevini Ekim 1953'te, yakın vekili Zekeriya Muhyi el-Din'e devretti. Bunun üzerine sistemli bir şekilde çalışan Zekeriya, özellikle adı çıkmış Siyasi Polisi acımasız bir yurtiçi istihbarat organı haline getirerek (akabinde Devlet Güvenlik Soruşturmaları Dairesi haline gelmiştir) ve bu önemli kurumu güvenilir meslektaşlarının denetimi altına alarak üç bin güvenlik subayından dört yüzünü kovmuş ve tüm aygıtı yeniden yapılandırmıştır. Zekeriya ayrıca Askerî İstihbarat Bölümü'nü iç kontrolü sağlamak için, Aralık 1953'te ise ona yardımcı olması için, ülkenin ilk sivil istihbarat kurumu olan Umumi İstihbarat Servisi'ni kurmuştur. Ardından Zekeriya güvenilir ve alt rütbeli bir grup askeri, Nasır'a ait merkezi istihbarat birimini işletmek için, başka bir grubuysa güvenlik tabanlı, Genelkurmay Başkanlığı Siyasi Kılavuz Dairesi aracılığıyla orduyu darbelere karşı sağlam kılma görevinde Amer'e yardımcı olmaları için görevlendirmiştir.[82] Güvenliğe odaklanmış askerî memurların birçoğu, sonrasında köylüler veya işçi sınıfı içinde oluşabilecek kargaşalıkları engellemek gerekçesiyle bürokrasi içine yerleştirilmiştir. Nasır tarafından Ocak 1953'te kurulan, iki emir subayı tarafından yönetilen, gevşek yapılı ve kitle tabanlı Kurtuluş Seferberliği özellikle, yıkıcı unsurlara karşı

82 Owen L. Sirrs, *A History of the Egyptian Intelligence Service: A History of the Mukhabarat, 1910-2009*, s. 25-44.

güvenlik raporlarının arz edilmesinden ve muhaliflerin susturulmasından sorumluydu.[83]

Darbe sonrası politik düzenin köşetaşlarını biçimlendiren "tam da bu istihbarat ve güvenlik hizmetleri piramidi" olmuştur.[84] Yeni yetkilerle donatılmış bu güvenlik kuruluşlarının entrikaları ve pervasızlığı olmasaydı, yeni rejimin bilhassa topçu ve süvari asiler olmak üzere (sırasıyla Ocak 1953 ve Mart 1954'te) siyasetten çekilmeye kararlı bir ordunun karşısında hiçbir şansı olmazdı.

25 Ocak ayaklanması ve Ordu

Sokak gösterilerinin dördüncü gününde, İçişleri Bakanlığı'nın 25 Ocak 2011'de başlayan halk isyanını yatıştırmak konusunda aciz kaldığı açıkça belli oldu. Başkan, düzeni yeniden tesis etmek için son bir girişim olarak kendi mezar kazıcısını –orduyu– çağırmak zorunda kaldı. Genelkurmaya bağlı üyelerin kesin olarak Mübarek'e sadık olmaları (en azından politikalarına kayıtsız kalmaları), silahlı kuvvetler içerisindeki yaygın fikrin ağırlığı altında, onları eski efendilerini kendi kaderine terk etmekten alıkoymadı. Aksini yapmak orduyu parçalama riski taşıyordu. Ordunun teyakkuzdaki birimleri ilk günden itibaren, üst makamlardan gelen talimatları beklemeksizin, bariz bir biçimde ayaklanmayı desteklemekteydi. Emir-komuta zincirinin üst kademelerinde yer alanlarsa, halkın taleplerinin (rejimin yıkılması) meşru olduğunu belirten ve meslektaşlarının Suriye, Libya, Yemen ve Bahreyn'de yaptıklarının aksine, göstericilere şiddet uygulanmayacağını bildiren ölçülü tebliğler yayınladılar. 10 Şubat'ta, Silahlı Kuvvetler Yüksek Şurası (SKYŞ) başkomutanları (başkan) olmaksızın bir araya geldi. Nitekim bu bir yumuşak darbe olarak görüldü ve ertesi gün Mübarek istifa etmek zorunda kaldı. Sonrasında SKYŞ üyelerinden bi-

83 Gamal Hammad, *Esrar tevrat 23 yunyu* (23 Temmuz Devrimi'nin Gizleri), cilt I ve II, (Kahire: Dar Al-'Ulum, 2010), s. 652, 886-88.

84 P. J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation*, (Londra: Croom Helm, 1978), s. 164-165.

ri şu açıklamayı yapmıştır: "Ordunun Mısır halkının ilettiği taleplerin meşruluğunu tanıdığını belirten tebliğe uygun olarak başkanın çekilmesinden önce, silahlı kuvvetler idareyi eline almıştır."[85] Sonrasında ordu, iktidar partisini lağvederek ve liderlerinin çoğunu yargılayarak (çoğu mali yolsuzluklarından ötürü yargılanmıştır), eski rejimdeki güçlü oyuncuların birçoğunu izole etmeye girişmiştir. SKYŞ, muhtemelen iktidarın seçilmiş bir otoriteye devredileceği altı aylık bir geçiş döneminden sonra politikadan çekilme niyetinde olduğunu duyurmuştur. Bu sırada askerî iktidar, eski anayasanın, SKYŞ tarafından hazırlanan bir Anayasal Deklarasyon ile değiştirilmesine imkan tanıyan bir referandum sayesinde yasal onay da almıştır.

Sonraki birkaç hafta içinde ordu, dış siyasette, Mısır'ın zayıflamış jeopolitik rolüyle ilgili kaygılarının ve bölgesel güç olma kararlılığının açık bir sinyali olan cesur adımlar attı. Bu adımlar şunlardan oluşmaktaydı: ABD ile İsrail'in şiddetli itirazlarına rağmen, İslâm Devrimi'nden bu yana ilk kez, iki İran gemisinin (Suriye ve Lübnan'a füze taşıdığı dillendirilmişti) Süveyş Kanalı'ndan geçmesine izin verilmesi; Mısır ile İran arasındaki ilişkileri iyileştirmek amacıyla Tahran'a delegasyonlar gönderilmesi; işbirliğini devam ettirecek yolların bulunması amacıyla, Suriye ile Katar'a (Mübarek'in neredeyse düşman ülkeler olarak adlandırdığı iki ülke) yeni istihbarat yöneticilerinin gönderilmesi; İsrail'in protestolarına rağmen sınırların Hamas kontrolündeki Gazze'ye açılması; eski rejimin El-Fetih'e sunduğu koşulsuz desteğin yıllar içinde beklentileri karşılamamasının ardından, El-Fetih ve Hamas arasında ulusal ittifak görüşmeleri girişiminde bulunulması; tek bir İsrail askerine karşılık binlerce Filistinli eylemcinin özgür bırakılmasını sağlayan bir takasa onayak olunması; Mısır ile İsrail arasındaki barış anlaşmalarınca getirilen, Sina'nın askerden arındırılma uygulamasının kaldırılması ve bunun gerekliliğine ilişkin yapılan kamuoyu tartışmalarının teşvik edilmesi; iddialara göre bir Mossad üyesinin, on yıllardır ilk kez Kahire'de tutuklanması ve İsrail

85 Dalia Osman ve Pasent Zein al-Din, "Masdar 'askari: nabhath ta'dil mu'ahadat al-salam", *Al-Masry Al-Youm* 29 Ağustos 2011.

hapisanelerindeki Mısırlı tutukluların serbest bırakılması karşılığında teslim edilmesi; yabancı STK'lara yapılan baskınlarda yasadışı kaynak alımı yaptıkları iddiasıyla ondokuz Amerikalıya seyahat yasağı getirilmesi (ancak iki ay sonra ABD'nin baskısı sonucu onları serbest bırakmak zorunda kalınmıştır) ve diğer tartışma yaratan adımlar.

Kayda değer olaylardan biri de, 17 Ağustos 2011'de altı Mısır askerinin Sina'da İsrailliler tarafından öldürülmesine ordunun verdiği tepkiydi. Ordu İsrail'in resmi olarak özür dilemesinde ısrar etti ve sonuç aldı. Her ne kadar bu bir cesaret gösterisi olarak görülemeyecek olsa da, benzer sınır olaylarında Eylül 2004 ile Ağustos 2011 tarihleri arasında yirmi iki Mısırlı'nın öldürüldüğü ve Mübarek'in diplomatik heyetlerinin hiç şikâyetçi olmadığını unutmamak gerek. Dahası, ordunun sözcülüğünü yapan *Al-Nasır*'da sonraki ay yayınlanan sert bir karşılıkta, Tümgeneral Abdülmunim Kato İsrail'in artık bu tür faaliyetlerinden dolayı cezasız kalmayacağı uyarısında bulundu ve "her zamanki gibi... tüm desteğini İsrail'e sunduğu" için ABD'ye saldırdı. Ardından kızgın bir biçimde "eski rejim bu hakkı hiç kullanmamış olsa da" Mısır ve İsrail arasındaki barış anlaşmasının, orduya Sina'daki kuvvetlerin boyutuna ilişkin maddeleri revize etme hakkını verdiğini açıkladı.[86]

Bu tuhaf gayretler kendi başına pek anlam ifade etmese de, politik liderliğin son otuz senedir Mısır'ı etkisizleştirmesinden sonra, en azından üst komutanın tepkisini yansıtmıştır.

Yurtiçinde, Savunma Bakanlığı'nın yasal konulardan sorumlu yardımcısı, 17 Mart 2011'de *Al-Masry Al-Youm* ile yaptığı bir röportajda, meslektaşlarının kendilerini parti siyasetine dahil etmeyi reddettiklerini ve –Hür Subayların aksine– SKYŞ'nın devrimci bir aktör olarak değil, bir bütün olarak ordu adına iktidarda olduğunu açıklamıştır:

> "Kimileri silahlı kuvvetlerin devrimci bir meşruiyet zemininde iktidarı aldığına inanmaktadır, ancak aslında olan şey ülkenin

86 Abdülmunim Kato, *"El-Malameh el-assasiya lei edaret el-azma va e'adet el-amn fei rebu' Sinai* (Sina'da Güvenliğin Sağlanması ve Krizin Yönetilmesi için Temel Adımlar)", *Al-Nasr*, no. 867, 2011, s. 14-15.

yıkıldığını gören silahlı kuvvetlerin, vatanı savunmak için tek yetkin güç olmasından dolayı müdahale etmiş olmasıdır. Ülke, orduya ülkenin güvenliği ile muhafazasının sorumluluğunu veren, anayasanın 88. maddesi temel alınarak verilmiş bir deklarasyona uygun olarak yönetilmiştir... 1952'de yaşananlar Hür Subayların... devrim yapıp iktidarı almalarından dolayı, gerçekte devrimci bir zemin üzerinde inşa edilmişti... Şu anda durum çok farklıdır. 25 Ocak 2011'de ayaklanan insanlar iktidarı almamışlardır."[87]

Generalin açıklamadığı şey ordunun *neden* Temmuz 1952'dekine benzer bir rotayı izleyememiş olduğudur. Üç neden orduyu bundan geri tutmuştur ve hepsi güvenlik aygıtıyla ilgilidir (görevden alınmış başkanla olan yakınlığı değil). En başta, silahlı kuvvetler subayların amansız denetimi ve politikleşmiş unsurların ayıklanması sayesinde, tüm politik akımlardan uzak tutulmuştur; bu, Hür Subaylar'da olduğu gibi cesarete ve politik tahayyüllere sahip bir hareketin oluşma şansını etkili bir biçimde yok etmiştir. Dolayısıyla 2011'de dümeni ellerine alanlar, ne Mısır'ın geleceğine dair alternatif bir vizyona ne de içinde bulundukları politik zemine ve sosyo-ekonomik zorluklara dair yeterli bir anlayışa sahiplerdi. Ayrıca bugünkü ordu, 1952'de darbeyi yapanların kucağına düşen ve her yöne çekilebilen güvenlik altyapısı yerine, tepeden gelecek kontrolü ele alma çabalarına gaddarca direnebilecek, otoriter ve çok başlı bir yapıyla karşı karşıyadır. Günümüzde İçişleri Bakanlığı'nın temsil ettiği tehdit, kabul edilemez bir yıkıma yol açmadan çekilmeyecek memurlar, haydutlar ve küçük (ve pek de küçük olmayan) suçlularla içiçe geçen polislerin varlığıyla bir kat daha artmıştır. Belki de en önemlisi, Mübarak döneminde ortaya çıkan ekonomik bozulmanın, eşitsizliğin ve kayıpların boyutunun orduyu şu iki konu üzerinde iki kez düşünmek zorunda bırakmasıdır: Meydanları halka açarak serbest bırakabileceği toplumsal güçler ve güvenlik organlarının bu yaygın izdiha-

87 Dalia Osman, "Musa'id wazir al-difa' li-l-shu'un al-qanuniya wa-l-dusturiya fi hiwarih", *Al-Masry Al-Youm*, 17 Mart 2011.

mı bastırmaya yetmeyecek denli zayıflaması halinde ortaya çıkabilecek karmaşa. SKYŞ "Pandora'nın Kutusu"nu açmaya cüret edememiştir.

Ordunun bu kaygıları, SKYŞ generallerinin gittikçe paternalist bir tonda yaptığı konuşmalarda da belirgindir. Savunma Bakanlığı'nın şu yorumu ise her şeyi özetlemektedir: "Devrimciler bizim oğullarımız ve kardeşlerimizdir ancak muhtemelen durumu açık ve kapsamlı bir şekilde anlamaktan acizdirler."[88] Ordunun halkın taleplerine verdiği sert karşılık, her türden direniş karşısında yaptığı şiddetli müdahaleler ve İçişleri Bakanlığı'nın sürdürdüğü vahşiliğe ve pervasızlığa verdiği destek diğer kanıtları toparlamaktadır. Vatandaşlara gösterilen polis şiddeti sürmesine rağmen, SKYŞ sadece yasal müeyyidelere takılan ve çoğunlukla emekliliği yaklaşan memurları ihraç eden sınırlı bir temizliğe yetki vermiştir.

Dolayısıyla şu sonuca varabiliriz: Silahlı kuvvetlerin çıkarları, içini ordunun etkisini sınırlayan politikaların doldurduğu bir güvenlik aygıtını dağıtmayı dikte ediyor. Bu çıkarlar demokrasiyle bağdaşmıyor olsa da (askerî imtiyazlar anayasayla güvence altına alındığı sürece bunlar anti-demokratiktir), politikleşmesi engellenmiş ve tecrübesiz SKYŞ, polis gücünün zayıflaması ve tam bir demokrasiye geçiş sürecinin (tamamıyla harap olmuş bir toplumda) istikrarsızlığa yol açabileceğinden korkmaktadır. Nitekim böylesi bir durum subayları uzun süre polislik yapmaya mecbur edecektir. İşte SKYŞ'nin kararlılıkla kaçınmaya çalıştığı kötü senaryo budur. Bunun anlamı açıktır: Şimdiye dek İçişleri Bakanlığı'nda yapılan kısmi değişikliklere ve ordunun göstericileri Devlet Güvenlik Merkezlerine saldırmaya teşvik etmesine rağmen, ordu hâlâ güvenlik güçlerini

88 Abd al-Gawad Tawfik, "al-Mushir: al-quwwat al-musallaha musammima 'ala taslim al-sulta", *al-Ahram* 28 Temmuz 2011. SKYŞ'nin bir üyesi olan Memduh Şahin'in, konseyin 8 Temmuz isyanına verdiği sert karşılığı şu sözleriyle haklı çıkarmaya çalıştığında, ordunun paternalist tutumu nerdeyse komik bir hal almıştı: "[Devrimcilerle] çocukları okula giden bir baba gibi davranıyoruz. Bir baba kimi zaman 'Benim hatırıma derslerini çalış4 diye ricada bulunarak çocuğunu teşvik eder Daha sonra sınavlar yaklaştığına, daha keskin bir tonla ona 'Derslerine çalış!' diye bağırır." (Alıntı, Ahmed Bahnasawy, "Maham a'da al-a'la li-l-quwwat al-musallaha", *al-Shuruq*, 15 Temmuz 2011).

ele geçirmede, dağıtmada ve yeniden yapılandırmada tereddüt içindedir. Mübarek'in devrilmesinden hemen sonra ortak taleplerin bölünmesine sebep olan, isyanların lidersiz olma niteliği SKYŞ'nin bu nahoş görevden kaçınmasını kolaylaştırmaktadır. Nitekim ordu, koşullar olgunlaştığında seçilmiş bir sivil otoritenin bu görevi yerine getireceğini ummaktadır.

Ne yazık ki bu, Mübarek'in idame ettirdiği, bir yanda güvenlik kuvvetlerinin yönettiği, politik destekçilerinin statü ve zenginliğe doyduğu ve ordunun uzak bir köşeden güçsüzce izlediği güçler dengesini, ordunun ne denli değiştirebileceği hususunda ciddi sınırlamalar koymaktadır. Her şeye rağmen, güvenlik aygıtı yalnızca rejimin bir destekçisi olmamıştı; rejimin atan kalbiydi. Seçimlere hile karıştırılmadığında, toplum baskı altında tutulmadığında, siyasi rakiplere gözdağı verilmediğinde, kitlesel çalkantılar önlenmediğinde ve silahlı kuvvetler yakından izlenmediğinde, siyasi aygıtın çözülmesi muhtemeldi – nitekim ayaklanmanın geçici de olsa İçişleri Bakanlığı'nı bozguna uğratması sonucu yaşanan bu oldu. Doğrusu, başkanlık ile iktidar partisini sadece, bu dehşetengiz güvenlik yapısı ile geçinen asalaklar olarak görmek pek de yanlış sayılamaz. Bu sebeple bu kurum varlığını sürdürdükçe, gelecekte seçilen görevlilerin yozlaşarak veya şantaja uğrayarak bu her şeye kadir yapıya boyun eğmesinin yüksek bir olasılık olduğunu tahayyül edebiliriz.

Ordu isyanı kurumsal çıkarlarından dolayı destekleme noktasına gelse de, iktidara geldikten sonra başına üşüşen yıldırıcı zorluklar –en önemlisi de kemikleşmiş güvenlik aygıtı– reformları gerçekleştirmeyi sürdürme cesaretlerini yok etmiştir. Bu çekingenlik nedeniyle askerlerin ve vatandaşların ödeyeceği bedel muhtemelen korkunç olacaktır. Kuşkusuz bu Mısır'ın tarihinde görüp görebileceği en destansı dönemlerden biri için acıklı bir sona işaret edecektir.

30 Haziran: Ordu karşılık mı veriyor?

Ordunun Mısır politikasında oynadığı kötücül role karşı gösterilen saplantı, mantıklı bir tartışmayı imkansız kılan bir dogma

halini almaktadır. Kulaktan dolma bilgilerle iyi hazırlanmamış araştırmalar yayınlayan Mısır uzmanları, generallerin politik aktörlerin önünü tıkamakta ve ekonomik "imparatorluklarını" korumak amacıyla kamuoyunu manipüle etmekte kararlı olduğunda ısrar etmekteler. İslâmcı iktidara karşı çıkan 30 Haziran İsyanı, bu detaylı planın son perdesi olarak takdim edilmiştir. Anlaşılan bu da ordunun niyetlendiği bir şeydir. Ancak kurumsal mücadelelerin tek bir tarafın onu şu veya bu yöne çekmesine el vermeyecek denli karmaşık olduğu aşikardır. Bunun sebebi yalnızca devrim dumanının savaş dumanı kadar yoğun olması değil, özellikle Mısır ayaklanmasının bir zayıflıklar dengesi içinde sıkışıp kalmış olmasıdır. Sahnedeki baş aktörlerin yeni bir rejim kuracak, hatta eskisini bile diriltecek gücü yoktur. İttifaklar zorunlu olmaktadır. Nitekim ortada şöyle bir durum vardır: Farklı ittifak kombinasyonlarının her biri olasıdır ve her biri ülkeyi farklı bir gidişata sürükleyecektir.

Ocak 2011 Ayaklanması, güvenlik ve politik kurumlar arasındaki anlaşmazlıklarla malul ortaklığın kırılgan birliğini tuzla buz etmiştir. Ancak ordunun üstünlüğü kasıtlı olmaksızın artarken ve de her şeye kadir güvenlik aygıtının gücüne pek dokunulmazken, siyaset koltuğu sahipsiz kaldı. Nitekim İslâmcılar, eylemciler ve eski rejime sadık olanlar bu boşluğu doldurmak için kıyasıya bir mücadele içine girdi. Mübarek'in ve onun İslâmcı halefinin devrilmesi arasında geçen süre zarfında, üç rakip kendisini ordu ve güvenlik memurlarının olumsuz bakışları altında oynanan bir yer kapmaca oyunu içinde buldu. Bu sırada bu çıkmazın nasıl çözüleceğini merak eden Mısırlılar nefeslerini tutup yaşantılarını dondurdular.

Silahlı Kuvvetler 2011 İsyanı'na yardımcı oldular, çünkü Mısır'ın iktidar bloğu içinde en az ayrıcalığa sahip ortak konumuna düşmüşlerdi. Kurumsal özerkliklerini ve jeopolitik etkilerini artırmaya meraklı olan subaylar, mevcut iktidar dizilimi arasında yeniden yapılacak bir müzakereyi hoşnutlukla karşıladılar. İktidardaki siyasi partinin lağvedilmesinden sonra, SKYŞ, sınırsız güce sahip İçişleri Bakanlığı'nı yenileme fikriyle flört etti. Ancak SKYŞ güçlü bir siyasi ortağın yokluğunda, kaos-

tan kaçınmak için güvenlik kurumlarıyla işbirliği içine girmeye zorlandı. 2012 yazına gelindiğinde, siyasi sorumluluğu alırken ordunun konumuna saygı göstermeyi taahhüt edecek gibi görünen herhangi bir gruba iktidarı devretmeye hazırdı. En ikna edici aday Müslüman Kardeşler oldu. Acemi konumları, eski rejimin küstürülmüş unsurları karşısında onları güvenilir kılmaktaydı. Başkan Muhammed Mursi Temmuz sonunda yemin etti ve bir aydan daha kısa bir süre içerisinde askerî hassasiyetleri incitmeksizin, Genelkurmay'da görevli bulunanların mevkilerini değiştirmeyi başardı. Yaşlı Savunma Bakanı Hüseyin Tantavi ile Genelkurmay Başkanı Sami Anan madalyalarla süslenip, emekliye ayrılmadan önce başkanlık danışmanları olarak görevlendirildiler. Diğer yüksek rütbeli subaylar çok daha iyi ödüller aldılar: Sempatik donanma komutanı Süveyş Kanalı'nın idaresine getirildi; hava savunması komutanı ordunun sanayi kompleksinin başı oldu ve SKYŞ liderlerinden Muhammed el-Asar savunma bakanı yardımcısı oldu. Bir çuval inciri berbat etmekten itinayla kaçınan başkanlık, üst rütbeli komutanlardan oluşan bir liste arasından seçim yaparak onları yeniden görevlendirdi. Askerî istihbarat komutanı Abdülfettah el-Sisi'ye savunma aygıtı teslim edildi, Üçüncü Sahra Ordusu'nun komutanı Sedki Sobhi de Genelkurmay Başkanlığı'na terfi ettirildi. Bu duyuruların yapıldığı gece, başkan son derece belirgin bir konuşma yaparak, ordunun bağımsızlığına saygı duyacaklarına ve ordu için yalnızca Amerika'dan değil farklı kaynaklardan da silah ve eğitim tedarik edeceklerine söz verdi. Genel olarak İslâmcıların tecrübesizliği, tüm askerî konularda generallere boyun eğeceklerine delalet ediyordu.

Ancak siyasi bir ortağın vereceği tavizler, ordunun aradığı tek şey değildi. Subaylar kendilerini günlük idari işlerin yükünden kurtarmayı da arzu ediyorlardı. Dolayısıyla İslâmcıların hükümetteki rahatsız edici derecedeki beceriksizlikleri onların sabrını sınırlayan etmenlerdendi. Bu durum ilk olarak, Mursi'nin iktidara gelmesinden altı ay sonra meydana gelen kitlesel anti-İslâmcı protestoların ardından, bir orgeneral olarak Sisi'nin Müslüman Kardeşler ile siyasi rakipleri arasın-

da arabuluculuk yapmayı önermesiyle görünür hale geldi. Aralık 2012'ye gelindiğinde Müslüman Kardeşler çoktan yumruklarını sıkmıştı: Ordunun arabuluculuğunu hiçe sayıyor ve muhalefeti bastırmak için silahlı milislerini konuşlandırıyordu. Kutuplaşma ülkeyi parçalanmakla yüz yüze getirdiğinde, savunma bakanlığı tüm tarafları diyaloga davet eden sert bir uyarı yayınladı. Yığınlarla büyüyen ve *Tamarod* (İsyan) adını alan bir isyan, Mursi'nin görevden alınması ve yeni bir anayasa taslağı hazırlanıp seçimler yapılıncaya dek bir geçiş hükümetinin inşa edilmesi için Mısırlıları, 30 Haziran'da sokağa çıkmaya çağırdı. İslâmcı olmayan tüm güçlerin yanısıra (eski rejim yanlıları ile devrimciler), Mısır toplumunun en büyük unsuru isyanın arkasında yer aldılar. Bu büyük unsur şüphesiz apolitik vatandaşlardı.

Gittikçe derinleşen bu siyasi kördüğüm orduyu bir seçim yapmak zorunda bıraktı. Tam bir askerî iktidar empoze etmek seçenek dışıydı. Müdahale, hangi siyasi hizip istikrarı yeniden sağlayabileceğini kanıtlayacaksa onunla birlikte gerçekleştirilmeliydi. İslâmcı başkana destek olmak bir diğer seçenekti – nitekim tamamen uygulanabilir bir seçenek. Gerek iktidara gelmeden önce gerek geldikten sonra, Müslüman Kardeşler askerî ayrıcalıkları azaltacağına dair hiçbir imada bulunmamıştı. Aslında zayıf ve köşeye sıkışmış başkan, siyasi koruma için orduyla flört etmekteydi, hem de çok çaresiz bir biçimde. Ayrıca, silahlı kuvvetler bir ideoloji olarak İslâmcılığın –ilkesel olarak– ulusal güvenliğe karşı tehdit oluşturduğuna gerçekten inanmış olsaydı, 2012 başkanlık seçimlerinde eski rejime bağlı adayın lehine (emekli bir subaydı) yüzde birlik farkı kapatacak hamleleri yapabilirdi. Elbette ufak da olsa oylarla oynamak bir darbeden çok daha az dikkat çekici olacaktı. Üstelik Sisi, çoktan Mısır'ın en güçlü figürü haline gelmişti; iktidar hakemi rolünü oynayan Sisi'nin konumu, yönetimdeki Müslüman Kardeşler ile birlikte, gittikçe daha fazla önem kazanmaktaydı. Daha da önemlisi Sisi mutasavvıf bir çizgide yer alan, son derece dindar bir adam olarak tanınmaktaydı. Üstelik eşi de başörtülüydü. Öyle ki Mursi onu göreve getirdiğinde herkes onun giz-

li bir Müslüman Kardeşler üyesi olduğundan şüpheleniyordu. Diğer bir deyişle, Mısır'ın en güçlü generali bir Atatürk değildi; İslâmcılarla hiç arası bozulmamıştı. Tüm bunların yanısıra ordu, Müslüman Kardeşler'i desteklemenin öfkeleri gittikçe büyüyen muhaliflerinin kitlesel bir şekilde baskı altına alınmasını zorunlu kılabileceğini fark etmişti. Daha uygun bir seçenek de ordunun ağırlığını, eski rejim unsurları ile devrimlerinden mahrum bırakılmış devrimciler arasında kurulacak tuhaf bir ittifaktan yana kullanmasıydı. Bu noktaya gelindiğinde, ordunun tercihi sokaktaki gelişmelerce belirlendi. Ancak öncelikle şiddet tekelini elinde tutan bir diğer grubun ele alınması gerekmektedir: Güvenlik güçleri.

Güvenlik güçlerinin eski rejimin kalbi olduğunu düşünürsek, her şeyin üstesinden bu denli başarılı bir şekilde gelmeleri dikkat çekicidir. Ayaklanma öncesinde veya sonrasında tek bir polis memuru bile hak ihlallerinden sorumlu tutulmamıştır. Mübarek'in son İçişleri Bakanı bir kabine üyesi olduğu için (güvenlikten sorumlu biri olarak değil politik biri olarak görülmüştür) yargılanmıştır ve göstericileri öldürmek konusunda değil de onları korumak konusunda başarısız olduğu için hapse atılmıştır. Emeklilikleri yaklaşan memurlar tüm sosyal hakları saklı tutularak işten çıkarılmışlardır; kimi yerlerde ufak görev değişiklikleri olmuştur ve baskı ile işkence sürerken –diktatörlüğü tanımlayan özellikler– yalnızca adı çıkmış Devlet Güvenliği'nin ismi Ulusal Güvenlik olarak değiştirilmiştir.

Mısır'ın kurnazlıkta rakip tanımayan güvenlik yapısının yerinde kalmasının sebebi kısmen, uzun dönemler boyunca tam güçle konuşlanmaya ısrarla karşı çıkmasıdır. Stratejisi uygun zamanın gelmesini bekleyip, inatçı devrimciler polis baskısının tek alternatifinin kaos olduğunu öğreninceye dek topyekun pasifizasyonu ertelemek olmuştur. Meşhur *après moi, le déluge** stratejisi. Ancak tamamen pasif de kalmamıştır. Aksine özenle seçilmiş yerlerde ve zamanlarda protestoculara pusu kurup onları provoke etmişlerdir. Onlarla kısa, acımasız savaşlar içine girip arkada düzinelerce ceset bırakmıştır. Her seferinde so-

(*) "Benden Sonrası Tufan."

ruşturmalar açılmış, değişken üçüncü kişiler suçlanmış ve her şey rahatlıkla rafa kaldırılmıştır.

Güvenlik aygıtının gücünü korumasına asıl yardımcı olan şey onun Müslüman Kardeşler'e verdiği koşulsuz destektir. Tahrir Meydanı'ndaki göstericiler Mübarek'e karşı mücadele yürütürken, Muhammed Mursi ile Saad el-Katatni gizlice (kısa süre sonra Kardeşliğin Adalet ve Özgürlük Partisi başkanı olacaktır), isyanı durdurması karşılığında politik pastadan daha büyük bir dilim alma çabası içinde olan, Mübarek'in istihbarat şefi Ömer Süleyman'la görüştüler. Mübarek'in istifasından hemen sonra, Müslüman Kardeşler istedikleri yol haritasını empoze etmek için kendilerini güvenlik aygıtıyla bütünleştirdiler. Bu yol haritası şu şekildeydi: Önce seçimler, sonra anayasa ile reformlar. Yeni demokrasilerin sandığa koşmadan önce, temel ilkeler konusunda bir mutabakata varması gerektiğini savunanlar kıskanç rakipler olarak görülüp reddedildiler. Seçimlere gidilmeden önce en azından güvenlik kurumlarının revize edilmesi talepleri geciktirme taktikleri olarak reddedildi. Ardından Müslüman Kardeşler geçiş dönemi boyunca, güvenlik güçlerinin baskısına utanmadan arka çıktı. Maspero, Muhammed Mahmud Sokağı, İsrail Konsolosluğu, Başbakanlık Ofisi ve Port Said Stadyumu civarında gerçekleştirilen katliamların kurbanlarını suçladılar ve her olay sonrasında patavatsızca laflar ettiler: "Onları oraya ne götürdü" – bu, geçiş dönemini sabote edenlerin hak ettiklerini buldukları anlamına gelmekteydi. Parlamentoda, yasalar ve düzenin onurlu ve cesur bir şekilde uygulanmasına ilişkin beylik lafların edilmesine hiç fırsat vermediler. Nitekim Mursi başbakan olduğunda, televizyonda yapılan ilk röportajlarından birinde İçişleri Bakanlığı'nın itibarını iade ettiğini ve görevini son derece vatansever bir biçimde yerine getirdiğini duyurdu. Başkan, 25 Ocak Ayaklanması sırasında öldürülen göstericiler için güvenlik güçlerini sorumlu tutan bir soruşturma komisyonunu dağıttı. 2011 İsyanları'na yaptıkları değerli katkılardan ötürü polis memurlarını tebrik edecek kadar küstahtı. Mısır'ın "ikinci atılımının" ortakları olduğunu söyledi – ilki 1973 Savaşı'nın ilk aşamasında-

ki meşhur Süveyş Kanalı atılımıdır. Zaten bilindiği gibi güvenlik suiistimalleri Mursi yönetiminde önemli ölçüde arttı ve resmi baskı Müslüman Kardeşler'in militanlarıyla bir kat daha artırıldı. Müslüman Kardeşler'in onları devrimi satmakla ve polis devletine "dönmekle" suçlaması üzerine 30 Haziran göstericilerinin takındığı alaycı tavrı makul görmek bundan dolayı mümkündür. Mursi destekçilerinin mantığı vicdansızcadır: Güvenlik gücü Müslüman Kardeşler sayesinde etkisini koruduğu için, bize karşı değil bizim için çalışmıştır. Mısırlıların cevabı ise şöyledir: "Son gülen iyi güler." Yalnızca birleşik bir devrimci kamp Mısır'daki polis devletini hakkıyla yıkabilir (veya en azından yaralayabilir). Ancak Müslüman Kardeşler İslâmcı olmayanları potansiyel bir güç kaynağı olarak görmek yerine, onlara kendisini yavaşlatan bir yük gibi davrandı. Müslüman Kardeşler seksen yıllık politik yatırımlarını nakde çevirmek hususunda çok istekliydiler – nitekim buna henüz hazır olmadıkları ortaya çıktı.

Güvenlik güçleri için mesaj çok açıktı: Müslüman Kardeşler yönetimi altında her zamanki işlerine devam edebilirlerdi. Bu, hiç de sürpriz olmadı. İslâm düşmanlarının komplolarını önlemekle kafayı bozmuş ve toplumun geneline sirayet eden dindarlığı yönetme arzusu taşıyan bir kuruluş, doğal olarak caydırıcı bir polis kuvvetini hoş karşılayacaktı. Ancak baskı yanlısı Müslüman Kardeşler güvenlik güçlerine "iyi bir amaca" hizmet etme şansı sunarken, eski rejim unsurları onları bildikleri şeytanın şafını tutmaya razı etti. Sonradan görüldüğü gibi, Mursi'nin ilk İçişleri Bakanı Ahmed Cemal el-Din kararsız kaldı. Bu acımasız polis memuru eski rejimle bağlarını koparmamıştı. Mübarek'in yargılanmasında davalı tanıklardan biri olarak mahkeme önüne çıktı. Dahası amcası eski iktidar partisinin parlamentodaki önemli liderlerinden biriydi. Aralık 2012'de protestocular başkanlık sarayını kuşattığında, polis koruması şüphe götürmez biçimde kaypakçaydı. Gizlice kaçıp aşağılanmak zorunda kaldıktan sonra, Mursi artık İçişleri Bakanı'nı seçenek olarak göremeyeceğine karar verdi. Güvenliğin en üst konumuna bir başka emniyet müdürünü, Muhammed İbra-

him'i getirdi. Müslüman Kardeşler onun daha sempatik biri olacağını umuyordu. Yine de, güvenlik kurumu en yüksek teklifi veren politikacılara hizmet sunma niyetiyle, bekle ve gör politikasını benimsedi. Dolayısıyla Müslüman Kardeşler, eylemciler ve eski rejim yanlıları, Mısır'ın baskıcı kurumlarının gölgesi altında boşta kalan siyasi koltuk için yarıştılar.

Mursi seçilir seçilmez, İslâmcılardan başlayarak eski rejim üyelerinin, 2011 Ayaklanması'nı meydana getiren eylemcilerin (kalplerini olmasa bile) zihinlerini fethetmek için yoğun kampanyalar başlattığını kabul etmemiz gerekir. Onları intikama susamışlıktan vazgeçirmeye ve ülkeyi şeriat yönetiminden kurtarmak için düşmanlarının düşmanlarıyla birlik olmaya ikna etti. Ancak bu tuhaf ittifak için en ikna edici argüman (ironik bir biçimde) İslâmcıların kendisinden geldi. Müslüman Kardeşler'in hatipleri verdikleri vaazlarda heyecanlarına hakim olamayarak ülkeyi kafirlerin etkisinden kurtarmak için cihat başlatmaktan bahseder oldular. Bu "kafirler" arasında İslâmcı olmayanlar, liberal eylemciler, solcular ve ulusalcılar bulunmaktaydı. 2011 İsyam'nı çıkaranların mücadele etmeden çekilmelerini beklemek safdillik olurdu. En kolay seçenek eski rejimle birlikte hepsini bertaraf etmekti.

Eski rejimin kalıntıları, sağlam bir devrimci zırhın sağladığı meşruiyetten faydalanarak ellerindeki en değerli karta oynamaya başladılar: Bürokraside, kamu sektöründe, devlet kontrolündeki sendikalar ile medyada ve yargıda sıkı sıkıya tutunmak. Müslüman Kardeşler'in yönetme çabaları her yerde etkili bir şekilde sabote edilmekteydi: İdari sorunlar Türk ve Katar yatırımlarının akışını sekteye uğratmıştı; kamu sektöründeki grevler neredeyse ekonomiyi durma noktasına getirmekteydi; elektrik kesintileri ve yakıt kıtlıkları vatandaşları kızdırmaktaydı; mahkemeler İslâmcıların çıkardığı bütün önemli yasaları hükümsüz kılmaktaydı. Eski rejimin Truva atı stratejisi sokağı canlandırmada başarılı oldu. Karşılıklı meydan okumalar kesintili olarak sürdü. Ta ki başkanın Kasım 2012 tarihinde, bir Anayasa Deklarasyonu ile iktidarını güçlendirmek gibi talihsiz bir adım atmasına dek. Zira bu, Müslüman Kardeşler'in iktida-

rını kitle gösterileri, medya kampanyaları ve sivil itaatsizlik yoluyla sonlandıracak iyi yönetilmiş bir savaş için mükemmel bir zemin oluşturdu. Müslüman Kardeşler'in verdiği karşılık şiddet ve iftiranın ölümcül bir kokteyliydi. Bunu yaşlı gözlerle yapılan inkârlar izledi. Ancak görünen o ki hiçbiri yeterli olmadı.

Müslüman Kardeşler'in dört bir yanlarının çevrilmesini önlemek için, eski rejim ile devrimcilerin arasını açmaya ihtiyacı vardı. Agresif stratejiler başarısız oldu, incelikli böl ve yönet taktikleri ise beceriksiz başkanın yapabileceği şeyler değildi. Mursi'nin tek seçeneği rakiplerinden biriyle ittifak içine girmekti. Ancak her bir ittifakın oldukça ağır bir bedeli vardı. Çoğunlukla sekûler olan eylemcilerle anlaşmak Müslüman Kardeşler'in ideolojik itibarını azaltabilir, bırakın köktencilerin oyunu muhafazakârlarınkinden bile mahrum edebilirdi. Diğer yandan eski rejimle bir araya gelmenin İslâmcılara maddi külfeti olabilirdi. Aynı Müslüman Kardeşler gibi, eski iktidar partisi de işadamlarından, köylü ayanlardan ve kamu görevlilerinden oluşan geniş bir patronaj ağını yönetiyordu. Gücün ve kaynakların paylaşılması zaten küçük olan pastanın bölünmesi anlamına gelecek, böylelikle Müslüman Kardeşler'in üyelerinin (bunların çoğu ideolojik taraftarlarından ziyade müşterileridir) sadakatini sağlama becerisini riske atacaktı. Yersiz endişelerinin çaresiz kurbanı olan Mursi, eski rejimin teknokratlarını göreve alarak işi kurtarabileceğini düşündü. Altı ay içinde ikisi de Başbakan Hişam Kandil yönetimi altında olan iki kabineyi göreve getirdi. Kandil 1980'den bu yana Su Kaynakları ve Sulama Bakanlığı'nda çalışmaktaydı ve 1999-2005 yılları arasında Sulama Dairesi'nin başkanlığını yapmıştı. Doğal olarak her iki kabine de eski rejimin yöneticileri ve danışmanlarıyla dolmuştu. Müslüman Kardeşler Şubat 2012'de Mübarek rejiminin üç temel üyesini hapisten çıkararak daha da ileri bir adım attı: Eski iktidar partisinin genel sekreteri Saffet el-Şerif, uzun dönemli Parlamento Temsilcisi Fathi Sorour ve Mübarek'in sağ kolu Zekeriya Azmi. Bunu eski rejimle ilişkisi olup hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmiş kişilerin hemen affedilmesi teklifi izledi. Müslüman Kardeşler ile işbirliği yapmalarının karşısında, yol-

suzluk davalarının çaresine bakılacak ve muhtemelen bu kimselerin tekrar iktidar çevrelerine girmesi görüşülecekti. Ancak Müslüman Kardeşler'in eski rejim üyeleri karşısındaki iyimserliği kadar cazip bir şey varsa, o da ümitsizce romantik devrimcilerin daha büyük bir avantaja sahip olmasıydı: Tam bir örgütsüzlük. Müslüman Kardeşler her bir ittifaka dair saç-baş yoldurucu maliyet-fayda analizlerinin üstesinden gelirken, zaten parçalı bir yapıda olan devrimci cenah daha da parçalandı. Böylelikle eski rejimin ihtiyaçlarına daha uygun bir hale geldi.

Mısır Ayaklanması'nın başlangıcından bu yana rahatsız edici bir örgütsüzlük içinde olması sır değildi. Bu kargaşa halinin bu denli uzun sürmüş olması affedilemezdi. Sözüm ona devrimci gençler, 2011 İsyam'ndan iki yıl sonra bile seçenekleri gözden geçirmeye devam etmekteydi. Kimisi ayaklanmadan sonra kurulan birçok rakip politik partiden birine katılmayı seçti. Diğerleri ise bağımsız politikacılar gibi davranabilmek için yakın zamanda elde ettikleri şöhrete bel bağladı. Yine de katı bir devrimci örgüt oluşturma konusunda sürekli başarısız olmalarına rağmen, birçok kişinin sokakları terk etmeye ikna edilmesi mümkün değildi. Gençlik hareketinin en militan kanadı bile, futbol izleyicilerinden oluşan militan gruplar (Ultralar) aracılığıyla faaliyet yürütmeyi veya Kara Blok gibi gevşek örgütlenmiş anarşist gruplara katılmayı seçti.

Mısır'ın devrimci gençlerindeki sorun heveslerinin tükenmesi olmamıştır. Hatta aksine kendilerine yararlı olacak denli hevesliydiler ve böylelikle daireler çizmeyi sürdürdüler. Son Arap isyanlarını niteleyen yenilikçi teknikler hakkında çok yazılıp çizildi. Bazı coşkulu kimseler, devletin burnunun dibinde yatay ağlar kurmak, baskı ve denetim organlarını yorgun düşürmek ve baş döndürücü bir hızla sıradan vatandaşları harekete geçirmek için birbirinden farklı faaliyetlerin yapılmasına izin vererek, sosyal medyanın nasıl oyun sahasını bir üst seviyeye çıkarmış olduğuna hayret etmiştir. Yeni üyelerin dikkatle incelendiği, hücrelerin örgütlendiği ve devletin dikkatini çekmeden detaylı bir yönetim ile iletişim sisteminin oluşturulduğu, çetin ve tehlikeli bir süreç olan devrimci bir hareket inşasına girişmeye

artık gerek kalmamıştır. Bugün eli kulağında bir güvenlik saldırısı karşısında yapılan grev çağrıları veya ikazlar, anında Facebook veya Twitter'da yayılabilmektedir. Propagandalar YouTube'ta hiçbir masrafı olmaksızın kolaylıkla yayılabilmektedir. Blog yazan bir eylemcinin, sansür ve dağıtım hakkında endişelenmeyi bırakın, makalesinin bir gazetede yayınlanması için uğraşmasına bile gerek yoktur. Ne yazık ki, devrimin demokratikleşmesine duyulan tüm heyecanla ve elitist ve devamlı yozlaşmaya hazır-profesyonel devrimci partilerin terk edilmesiyle, Mısır gençliği bunun getirdiği neticeye gözlerini kapadı. Her şeyin kolay olması "sürekli yıkıcılığı" cazip hale getirdi. Eğer birileri rejimi şimdi istikrarsızlaştırıp sonrasında kaygılandırıyorsa, devrimci bir program oluşturarak, bir öncü grup seçerek veya somut bir örgüt inşa ederek zaman neden boşa harcansın ki? Elbette onun alternatifi üzerine kafa yormadan bir rejimi devirmek, devrimler tarihinde oldukça yaygındır. Ancak o anlarda bile, ayaklanmadan hemen önce (Özgürlük Evlatları, Bolşevikler) veya hemen sonra (Yuvarlakkafalılar, Jakobenler) iktidar için yarışan bir avuç politik fraksiyon olmuştur. Nitekim böyle durumlarda toz duman dinmeden önce, iktidar birkaç kez el değiştirir. Ancak Mısır'da bunu yapabilecek tek bir fraksiyon bile yoktur.

"Yetişkinler" enerjilerini yaymada hiç de az etkili olmamışlardır. Kendilerini devrimci olarak yeniden tanımladıktan sonra, uzun dönemli muhalifler yollarına taş koydu: Ufak şeyler üzerine yapılan tartışmalar ve rakip konumdakileri desteklememe. Bu acıklı durum devrimci kamptaki "tüm olağan şüphelilerin", geçici bir zeminde ve birleşik cephe politikaları altında – yani Mübarek dönemindeki aynı sıradan muhalefet taktikleriyle – inatla işbirliği yapmalarını engellemedi. Bunun en dikkat çekici reenkarnasyonu Ulusal Kurtuluş Cephesi idi (UKC). Kısa sürede böyle alelade bir yapının daha önce böyle büyük bir ismi hiç benimsememiş olduğu görüldü. Cephe, ayaklanma öncesinde ve sonrasında her muhalefet cephesini süslemiş aynı renkli şahsiyetleri bir araya getirdi. Ancak onu özel kılan eylemlere gönüllü bir şekilde katılan üç tanınmış muhalifti. Lis-

tenin başında bir diplomat olan ve gelecekte Mısır'ın başbakanı olacak Muhammed El Baradey bulunuyordu. Yaşamının büyük bölümünü yurt dışında geçiren El Baradey, ayaklanma öncesinde muhtemel bir başkan adayı olarak, Mısır siyasetine yabancı olmakla eleştiriliyordu. İsyan sırasında ve sonrasında, onun stratejiden, inisiyatif alma becerisinden, örgütçülükten ve –yakın zamanda– karizmadan yoksun olduğu görüldü. Taraflsız bir entelektüel havasına sahip olsa da, El Baradey ne Václav Havel gibi bir filozoftur ne de Gandi veya Mandela gibi bilgece bir kişiliğe sahiptir. El Baradey'in en önemli (belki de tek) kıymetli yanı kozmopolit ve entelektüel bir liberal olarak kendinden menkul imajıdır. Liberal, mantıklı ve modern. Ülkedeki birçok üst sınıf şehirlinin Mısır'ı görmek istediği gibi Batı'ya uygun. Sıradaki ise bu kez ülke içinden bir başka diplomattı. Mısır'ın eski Dışişleri Bakanı olan Arap Birliği genel sekreteri Amr Musa kendisini, on yılı aşkın bir süre boyunca Mübarek'e hizmet ettikten sonra, uzun zamandır gizli bir muhalif olarak takdim etti. El Baradey'in aksine şansını deneyip 2012 yazında başkanlık yarışına katıldı. Nitekim beşinci olarak oldukça utanç verici bir performans sergiledi. Musa'nın avantajlı yanları çalışkanlığı ve tarihsel geçmişine ilişkin gereğinden fazla şişirilmiş bir bakıştı. En kıymetli özelliği ise şuydu: İyimserlik. Stratejisi talihi yaver gittiğinde orada olmaktır ve doğru zamanda politika sahnesine çıktığından emin olmak için, her zaman orada kalmak için çabalamaktadır (ne olur ne olmaz diye). El Baradey ile Musa'nın 2012'de birbirlerine rakip saflarda yer aldıkları ve ikisinin de pek başarı elde edemediğini unutmamak gerek. Üçüncüsü ise ayaklanmadan önce en azından kendi siyasi partisini, Nasırcı *el-Keram*'ı (Onur) kurmuş ve bir nebze de olsa daha az hicvedilen Hamdin Sabahi'ydi. Yetmişli yıllardaki öğrenci hareketinin liderlerinden biri ve Mübarek rejiminde bir milletvekili olarak, Sabahi ülke politikasını her açıdan kavramaktadır. Beraber çalışmak zorunda kaldığı iki züppe diplomatın aksine, Sabahi sıradan Mısırlıların dilinden konuşmaktadır. Başkanlık yarışında üçüncü oldu ve başka bir gençlik hareketi kurarak sandıktan daha fazla oy almak için çabaladı. Hareketin adı *el-Tayar el-Şebi*

(Halk Akımı). Sabahi'de eksik olan alternatifti. Siyasal programı tek bir kelimeyle özetlenebiliyordu: Nostalji – bu, en büyük taraftarlarının niçin sanatçılar olduğunu açıklamaktadır. Sabahi, Nasır dönemindeki Mısır'ın geçmiş şanlı zamanlarını tekrar diriltme vaadinde bulunuyordu. Başkanlık kampanyası sırasında bu yüce görevi nasıl başaracağı kendisine sorulduğunda, şirketleri millileştirerek, zenginliğin yeniden dağıtımını yaparak, tek partili bir yönetim kurarak veya İsrail'e savaş açarak Nasır'ın adımlarını takip etmek gibi bir niyeti olmadığını tekrarlayıp durmuştu. Şaşkına dönen seçmenlerin, 21. yüzyılda Nasırcılığın ne anlama geldiğini anlamalarına hiç yardımcı olamadı.

Ancak bu her bir sivil liderin taşıdığı potansiyel ılımlı sayılabilecekken, sinerjileri daha da kötüydü. Zamanlarının çoğunu televizyon önlerinde veya zayıf katılımlı basın açıklamalarında didişmekle geçirdiler ve bölünmenin ağır faturasına rağmen devrimci kampı birleştirme çabasına ciddi bir şekilde girişmediler. Mısırlıların yüzde ellisinden fazlasının, başkanlık seçimlerinde devrimci bir adaya oy verdiklerini unutmamak gerek. Asıl trajedi "güvenilir" altı adet devrimci adayın olması ve bölünmüş oyların ülkeyi Mübarek Mısır'ının *Dr. Jekyll ve Mr. Hyde*'ından öteye taşıyamamasıydı. Bu, eski rejim ile onun ikinci kişiliği Müslüman Kardeşler'di. Dahası, taslağı İslâmcılar tarafından hazırlanan anayasanın referandumu sırasında sivil eylemciler darmadağın bir haldeydi: Referandumdan bir hafta öncesine kadar oyalandılar; ardından seçmenlerden bütün süreci boykot etmelerini istediler; en sonundaysa anayasanın reddi için bir kez daha onlara yalvardılar. İnanılması güç bir şekilde, bu son dakika kampanyası kayıtlı seçmenlerin yaklaşık yüzde 45'ini ikna etti. Ardından devrimi temsil etme iddiasında olanlar, açıkça sorunlarıyla baş edemediler ve dolayısıyla "iktidarı değiştürenler" olmaktan öteye geçemediler. Onlar yalnızca, gerçekten iktidarı alabilecek olan İslâmcılar ya da eski rejimin kalıntıları veya generallerden kendilerine uygun müttefikler yaratabilecek olanlara meşruiyet sağlayabilirlerdi. Nitekim bu siyasi kargaşanın içine en güçlü –herkesin bildiği gibi, tüm siyasi aktörler arasında en az bağımlı olan– aktör girdi: Kitleler.

2011'den bu yana Mısır'da yaşanan en belirgin gelişme sokak siyasetiydi. Sahte bir dünyada yaşamaktan mutlu değilsek, 2013 yazındaki halk destanının eşi benzeri görülmemiş bir şey olduğu gerçeğinden kaçamayız. Yaklaşık 20 milyon insan (taraftarlara göre ise 35 milyon) sokaklara çıktı. Hem de bir kez değil, bir aylık bir zaman dilimi içinde üç kez. 30 Haziran'da Mursi'ye karşı ayaklandıklarında, 3 Temmuz'da devrilmesinin kutlanmasında ve 26 Temmuz'da İslâmcıların şiddet tehditlerine karşı tepkilerini gösterdiklerinde. 2011 İsyanı sırasında Tahrir Meydanı çoğu gün kalabalıktı. Ancak bu kez, birçok gösterici hınca hınç dolu meydana girmeyi dahi başaramadı. Ayrıca başkanlık sarayının dışına kamp kuran kalabalık iki kat daha büyüktü. Milyonlarca insan büyük şehirlere ve ilçelere yürüdü. Protestocular ara sokakları kapatarak ve ana caddelerde trafiği keserek her yerden akın ettiler. Yaşlı çiftler geçenleri alkışlamak için kapılarının önlerine sandalyeler (bazen koltuklar) koydular; evlerini terk etmeyecek veya edemeyecek kadar yaşlı (veya muhafazakâr) olanlar pencereden başlarını uzatıp dev bayraklar salladılar ve anti-İslâmcı sloganlar attılar. Gece yarısından sonraki saatlerde uzak bir kafeye çekilmeyi başarsanız bile gösterilerden kaçış yoktu: *Temerrüd* posterleri taşıyarak sel gibi akan yayalar; katlanmış bayraklarla eve geç dönen genç kızlar; apartman pencerelerinden bağrılarak söylenen vatansever şarkılar; ve sanki Mısır dünya kupasını kazanmışçasına sevinçle kornalarını çalan araçlar.

Eski rejim tarafından bazı protestoculara para verildiği, bir kısmının anti-İslâmcı medyayla beyinlerinin yıkanmış olması doğrudur. Yine de altmış yıllık siyasi rüşvetler ve yurt çapında yapılan propagandalar bile böylesi kalabalık bir kitleyi sokaklara dökemezdi. Gücünün doruğundayken ve ümitsizliğinin en son noktasında bile Mübarek, yüz binden fazla destekçiyi çekmekte başarısız olmuştu. Mübarek'in devrilmesiyle Mursi'nin seçimi arasında geçen on sekiz ay boyunca eski rejim lehine protesto yapanlar nadiren birkaç bin kişiyi geçmişti. Gerçek şu: Yalnızca İslâmcılar bu emsalsiz halk dalgasını kendi çıkarları için kullanabilirlerdi. Müslüman Kardeşler'in iktidarda-

ki başarısız performansı, en pasif vatandaşların –yarı şaka yollu "koltuk partisi" olarak adlandırılan insanların– bile evlerinden sokağa çıkmalarını sağladı.

Peki İslâmcılar neden bu kadar kısa süre içinde bu kadar çok düşman edindiler? Eski rejimden ve devrimci kamptan bu yaz isyanını destekleyenlerin çok net ve açık gerekçeleri vardı. İlki Müslüman Kardeşler'in, kayırmacı Mısır devletinin ganimetini paylaşmaya istekli olup olmadığından emin değillerdi. İkincisiyse Müslüman Kardeşler'in 2011 Ayaklanması'nı tamamen kendilerine mal etmesine kızgınlardı. İslâmcıların (Mübarek'in yaptığı gibi) baskıcı kurumların dostluğunu kazanarak kendi gündemlerindekileri zorla gerçekleştirmeyi planladığı belli olmuştu. Ancak uzlaşmaz tavırlarının kaçınılmaz olarak, siyasi muhalifleri kendileri karşısında stratejik bir ittifak içine girmeye yönelttiğini ve böylesi bir ittifak karşısında şiddet bekçilerinin konumlarını gözden geçirmek zorunda kaldığını göremediler. Dolayısıyla Mısır'ın ikinci ayaklanmasında itici güç olan şey, Müslüman Kardeşler'in beceriksizliği, sürekli baskıdan medet umması ve hepsinden önemlisi açgözlülüğüydü. Ancak sıradan insanların çekilmesini sağlayacak insan gücünü asla bulamazlardı.

Müslüman Kardeşler'in muhtemelen en büyük hatası genellikle kayıtsız olan tebaasını kendisinden uzaklaştırmasıydı. Müslüman Kardeşler'in sözcülerinin parlamento seçimleri sırasında, "İslâmcılar ölü bir köpeği bile aday yapsalar insanlar yine oy verir" yollu böbürlenmelerini duymak pek de pohpohlayıcı olmamıştır. Mübarek de onlar kadar inatçıydı ve insanları hor görüyordu. Ancak rakiplerini halk desteğinden mahrum etmek için taviz vermenin zorunlu olduğunu bilecek kadar da akıllıydı. Gerçekten de, 2011 Ayaklanması sırasında yaptığı üç konuşmanın her birinde, önemli tavizler verdi: Kabineyi dağıtmak, iktidar partisinin bütün liderlerini görevden almak, adı olumsuz bir şekilde anılan Politika Komitesi'ni lağvetmek, anayasayı istenmeyen maddelerden arındıracak bir komite kurmak ve yalnızca dokuz ay sonra yapılacak başkanlık seçimlerinde ne kendisinin ne de oğlunun aday olması vb. Buna karşılık Mursi pes etmeye-

cekti. Kabineyi yenileme veya halk referandumuyla meşruiyetini kanıtlama girişiminde dahi bulunmadı. Yaklaşan isyan uyarıları karşısında, rakiplerini eski rejimin bir avuç paralı askeri olarak nitelendirdi ve üç saatlik (tam olarak 156 dakikalık) inanılmaz bir konuşma yaptı. Bu konuşmada hayali düşmanlarının isimleriyle dalga geçip durmaksızın kendi esprilerine güldü. Kendisini protesto eden milyonların helikopterle kaydedilmiş görüntüleri kendisine gösterildiğinde, bunu 160 bin insandan fazlasını çekmeyen bir "Photoshop Devrimi" olarak tanımladı. Mursi ardından ikinci rekor kıran konuşmasını (belli ki sonuncusunu) yaptı. Konuşmasında yumruğunu agresif bir şekilde sallayıp, 45 dakikada 98 kez Mısır'ın meşru lideri olduğunu söyledi. Seyircilerinin gördüğü ise iktidar kibri değil kof bir budalalıktı.

Mursi'nin kendisine sorması gereken soru, Mısır'ın çoğunluğu apolitik olan vatandaşlarını neyin böyle büyük bir öfkeyle kendisini reddetmeye ittiğidir. Ancak devrik başkan ile destekçileri bu soruyu yanıtlamak zorunluluğunu hiç hissetmemişlerdi, çünkü onlara göre bu gösteriler hiç yaşanmamıştı: Hepsi medyanın abartısıydı. Fantezilerine boyun eğmeyi reddedenler için, halkın İslâmcılara karşı olan şaşırtıcı düşmanlığını analiz etmek hayati önem taşımaktadır – Mısır ve ötesindeki ezber bozan olaylarla birlikte düşünüldüğünde bu, İslâm ile İslâmcılık arasında, Müslümanların genel kanılarında meydana gelen tarihsel bir kopuştur. Bunun hem seküler hem de dindar insanlar üzerinde harekete geçirici etkileri oldu. Seküler vatandaşlar Müslüman Kardeşler'in yönetimdeki yetersizliklerini görüp bıyık altından gülüyorlardı; diğer yandansa Müslümanlar bu yetersizliğin bahanesi olarak dinin gösterilmesine tahammül edemiyorlardı. Kısacası, halk İslâmcıların acizliklerini ve diktatörce emellerini mazur göstermek için İslâm'ı kullandıklarını fark etmeye başlamıştı. Bunlar İslâm'ın gereklerini yerine getirmek için mücadele eden ve içlerinde Allah korkusu taşıyan mazlum kişiler değil, iktidarlarını meşru göstermek için İslâm'ı kullanan yozlaşmış politikacılardan ibaretlerdi.

Mursi'nin itinayla seçilmiş başkanlık danışmanlarından on dördünün arka arkaya istifa etmesinden sonra bile, takipçile-

ri yetersizliğin göreceli olduğunu, her politikacının rakiplerini yetersizlikle suçladığını ve eski rejim yanlıları onlara yönetmeleri için adil bir fırsat tanımadığından –ki tanımaları gerekirdi– kartların kendi aleyhlerine karıldığını savundular. Bu sebeple detaylara girmeye gerek yoktur. Şansımıza Müslüman Kardeşler'in performansı o denli berbattır ki, yıllarca yaptıkları gaflardan rastgele bir örnek seçecek olsak açıklamaya kafi gelir. Teraziyi Mursi'nin lehine kaydıracak olursak, iç siyaseti bir kenara bırakıp görünüşte oldukça açık olan dış siyaset konularına odaklanmamız gerekir. Mursi'nin yemin etmesinden dokuz ay sonra, Etiyopya Mısır'ın su payını azaltabilecek bir baraj yapmakta olduğunu duyurdu. İçme ve sulama sularının zaten az olduğunu bilen Mısırlılar paniğe kapıldı. Mursi'nin ilk tepkisi Afrika'ya yeterince ilgi göstermediği için (her zamanki gibi) Mübarek'i suçlamak oldu ve Addis Ababa'ya yaptığı kısa bir ziyaretin ardından gururla, meselenin "karşılıklı sevgi ve anlayış" diplomasisi içinde çözüldüğünü ilan etti. Açıklamasının üzerinden bir hafta bile geçmeden, Etiyopya baraj projesinin açılışını resmi olarak yaptı. Küçük düşen Mursi bunun üzerine, seçeneklerini gözden geçirmek üzere bir ulusal güvenlik toplantısı düzenlemekte olduğunu duyurdu. Bir gece hiçbir şeyden kuşkulanmayan Mısırlılar televizyon kanalları arasında gidip gelirken, Mursi ve bir avuç İslâmcı ile muhalif kişileri kriz hakkında tartışırken buldular. Kimisi masada herhangi bir memur veya diplomat görmediği için şaşkına döndü, diğerleriyse böyle hassas bir mevzunun neden televizyon kameraları önünde tartışıldığını merak etti. Ancak çoğunluk, başkanın nihayet harekete geçtiğini görmekten mutluydu. Çok azı Mısır'ın tarihine "skandal" olarak geçecek olan bir şeye tanık olmak üzere olduklarının farkındaydı. Başkanın yardımcıları her türden ilginç teklifi masaya yatırdı: Baraj tamamlanır tamamlanmaz bir hava saldırısının düzenlenmesi; Etiyopya hükümetini istikrarsızlaştırmak için teröristlerin maddi olarak desteklenmesi; Etiyopya sınırlarında sorun çıkartmaları için komşu ülkelere rüşvet verilmesi ve diğer çılgınca şeyler. Tartışma başladıktan yarım saat sonra, şaşkın seyirciler bir başkanlık yar-

dımcısının hızla odaya girip konuşmacılardan birinin kulağına bir şeyler fısıldadığını görmüşlerdir. Bunun üzerine konuşmacı şaşkınlıkla şunları söylemiştir: "Ne? Gerçekten yayında mıyız? Kimse söylemedi" Ertesi gün başkanlık bu ufak *faux pas* (hata) için özür dileyen bir açıklama yayınladı. Mısırlılar gülsünler mi ağlasınlar mı bilemediler. Kameraların kayıtta bırakılması ister kazara ister kasıtlı olsun (Müslüman Kardeşler'in iddiasına göre bu eski rejimin bir komplosuydu), açığa çıkan şey ülkenin geleceğinin amatörlerin elinde olduğuydu. Mursi televizyonda verdiği bir röportajda, kafası karışan vatandaşlara güvence vermek için Mısır'ın herhangi bir su kıtlığı sıkıntısı yaşamayacağı konusunda iyimser olduğunu, hatta su payının gelecek yıllarda artacağını açıkladı. Şaşkınlıktan donup kalan muhabir ona neden bu kadar kendinden emin olduğunu sorduğunda, başkan büyük bir gülümsemeyle eğilerek şu yanıtı verdi: "Ellerimizi gökyüzüne kaldıracak ve Allah'tan bize daha fazla yağmur yağdırması için dua edeceğiz." Yetersizlik yerini maskaralığa bırakıyordu.

Fakat her şey kara mizahtan ibaret değildi. Mursi başkanlığının daha karanlık ve uğursuz bir yanı vardı. Seçilmesinin yarattığı dindarca coşku başta pek ciddiye alınmadı. Mısırlılar seçilmiş başkanlarının uzun zamandır beklenen Kudüs'ün kurtarıcısı olduğunu, kıyamette öncü rolü oynamanın kaderinde yazılı olduğunu dinleyerek eğlendiler. Mursi'nin reenkarnasyonla Muhammed döneminden geldiği ve onun resmiyle gömülmenin o kişinin sırat köprüsünden güvenle geçmesini sağlayacağı gibi batıl inançlarla alay ettiler. Ancak eleştiri yapanların sıklıkla İslâm düşmanları olarak tanımlanması, ahlâk zabıtalığı yapmak üzere silahlı grupların oluşturulması, başkanlıkça çıkarılan genel afla cihatçıların şüpheli bir şekilde serbest bırakılması ve ardından Sina'da terörün yayılması gibi durumlar vardı. En rahatsız edici gelişme ise İslâm'ın arsızca Müslüman Kardeşler'in amaçları için kullanılmasıydı. Bunun en büyük örneği Mursi'nin Suriye politikasıydı. Suriyeli asileri destekleme sözü verdikten sonra, Mursi şaşırtıcı bir biçimde en büyük düşmanına sarıldı: İran. Mısır'ın son otuz yıllık tarihinde, bir İran

cumhurbaşkanıyla karşılıklı ziyaretler yapan ilk başkan, Şiilerin din turizmini hoş karşılayan ilk lider oldu. Ama aynı Mursi Obama'nın isyana silah desteği verme planını açıklamasından saatler sonra, Suriye'de Şiilere karşı cihat çağrısında bulundu. Başkan tıka basa İslâmcılarla dolu bir stadyumda, yalnızca nefret söylemleri olarak tanımlanabilecek konuşmaları yapmaları için birbiri ardına radikal imamları davet etti. Konuşmalarda Sünni dünyasını zayıflatmak için 30 Haziran'da insanları isyana çağıran kafirlerle birlikte Şiilere beddualar yağdırdılar ve insanları onlara karşı kışkırttılar. İkiyüzlülüğün ölçüsü yoktu: Tamamen Washington'un desteğini almak için bir gün İslâm'ı Şii kardeşlerimizle bir araya gelmek için, ertesi gün onları aforoz etmek için kullandılar. Mısırlılar demokratik yolla seçilmiş bir başkanın kendi adına kutsal bir savaş (aynı zamanda mezhepçi bir savaş) ilan etmeye nasıl cesaret ettiğini kavrayamadılar. Bunu daha da kötü olaylar izledi. Bu uğursuz İslâmcı kongreden günler sonra, dört Mısırlı Şii vahşi bir şekilde katledilip uzuvları kesildi.

Ne var ki Mısırlılar, Mursi'nin bir yıllık memuriyeti boyunca gördüklerinin devede kulak kaldığını sonradan anladılar. 30 Haziran İsyanı'nın hemen öncesinde, İslâmcılar Kahire'nin Nasr Şehri adlı mahallesinde yer alan Rabia el Adeviya Camisi'nin yanında kamp kurmuşlardı. Mısırlılar kırk gece, İslâmcıların neler yaptığını görüp duymak için televizyonlarını açtılar. Şahit oldukları şeyler isyan etme isteklerini biledi. Her köşede El Kaide bayrakları vardı; el-Kaide lideri, Mısırlı doktor Ayman el-Zavahiri'nin Müslüman Kardeşler adına (o sırada kendi kardeşi de oturma eylemlerine katılıyordu) terörist tehditlerini duydular. Dünyadaki tüm cihatçılara moral veren, genç İslâmcıların meydanlarda kendilerini havaya uçurmalarını teşvik eden Mursi yeniden göreve gelinceye dek Sina'daki terör olaylarının süreceği tehditleriyle dolu konuşmalar dinlediler. Bu, muhaliflerin tamamıyla aforoz edilmesiydi. Buna daha başka neler eşlik etmedi ki: Her duada edilen tehditler ve beddualar, Davud ile Golyat'ın destansı savaşı ve Muhammed Peygamberin kafirlere karşı zaferleriyle yapılan kıyaslamalar, Cebrail'in

Rabia'da Mursi'yi desteklemek için yapılan oturma eylemlerinde dualar ettiğinin söylenmesi, ülkenin geçici başkanının gizli bir Yahudi olduğu ve Mısır'ın "ilk Müslüman başkanı"nı devirmek için Papa'nın komplo kurduğu dedikoduları, şehit olmaya hazır olduklarını göstermek için tabutlarla yürüyen ve beyaz kefen giymiş küçük çocuklar (özellikle hepsinin Müslüman Kardeşler'e ait yetimhanelerden geldiği düşünülünce, bu tam da bir çocuk istismarı örneğidir). Ayrıca her gece sahnede kutsal öngörüler aktarılıyordu. Bunlardan birinde Müslüman Kardeşler'in baş propagandacısı bakire bir kızın Mısır'ın baş komutanı Abdülfettan El Sisi ile ilgili rüyasını anlatıyordu. Rüyada komutan kan içinde boğuluyor ve Mursi'nin ise ancak takipçileri daha fazla kan akıttığında döneceğini haykırıyordu. 14 Ağustos'ta oturma eylemlerinin şiddetli bir şekilde dağıtılmasından sonra, Mısırlılar şaşkınlıkla İslâmcıların nasıl intikam almayı seçtiklerini görmüş oldu: İslâmcılar elliden fazla kiliseye ve manastıra saldırdılar, müzeleri yağmaladılar; rehinelere ölümüne işkenceler yaptılar, meskun mahallerde olanları kenardan izleyenlere ayrım göz etmeksizin ateş açtılar ve 1950'lerden bu yana Mısır'ın en önemli yazarlarından ve Sisi'nin dostu olan Muhammed Hasaneyn Heykel'in evini tahrip edip 12 bin nadir eserden oluşan kitap koleksiyonunu yaktılar. Genel olarak bakıldığında, Mısırlıları şoke eden Müslüman Kardeşler'in iki yüzlülüğüydü: Yurttaki bağnazlıkları ve dışarıdaki uysallıkları. İslâmcıların nasıl önce tam teşekküllü cihat vaazları verip, ardından saf yabancılar karşısında masumane tavırlar takınarak yalnızca liberal demokrasiyi koruma görevlerini barışçıl bir biçimde yerine getirdiklerini söylediklerini gördüler. Mısırlılar aniden Müslüman Kardeşler'in incelikli mağduriyet edebiyatını tiksindirici buldular ve bu yalanlara inanarak başkalarına satanlardan usandılar.

Ordunun hesaplamaları içinde halkın konumu göz önüne alınmak zorundaydı. Mursi'yi devirmek üzere 3 Temmuz'da yaptıkları müdahalenin en ivedi sebebi, İslâmcılarla sempatizanlarının ortadan kaybolmalarını istediği bu sihirli rakamlardı. Müslüman Kardeşler'in art arda gelen hataları, eski reji-

min teşvikleri olsun veya olmasın, miyonlarca insanı sokaklara döktü. Generaller, Mursi'nin harekete geçmeyi reddetmesinin altında protestocuları bastırmak için orduyu kullanabileceği inancının yattığını fark ettiler. Baskı aygıtlarının çekimser kalması durumunda, işi bitirmek için İslâmcı militanlar devreye sokulacaktı. Generaller seçeneklerini tekrar gözden geçirdiler. Kaçınılmaz bir anti-İslâmcı patlama karşısında tarafsız kalmak, ülkenin şiddete, muhtemelen sivil savaşa (1975'te Lübnan'da olduğu gibi) sürüklenmesini çaresizce izlemek anlamına geliyordu. Müslüman Kardeşler adına kitlesel bir baskının uygulanması, ordunun ulusal görevlerini hükümsüz kılmakta ve yönetimin dar bir İslâmcı rejimle özdeşleşmesine (2009'da İran'da olduğu gibi) neden olmaktaydı. "Halkın" tarafını tutarak müdahale edilmesi, ülkenin ulusal güvenliğine (ve Sina'daki teröristleri düşündüğümüzde sınırların bütünlüğüne) gelecek zararı asgari düzeye indirmenin en etkili yolu olarak görülüyordu. Ayrıca bu ahlâkî bir görevdi. Subaylar bundan dolayı, darbe komploları kurmakla suçlananların iktidarsız ve faşist yöneticilere kıyasla çok daha tercih edilebilir olduğunu fark ederek, ulusal görevleri olarak algıladıkları şeyi omuzlamaya karar verdi. İnsanlar üç kötüden en iyisini seçti.

Subayların kendilerini neden müdahale etmek zorunda hissettiklerini anlamamız kadar önemli bir başka şey varsa, o da bu müdahalenin yukarıdan zorla dayatılan keyfi bir yol haritası değil, 2011 devrimcilerinin savunduğu bir yol haritasının benimsenmesi anlamına geldiğidir: Anayasa Yüksek Mahkemesi Başkanı tarafından yönetilen bir geçiş dönemi başkanlığı; anayasanın hazırlanması için meşru bilirkişilerden oluşan bir komite; anayasa tartışmaları için tüm toplumsal güçleri temsil eden bir komite ve parlamento ile başkanlık seçimleri yapılmadan önce anayasanın oylanması için bir halk referandumu. Bu, 2011'deki orijinal gündemdi ve birçok kişi bunu savunurken hayatını kaybetti. Müslüman Kardeşler ve SKYŞ bu plana karşı direnmişti. Çünkü ilki sandık yoluyla ideolojik programını zorla kabul ettirmek niyetindeydi. İkincisi ise kendisini ülkeyi her gün yönetme zahmetinden kurtarmak istiyordu. 2011 İsya-

nı'nı destekleyen birçok kişinin ordunun artık kendi saflarına geçtiğini düşünmesinin ardında yatan sebep buydu.

Elbette bunların hiçbiri, Temmuz 2013 ile Temmuz 1952 arasında düşünmeksizin yapılan karşılaştırmalara engel olamamıştır. Acaba Sisi, şahsi bir ahnyazısına sahip karizmatik bir ulusal lider olarak yeni bir Nasır mıdır? Belki sonunda öyle olduğu kanıtlanacaktır. Ancak iki askerî müdahale arasında kaba bir kıyaslama yapmak oldukça açıklayıcıdır. İlk olarak 2013 müdahalesi 1952 darbesinin komplocu izlerini taşımamaktadır. Yıllarca plan yapmış, saflar arasında gizli bir örgüt kurmuş ve politik liderleri veya ordudan yoldaşları onlara neyin vurduğunu anlamadan iktidarı ele geçirmiş Nasır'ın aksine, Mısır'ın yeni Genelkurmay Başkanı kaygılarını ordu yönetimiyle, başkanla ve (kısmen) halkla paylaşmıştır. General Sisi 30 Haziran tarihinden sekiz ay öncesinde dışlayıcı politikaların ulusal bir felaketle sonuçlanabileceği hususunda Mursi'yi uyarmıştı. Daha sonra, önceden planlanmış ayaklanmanın arefesinde, politikacıların bir uzlaşmaya varması için bir haftalık ültimatom verdi. Aksi takdirde ordu ulusal güvenliği korumak için müdahale etmek zorunda kalacaktı. Son olarak ayaklanma çıktıktan sonra, Genelkurmay Başkanlığı Müslüman Kardeşler'e muhalefetle anlaşmaya varması için 48 saatlik ek bir süre tanıdı. Yalnızca kötü bir komplocu kurbanlarına aylarca önceden gelmekte olduğunu gösterirdi. Nitekim Mursi en küçük tavizi vermeyi kabul etmiş olsa bile, devrilmesinin önceden belirlendiğinden emin olabilirdik.

İkincisi Sisi, siyasileşmiş bir cunta yönetiminin değil tüm silahlı kuvvetlerin desteğini almış durumdaydı ve bunu kanıtlamayı da başardı. Mursi'nin görevden alınmasından sonra, Müslüman Kardeşler dinî çağrılar ve askerî baskıya dair yürek burkan açıklamalarla alt tabakaları kazanmak için çılgın bir kampanya başlattı. Dahası birçok eri ve alt rütbeli subayı saflarına aldıklarını iddia etti. Bu sırada, Müslüman Kardeşler'in Mısır içindeki ve önemli başkentler de olmak üzere dışarıdaki liderlerinin Sisi'nin yerini alması için üst rütbeli subaylara cömert teklifler yaptıklarına dair söylentiler çıktı. Yukarıdan ve aşağı-

dan aşırı baskı ile ayartmaya maruz kalan silahlı kuvvetlerde, yapılacak en makul şey onları uzak garnizonlarda güvenle kapalı tutmaktı. Ancak ordunun birliğini kanıtlayan inanılmaz bir görüntü ortaya çıktı: Sisi bazılarının dönmeyebileceği korkusu –İslâmcılara katılmalarından veya Savunma Bakanlığı'na yürüyüp kendisini tutuklamasından korkmadan– taşımaksızın, şahsi olarak çağrısını yaptığı 26 Temmuz gösterilerini korumak için subaylarını ve askerlerini görevlendirdi. Yaşanan olaylarda tek bir asker bile firar etmedi. Bu, tüm askerî kurumun yekpare desteğini alan ender darbelerden biri olmuştur. Her şeyden önce bu, subayların kurumsal görevlerine uygun hareket ettiklerine inandıklarını göstermektedir.

Bu, Mısır'ın bir çeşit askerî yönetime maruz kalma ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır. Daha da kötüsü olarak bunların askerî bir diktatörlüğün doğum sancıları olup olmadığı da sorulabilir. Tarihe baktığımızda askerî hegemonyanın iki önkoşulunun sivil politikacıların bayağılıkları ile bu bayağılıklar karşısında halkın gözünün açılması olduğunu görürüz. Her ikisi de 2013 yazında açıkça ortaya çıkmıştır. Sivil politikacıların kararsızlığı, dağınıklığı ve kendini beğenmiş halleri usandırıcı olmaktan çıkarak tiksindirici bir hal almıştı. 30 Haziran Ayaklanması'nı destekledikten sonra, kirli işleri subaylara havale edebileceklerini, böylelikle ellerini kirletmeden her türlü şiddet olayını kana susamış askerlere yükleyip kendilerini barış ve uzlaşmanın peygamberleri olarak gösterebileceklerini sandılar. 2011'den bu yana hiçbir şey değişmemiş gibidir: Politik elitler devrimci akımın arkasından adımlar atmaya başladılar ve kısa sürede önüne geçip gelişmesini sekteye uğrattılar. Mısırlılar bu engelleyici rutin karşısında çileden çıkmış durumdadır. Sokak kendi liderlerini yaratamamış; mevcut liderler de sokaktaki radikal havaya uyum sağlayamamıştır. Birçok insanın Sisi'nin karar alıp onu uygulayabilecek tek cesur lider olduğuna duyduğu inancın ardında bu gerçek yatmaktadır. 58 yaşındaki karizmatik general ile hâlâ popüler bir idol olan Nasır arasında çoktan karşılaştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Muhtemelen Sisi'nin tüm iktidarı alması halinde, vatandaşlar onun hep bunu plan-

ladığını iddia edeceklerdir. Ancak bu olması beklenen bir olay olacaktı: General kendi yaratmadığı bir iktidar boşluğunun içine girecektir.

Avrupa tarihi hakkında verilen vaazlarla Mısırlıları aklıselime çağıran yorumcular, Kahire'nin Haziran günleri ile 1848 Paris'i arasında benzerlikler kurmaya girişmiştir. İddialarına göre, her iki olayda da demokratlar talep ettikleri özgürlüklerin iktidar mücadelesi veren radikalleri güçlendirdiğini görmüşler ve hemen dizginleri eline alması için orduya yalvarmışlardır. Şüphesiz, sağlam demokratların askerler karşısındaki çelişkili tutumu iki örnekte de yaşanmıştı ancak bu, benzerliğin sona erdiği yerdir. Fransa'da mecliste çoğunluğa sahip olanlar muhafazakârlardı ve radikal bir grup tarafından tehdit edildiklerinde düzeni kurşunlarla ve süngülerle tesis etmeyi seçtiler. Buna karşılık, Mısır'daki tehdit radikallerden değil, muhafazakârların kendisinden geldi (birbirlerine sarılan politik, sosyo-ekonomik ve dinî muhafazakârlar). Tehdit sokaklardan da gelmedi: Mısır'daki gericiler yasama ile yürütme erkine hakimdiler ve ordu ile polisin desteğini almaya çalıştılar. Kitleleri harekete geçiren ve sokak protestolarına yönelten demokratlardı. Acınası zayıflıkları yüzünden, ayaklanmanın kıvılcımını tutuşturmak için eski rejimin medyası ile bürokratik alıcılara, başarıya ulaştırmak için devletin baskıcı aygıtlarına yaslanmak zorunda kalmışlardı. 1848 Fransa'sı ile 2013 Mısır'ı arasında ikinci bir ortak özellik bulunacaksa, bu demokratların Haziran sonrasındaki tutumlarında aranmalıdır: Manevi açıdan içerlemiş gazeteciler, sivil eylemciler ve sanatçılar yaptıklarının farkına varır varmaz sahneden çekildiler ve gücü hiç mücadele etmeksizin düzen kuvvetlerine bıraktılar. Bir kez daha görüldüğü gibi kendi ilkelerine aşırı kapılan idealistler soylu insanlar olabilirler; ancak kesinlikle kötü devrimcilerdir. Hedefleri daima kullandıkları araçlardan yücedir ve ahlâkî tereddütleri bu araçları geliştirmek için zorunlu olan seçenekleri kısıtlar. Kısacası, kendilerini gerçekten saran tarihsel anın doğasını kavramaktan çok tarihin onları nasıl hatırlayacağıyla ilgilenirler. Onlarınki daima bazı romantik inançlarla haklı gösterilen körce bir ku-

mardır. Nitekim her durumda kaybederler. Fransız köylüleri ikinci imparatora taç giydirdiler. Mısır'dakilerse bedeli ne olursa olsun İslâmcılıktan kurtulmak istediler – bu, Faust'un yaptığı gibi geçmişin şeytanlarıyla anlaşma yapmayı gerektirse bile.

Belki Mısırlılar hâlâ geleceğin, devrimlerini bir şekilde mutlu sona götüreceğini umuyorlardır. Belki devrimin önkoşulları Mısır'da hiç var olmamıştır insanlar yalnızca öyleymiş gibi davranmaktan bıkmışlardır. Ne olursa olsun kesin olan tek bir şey vardır: Mısırlılar bilinçli bir şekilde, dinî faşizm altında yaşamak yerine askerî yönetime dönme riskini göze almışlardır.

ÇEVİREN *Akın Emre Pilgir*

Arap Devrimlerinde Şiddet: Paradigmatik Bir Örnek Olarak Mısır

FARHAD KHOSROKHAVAR

Şiddetin durumundaki değişiklik

2010 yılının sonunda Tunus'ta meydana gelen Yasemin Devrimi ve Mısır'da Mübarek rejimine nokta koyan 25 Ocak Devrimi ile 2013'ün ortasında Mısır'da yasal seçimlerle iş başına gelen ilk başkan olan Mursi'nin anayasal fakat yetersiz başkanlığını sonlandıran askerî darbe arasında geçen iki yıllık zaman dilimi içinde Arap devrimlerindeki şiddetin durumu bir hayli değişmiştir. Tunus ve Mısır'daki ilk Arap Devrimleri şiddet karşıtlığı ve barışçıllık üzerine temellenmiş ikili bir motife sahipti. Bunlar vatandaşların ağırbaşlılığı (*karamah*) ile Arapça *selmiyah* sözcüğünde belirginleşmiş haldeydi. Diğer yandan şiddet iktidarın *modus operandisi* (hareket tarzı) idi. Bölgenin standartları ve Müslüman ülkelerin çoğunda bir gelenek halini almış devlet baskısı hesaba katıldığında, Yasemin Devrimi (Tunus) ve 25 Ocak Devrimi (Mısır) sırasında dahi, şiddet "ölçülü" olarak nitelendirilebilir bir boyuttaydı: Devrimler sırasında Tunus'ta ölenlerin sayısı yaklaşık 338[1] iken, Mısır'da 846'ydı.[2] Ölümle-

1 Bkz. "Report: 338 killed during Tunisia revolution", *Associated Press*, 5 Mayıs 2012.

2 Mısır devrimi sırasında yaşamını yitirenler ile ilgili çalışmalar yürüten resmi komisyon en az 846 kişinin öldürüldüğünü, 6.467 kişinin yaralandığını

rin göreli olarak sınırlı bir sayıda kalması kısmen otokratik yönetimlerin hızlı bir şekilde devrilmesinden kaynaklanmaktaydı (Tunus'ta 28 gün, Mısır'da 18 gün içinde). Tunus ve Mısır'daki hızlı devrim modeli diğer örneklerde tekrarlanmadı ve ölenlerin sayısı çok daha fazla oldu: Yemen'de Başkan Ali Abdullah Salih'in görevi bırakmasına kadar geçen sürede 2.000'den fazla insan öldürüldü.[3] Bu sayı Libya'da 30.000 civarındaydı.[4] Son olarak Suriye'deki iç savaş Haziran 2013'e kadar 100.000'den fazla insanının ölümüne sebep oldu.[5] Bazı ülkelerde eski rejimin devrilmesinden sonra da ölümler sürdü. Örneğin Mısır'da eski rejimin ortadan kalkmasından sonra ve 3 Temmuz 2013'teki askerî darbeden önce yüzlerce insan hayatını kaybetti. Darbe sonrasında, 80'i aşkın Mursi taraftarı, 8 Temmuz'da Cumhuriyet Muhafızları ile girdikleri çatışmada öldürüldü. 70'ten fazlası ise ay sonuna doğru gerçekleşen protestolarda katledildi.[6]

Mısır'da şiddetin sembolik durumu devrimden sonra değişti. Nitekim birbirinden farklı özelliklere sahip üç farklı dönem ayırt edilebilmektedir:

1- 10 Şubat 2011 (Mübarek'in devrilmesi) ile Haziran 2012'de Başkan Mursi'nin seçilmesi arasında geçen dönem. Bu dönemde silahlı güçler Silahlı Kuvvetler Yüksek Şurası (SKYŞ) aracılığıyla ülkeyi yönetmiştir.
2- Mursi'nin seçilmesinden devrilmesine kadar süren ikinci dönemde, seçimle göreve gelmiş parlamentoda hakim güç

---

duyurdu. Bkz. www.egypttoday.com/news/display/article/artId:269/coping-with-the-revolution/secId:6

3 Ahmed al-Haj, "Yemen says more than 2,000 killed in uprising", *The Washington Post*, 15 Temmuz 2012, www.washingtonpost.com/world/middle_east/yemen-says-more-than-2000-killed-in-uprising/2012/03/18/glQAGOtcLS_story.html

4 Laub Karin, "Libyan estimate: At least 30,000 died in the war", *The Guardian*, 8 Eylül 2011, www.guardian.co.uk/world/feedarticle/9835879

5 Bkz. Syrian Observatory for Human Rights, 1 Nisan 2013, www.facebook.com/syriaohr/posts/354743437967334

6 Bkz. CrisisWatch No. 120, 1 Agustos 2013, www.crisisgroup.org/~/media/Files/CrisisWatch/2013/cw120.pdf?utm_source=cw120email&utm_medium=full&utm_campaign=cw.

Müslüman Kardeşler'in politik kanadı Özgürlük ve Adalet Partisi'ydi. Nitekim başkan da bu partinin saflarından seçildi.

3- Ordunun, Selefi Nur Partisi'nin, el-Ezher Camisi imamı Ahmed el-Tayib'in ve Kıptilerin ruhani lideri Papa Tavadros'un da dahil olduğu, çoğunlukla muhalefetteki seküler partilerin meydana getirdiği bir cepheyle ittifak kurarak (muhalefet ile başkanın görevden alınması için milyonlarca oy toplamış Temerrüd adlı yeni oluşumun önayak olduğu büyük gösterilerin ardından), Mursi'yi devirmesiyle başlayan dönem. Bu dönemde şiddet açısından yeni bir sayfa açıldı: Müslüman Kardeşler bayrağı altında Mursi'nin diktatörlüğünü önlemek için, başkanın görevden alınmasını, 25 Ocak Devrimi'nin ruhuyla uyumlu meşru bir itaatsizlik eylemi olduğunu iddia eden muhalefet, ordunun yanında saf tuttu. Görevden alınmış başkanın takipçileri bu görüşe karşı çıktı ve bu eylemi askerî darbe olarak nitelendirdi. Özellikle Kahire ile İskenderiye'nin büyük şehirleri ve kasabalarında düzenledikleri oturma eylemleri ve gösteriler öyle bir noktaya geldi ki, ordu yüzlerce insana ateş açıp öldürdü veya sakatladı. Şiddetin doğası değişmiş oldu: Şiddet artık Müslüman Kardeşler temsilcilerinin, devrim sonrasındaki başa çıkılamayan durumu idare etmedeki beceriksizliklerinden değil, dikte ettiklerini toplumun geri kalanına empoze etmeye çalışan yeni bir hükümetten kaynaklanıyordu. Şiddetin bu yeni türü, muhalefetin demokratik bir yolu takip etme ve ordunun iktidarı tamamen teslim etmesi gerektiği iddialarını tartışmaya açtı. Aynı dönemde ordunun baskısı Müslüman Kardeşler'i "inancı için şehit olmaya hazır politik bir kurum" haline getirdi. Konumu ise küstah, yetersiz ve "bütüncül" bir örgütten, zulmedilmiş, haksızlığa uğramış bir grup insana doğru değişti. Müslüman Kardeşler'in statüsünde, devrimci durumun hızla değişen halet-i ruhiyesi ve bakış açısından kaynaklı "sembolik bir kırılma" yaşandı. Mısır ordusu-

nun ülkeyi yönettiği geçici dönemde, ordunun beceriksizliği ve inkâr edici tutumu halkın ve özellikle "Tahrir gençliği"nin nefretini uyandırmıştı. Bir yıl sonra Mursi'nin seçilmesinin ardından, aynı kötü ordu bir kurtarıcı haline geldi ve birçok genç Tahrir'de Temerrüd hareketi altında askerî bir müdahale yapılmasına yönelik çağrılarda bulundular. Genel olarak, Mısır'daki halet-i ruhiyede yaşanan kırılma belirsiz politik gelecek ve istikrarsızlığın birçok genç insanın, devrimin temel aktörlerine, yani devrimci gençlere, Müslüman Kardeşler hiyerarşisine, muhaliflere ve diğerlerine dair görüşlerini çok çabuk değiştirmesinden kaynaklanıyordu.

Şiddetin tarihsel kökenleri

Arap Devrimleri'ndeki şiddetin yapısal kökenlerini anlamak için, bunların tarihsel arka planlarına başvurmak şart. Kendimizi, Tunus'la birlikte devrimin öncülerinden biri olan Mısır'la sınırlamaktayız. Dekolonizasyon (bağımsızlığa kavuşma) süreci, sekülerliğin devlet tarafından uygulandığı tarihsel düzenlemeler, sekülerleşme sürecini biçimlendiren İslâm'ın rolü ve toplumsal hareketlerin yeni bir dinamizm oluşturma biçimi şiddetin inşasında önemli roller oynamıştır.[7] Ekonomik köken ihmal edilebilir ancak sekülerleşme süreci birbirine karşıt mevcut güçleri, politik seviyede seküler taraf ile İslâmcılar arasındaki ilişkiyi şekillendirmede etkin bir rol oynamıştır.

Mısır'ın İslâmcı kimliği, 1970'de Nasır'ın ölümünden sonra, Müslüman Kardeşler ile sonrasında İslâm'ın Suudi Vahabi biçiminden derin bir şekilde etkilenmiş Selefiler tarafından gerçekleştirilen aşağıdan İslâmlaştırma süreciyle pekiştirilmiştir. Müslüman Kardeşler uzun süre resmi olarak yasaklı olsa da, politik seviyede olmasa bile sokakta ve tabanda etkindi.

---

7 Geniş bir literatür arasından şu kaynağa başvurulabilir: M. W. Daly, (ed.) *The Cambridge History of Egypt: Modern Egypt From 1517 to the End of the Twentieth Century*, cilt II, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

İslâmcı partiler ve aralarındaki çekişme

Mısır Devrimi'yle Mübarek rejiminin ortadan kaldırılmasından sonra, siyasal İslâmcı partiler serbest seçimler yoluyla parlamentoya girdi. Müslüman Kardeşler 2011-2012 seçimlerinde aldıkları % 37,5 oranındaki oyla en güçlü politik parti haline geldi. Onu % 27,8 oranındaki oyla takip eden İslâmcı Nur Partisi oldu. Devrimci gençliğin temel eğilimleri bakımından İslâmcı gruplara ait olmaması ile bu yeni şiddet biçiminin tohumları da atılmış oldu. İki temel İslâmcı partinin, Müslüman Kardeşler ile Selefiler, geçmişte idare etme deneyimleri olmamıştı. Ya el altından faaliyet yürütmekteydiler (Müslüman Kardeşler) ya da politik liderlik gibi bir iddiası olmayan taban örgütleriydiler (Selefiler). Parlamentoda çoğunluğu aldıktan sonra, bu iki örgüt, devrim sonrasındaki durumun daha fazla diyalog gerektirdiği, istişare ve hoşgörüye dayanan yeni bir politik davranış biçiminin şart olduğu gerçeğine karşı duyarsız kaldı. "İslâmcı" kökenleri, toplumun daha seküler unsurlarına ve bu gruba karşı cephesel bir muhalefet yürüten ve daha dinî bir yönetim arzusunda olan İslâmcılara karşı tavırlarında da ikilem yarattı. İslâmcı ve seküler yönetimin birbirine zıt tutumları arasında sıkışmış olan Müslüman Kardeşler uygun manevralar yapamadı ve siyasi özgürlükler kadar sosyal adalet arayışı içinde olan devrimci gençler ile seküler orta sınıf arasındaki itibarını yavaş yavaş kaybetti. Seküler muhalefet grupları başlangıçtan itibaren İslâmcılara karşı şüpheciydiler ancak seçilmiş başkanın basiretsiz kararlarıyla bu şüphe tam bir güvensizliğe dönüştü (Başkan bir süreliğine Mübarek diktatörlüğünü hatırlatan çeşitli güçleri elinde topladı, tutarsızdı ve bazen, politik kararlarıyla tamamen bağdaşmaz bir biçimde muhalefet partilerini göz ardı ediyormuş gibi davranıyordu). Daha bir yıl bile geçmeden Mursi'nin liderliğini tasvir eden tablo, iktidarın geniş bir zeminde paylaşılması yerine Müslüman Kardeşler'in üstünlüğünü isteyen, Mübarek rejimini devirdiklerini iddia eden seküler güçlere karşı duyarsız ve özellikle ulusal gelirin yüksek bir dilimini oluşturan turizm sektörü başta olmak üzere kötü

ekonomik durumla başa çıkmada beceriksiz bir hükümet olgusuydu. Devrime öncülük etmiş seküler gençler Müslüman Kardeşler aracılığıyla İslâmcılığın devlet aygıtı ve bürokraside yaygınlaşmasını desteklediğinden şüpheleniyorlardı. Kıptiler ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler bir diğer önemli sorundu. Müslüman Kardeşler, Selefilerin saldırılarına karşı Hıristiyanları korumamakla suçlanıyordu.

Devrimden sonra İslâmcılaşma iki farklı yönde seyir izledi. Bir yanda Müslüman Kardeşler yoluyla, diğer yandan Selefiler yoluyla. Müslüman Kardeşler içinde, halk oylarını kabul, seçim sürecine duyulan saygıyla el ele gitti. Selefiler arasındaysa, devrim sonrasında politik partilerin kurulması (El-Nur ve sonrasında El-Şaap) sisteme politik olarak dahil olma isteklerini ifade ediyordu (Mübarek döneminde politikadan uzak duruyorlardı). Hatta toplumsal öncelikler ile ilgili olarak parçalı bir politik cephe oluşturdular (El-Nur Partisi ekonomik açıdan muhafazakâr bir yapıdayken, El-Şaap şehirlerde ve kırsal kesimdeki düşük gelirli çalışanların ve marjinal konumdakilerin ihtiyaçlarına odaklanmayı seçti).

Politik Selefi partiler dinî ve politik esaslarda da farklılık gösterdiler. İlki dinî vaazlarında son derece muhafazakâr bir yönelim içine girerken, ikincisi politik uzlaşmalar içine girme niyetindeydi. Nitekim politik ve dinî liderlik arasındaki anlaşmazlıklar sekteye uğramış sekülerleşme sürecine yeni perspektifler açmışu.[8] Selefiler Kıptiler ile seküler insanlara karşı hoşgörüsüzdü. Ayrıca uzun vadede günlük yaşamda ve anayasada şeriat kurallarını yerleştirme çabasındaydılar.

Seküler olanlar Selefiler ve Müslüman Kardeşler ile, kültürel ve dinî konularda sürtüşme içindeydiler. Politik konularda ise, Selefiler ile seküler partiler arasında Müslüman Kardeşler iktidarını gevşetmek için *ad hoc* ittifaklar oluştu. Selefilerin son ittifakı ise Başkan Mursi'yi devirmek amacıyla ordu ve seküler muhalefet partileriyle oldu.

Mursi'nin devrilmesinden önce, İslâmcılar seküler tarafın

8 Bkz. Mai Şams El-Din, "New Salafi party has curious policy mix" (23 Ekim 2012), http://www.egyptindependent.com/node/1196166

Mübarek rejiminin kalıntılarıyla eski politik düzeni yeniden tesis etme niyeti taşıdığından şüpheleniyordu. Diğer yandan seküler taraf, İslâmcıların gizliden gizliye İslâmcı bir teokrasi kurma amacı taşıdıklarını düşünüyordu. Müslüman Kardeşler askerî darbeyle iktidardan düşürülür düşürülmez, 25 Ocak Devrimi'nin demokratik amaçları ve niyetlerini yeniden canlandırdıklarını iddia ettiler. Halbuki bu görüş sokaklardaki şiddet ve katliamla taban tabana zıttı. Her iki tarafın da şüphe içinde olması diyalog imkanını baltaladı. Karşılıklı güvensizlik ve işbirliği yapamama hali "sokak siyaseti" ile şiddete kapı açtı. Siyasi partiler insanları din, toplum, sosyal adalet ve özgürlüklere dair muhalif görüşlerle entegre etmekte aciz kaldılar. Sembolik olduğu kadar gerçek de olan şiddet, iki karşıt dünya görüşünün politik seviyede karşılıklı reddiyesinin ve diyalogsuzluğunun sonucuydu. Seküler değerler üzerinde temellenmiş olanı sol ve ulusalcılıkla içiçe haldeydi. İslâmın eylemci bir görüşünü benimsemiş olan diğeri ise demokrasiyi gönülsüz bir biçimde kabul etmekte fakat kimi gözlemcilere göre gizli ve militan bir örgüt olan, radikal (Qotbist) ve reformist eğilimler arasında ikiye bölünmüş, çok katmanlı bir örgüt olan Müslüman Kardeşler'in yapısı nedeniyle demokrasiden şüphe etmekteydi. Müslüman Kardeşler'in kısa süreli iktidarı (bir yıl) Mısır toplumunu radikal bir biçimde kutuplaştırdı. Bu Müslüman dünyanın hemen hemen tamamında mevcut olan gerilimle paralellik taşımaktaydı: Seküler taraflarla İslâmcılar arasında politik seviyede az çok mutlak bir görünüme bürünen uzlaşmazlık. Bir yüzyılı aşkın sekülerleşme süreci, İslâmcılar ile seküler insanların uzlaşmaktan ziyade sürtüşme içine girdikleri bölünmüş toplumlar yarattı. Cezayir'de (1991-1992) bu kırılmanın somut örneği askerî bir darbeydi. Türkiye modeli ise mevcut gerilimlerin, günümüzde dahi, az çok kurumsal yollarla baş edilebildiğine örnek teşkil etmektedir. Ben Ali'nin görevden çekilmesi ve İslâmcı Ennahda'nın seçilmesinden sonra Tunus'un 2013 ortasındaki durumu, kronik bir istikrarsızlığa göğüs geren bir politik sistem içerisinde iki ayrı düşünce biçiminin son derece kırılgan bir birliktelik yaşadığını göstermektedir.

Antagonistik sekülerleşme

Antagonistik sekülerleşmeyle kastettiğim şey, iki veya daha fazla grubun dinî ve politik kimliklerini birbirlerine karşıtlık temelinde inşa ettikleri, dinin bu kimlik oluşumunda temel unsur olduğu ve politik sistem içindeki dini-politik ayrılıkları çözme aracı olarak şiddetin son derece öne çıktığı bir süreçtir. Muhalif dinî görüşler ya bir grup tarafından dinin reddedilmesi ve diğeri tarafından inatla dinî bir yaklaşımın benimsenmesi ya da ikonik unsurlar üzerinden (kutsal metinler, peygamberler veya ibadet edilen kimseler...) dinî inanca dair en doğru anlayışa kendilerinin sahip oldukları iddiasını taşıyan farklı gruplar arasında siyaset ile dinin yorumlanmasında yaşanan rekabet ve seküler ideolojileri benimsemiş diğer grubun dini özel alanla sınırlandırma çabası şeklinde tezahür etmektedir.

Birçok Müslüman toplumda olduğu gibi Mısır'da da, devrim sonrası yükselen şiddetin kaynaklarından biri, 19. yüzyıldan bu yana süregelen antagonistik sekülerleşme sürecinde yatmaktadır. Modernleşme süreci seküler taraflar ile İslâmcı perspektife sadık kalan, dinî temellere dayalı bir toplum inşa etme niyetinde olan kimseler arasında derin bir ayrılık meydana getirmiştir. Aktivist Müslümanlar Reformcular ile İslâmı politik alana taşımak isteyen radikal gruplar şeklinde ikiye bölünmüştür. Radikal gruplardan Vahabiler İslâm'ı hayatın tüm alanlarına taşıma niyetinde olmuşlardır. Görüşleri, İslâm'ın tefsirci, Şiilik ve Sufilik karşıtı yorumlanması üzerinde temellenmiştir. Bir diğer radikal grupsa 1920'lerin sonundan itibaren, özellikle Mısır'daki Müslüman Kardeşler aracılığıyla İslâm'ın devrimci bir yorumunu savunmuşlardır. İkincisinin devrimci perspektifi, Şiiler de dahil olmak üzere tüm İslâm dünyasında derin bir etki bırakmıştır.[9] Mısır ve Tunus'taki Selefiler İslâm'ın Vahabilik akımından etkilenmiştir.

9 Müslüman Kardeşler içindeki İslâmcı devrimcilik eğiliminin öncülerinden Seyyid Kutub'un önemli konuşmaları 1964'te yazılı hale getirilmiş, ardından İran İslâm Cumhuriyeti'nin bugünkü lideri Ayetullah Hamaney tarafından Farsça'ya çevrilmiştir.

İslâm'ın farklı akımları arasındaki birbirine zıt İslâmcı görüşler, 19. yüzyıldan bu yana Müslüman toplumlardaki sekülerleşme tarihinde kesitler meydana getirmektedir: Reformcular (Afgani-Abduh akımları), Sünni dünyasının Selefi ve Vahabi anlatılarında vücut bulmuş köktendinciler, İran Şiileri arasındaki Fedai İslâm ve Sünni dünyasında Müslüman Kardeşler'in temsil ettiği (Seyyid Kutub ile Mavdudi'nin *hakimiye* kavramı) devrimci akımlar ile Ayetullah Humeyni'nin "İslâmcı Hükümeti" (*Velayet-i Fakih*). Modernleşme sonucu ortaya çıkan seküler gruplar, dinî radikalizmin farklı akımları arasındaki muhalefeti, sorunlu bir modernleşme sürecinden geçen İslâm dünyasının temel özelliklerinden biri haline getirdi. Bu gerilim bir yüzyılı aşkın tarihsel bir geçmiş boyunca, başta Mısır olmak üzere Arap Devrimleri'nin siyasetini belirleyen unsur oldu.

Haziran 1967'de İsrail'le yapılan Altı Gün Savaşı'nda alınan ağır yenilgi sonrasında Nasır'ın 1968'de ölümü ve 1979'da İran'da gerçekleşen İslâm Devrimi Sekülerizm-İslâmcılık karşıtlığını farklı ve radikal bir biçimde alevlendirdi. Bu defa radikal İslâmcılar yalnızca seküler kişilere (inançsız, kafir, putperest olarak suçlananlar) değil, İslâmcılığın teokratik görüşünü reddeden aktivist Müslümanlara da saldırdılar.

2010 yılında Tunus'ta, 2011'de Mısır'da patlak veren Arap Devrimleri, Arap dünyasındaki kusurlu sekülerleşme sürecinde yeni bir dönemin habercisi oldu. En azından genç, seküler, orta sınıftan veya orta sınıf adayları ("orta sınıfa terfi edecekler"[10]) insanların vatandaşların onuru (*karamah*), şiddetten kaçınma (*selmiyah*) ve vatandaşların politik alanı şekillendirmede üstlendikleri rolün zirveye çıkacağı (politik çoğulculuk) "dinden uzak" bir politik görüş üzerinde temellenmiş yeni bir mesaj ilettiği bu ilk dönemde böyle olmuştur.

25 Ocak Devrimi'nden bu yana geçen yaklaşık iki seneden sonra Müslüman Kardeşler, seküler taraflar için birçok açıdan devrimin fikirlerine ters düşen gayri meşru bir iktidarın vücut

10 Bkz. Farhad Khosrokhavar, *The New Arab Revolutions that Shook the World*, (Londra: Paradigm, 2012).

bulmuş haliydi. İlk olarak hükümeti "kardeşleştirmeye" çalışarak (hükümeti Müslüman Kardeşler'in himayesi altına sokarak, *ikhwanah*), ikinci olarak da Müslüman Kardeşler'i "hükümetleştirerek", örgütleri ile hükümet arasındaki ayrımı kendi bakış açılarına göre gittikçe daha bulanık bir hale getirdiler ve böylelikle hükümetin İslâmcı bir örgüt nazarındaki özerkliğini inkâr ettiler. Muhalif politik partiler birçok farklı gruba bölündüğü için, muhalifleri Müslüman Kardeşler ile yapıcı bir biçimde entegre etme imkanları yoktu. Sokaklarda aylar boyu süren şiddet, Mursi'nin meşruiyetini erozyona uğrattı ve muhaliflerle kurulacak politik uzlaşmaları imkansız hale getirdi. Futbol seyircileri Ultralar gibi radikalleşmiş politik eylemciler ve solcu Siyah Blok[11] sokak şiddetini bir kat daha alevlendirdi ve yeni gelişmekte olan politik sistemi istikrarsızlığa düşürdü.[12]

Sokak protestoları, birkaç orta sınıftan gencin, seküler insanların ve Temerrüd Hareketi'nin birlikte ve kendiliğinden bir dinamikle yarattıkları yeni bir muhalefet türünce desteklendi. 28 yaşında bir gazeteci olan Mahmud Bedir Nisan 2013'te dört diğer aktivistle Temerrüd ("İsyan") Hareketi'ni kurmuştu.[13] Bu Hareket, Kefaya Hareketi, Ulusal Kurtuluş Cephesi (seküler politik partilerin bir ittifakı) ve 6 Nisan Gençlik Hareketi (Mısır'da 25 Ocak Devrimi'yle sonuçlanan sokak gösterilerini başlatan başat örgütlü gruplardan biri) tarafından desteklenmekteydi. Mursi'nin görevden ahnması için imza toplama kampanyası başlatan Temerrüd, 22 milyondan fazla insandan imza almayı başardı. Bu, Haziran 2012'de Mursi'nin başkan olmasını sağlayan 13 milyon oyun bir hayli üzerindeydi. O günden beri, Temerrüd'ün eylem biçimi birçok Arap ülkesine, Tunus'a, Bahreyn'e, Filistin'e ve diğerlerine yayılmaktadır.

---

11 Bkz. El beyan el evvel, Siyah Blok, Mısr (ilk açıklama, Siyah Blok, Mısır), www.youtube.com/watch?v=vniZuUREBCA&feature=player_embedded, Yayınlanma tarihi, 23 Ocak 2013.

12 Clashes in Egypt in lead-up to anniversary, Aljazeera, 25 Ocak 2013, www.aljazeera.com/news/middleeast/2013/01/2013124215920363101.html.

13 Bkz. Peter Hessler, "Winners and Losers in Egypt's Ongoing Revolution", *The New Yorker*, 22 Temmuz 2013, www.newyorker.com/reporting/2013/07/22/130722fa_fact_hessler?printable=true&currentPage=all

Mısır Devrimi'nin üç dönemi

Tunus'ta ve Mısır'da, gerek devrim öncesinde gerekse devrimin yaşandığı günlerde, en görünür olan devrimci aktörler görünüşleri itibariyle seküler,[14] genç, çoğunlukla orta sınıfa üye olan ve bir kısmı Batı'daki Arap diasporasından gelen kişilerdi. Mısır'da, Tahrir Meydanı'nda toplanan göstericilerin çoğu seküler Müslümanlardı. Nitekim ayrımcı olmayan vatandaşlık görüşlerini gözler önüne sermek için Hıristiyanlarla (Kıptiler) birlikte ortak dualar okumuşlardı.[15]

Otoriter rejimin yıkılmasından sonra, yeni bir eylemci türü ön plana çıktı. İlk dönemde protestocular anti-otoriter ve demokrasi yanlısı bir karakter taşıyorlardı; devrim sonrasındaki aktörler ise kendilerini ya Müslüman Kardeşler ya da Selefilerle özdeşleştirerek birbirlerine bağlı Müslümanlar olarak tanımlıyorlardı. Bu aktörler, otokratik iktidarı sonlandıran hareketlilikte dinin başat unsur olduğunu düşünmeyen "seküler" ve "liberal" Müslümanlar için bir şok oldu.[16] Müslüman Kar-

14 Tunus'ta olduğu gibi Mısır'daki devrimcilerin iddialarını doğrudan dinî atıflar taşımamaktaydı. Tunus'ta intihar eden genç Buazizi bunu dinsel bir meseleyle ilişkili olarak yapmadı (genel olarak bakıldığında İslâm intiharı günah saymaktadır ve onun eyleminin şehitlikle doğrudan ilişkisi yoktur). Kahire'deki Tahrir Meydanı'nda atılan sloganlarda ne dinî bir iddia ne de atıf vardı. Mısır ve Tunus'taki devrimler, toplumsal taleplerin, ortaya konuşu bakımından dinî olandan farklı toplumsal bir alanı varsaymaları bakımından "post-İslâmcı" bir nitelikteydi. Alanların bu şekilde birbirinden ayrılması bu fikirlerin taraftarları tarafından anti-İslâmcı olarak görülmemekteydi. Taleplerin merkezinde, diktatörlüğün, yozlaşmanın sona ermesi ve insanların politik alana özgürce dahil olması bulunmaktaydı. Bu iki paradigmatik devrimin "seküler" kanadı bu olgulara işaret etmektedir. Ancak bu görüş Batı'daki seküler hareketlerden farklıdır. Çünkü İslâmla çelişkili olabilecek, vatandaşlık konusu (gayrimüslimler Müslümanlarla aynı haklara sahip olmalılar mı?), din değiştirme sorunu (ridda), bankacılık mevzusu (riba', tefecilik kavramı) gibi demokratik konuları belirsiz tutmaktadır. Tunus ve Mısır'da devrime öncülük etmiş olanlar bu soruları "görmezden gelmiştir" ancak anti-İslâmcı veya ateist değillerdir. Çoğunluğu "sekülerleşmiş inançlılardır" (Batılılar gibi sekülerleşmiş diaspora üyeleri hariç).

15 Bkz. International Crisis Group. "Popular Protest in North Africa and the Middle East (I): Egypt Victorious?." Middle East/North Africa Report No. 101. International Crisis Group. 24 Şubat 2011, www.crisisgroup.org/en/regions/middle-east-north-africa/north-africa/egypt/101-popular-protest-in-north-africa-and-the-middle-east-I-egypt-victorious.aspx.

16 Batılı çağrışımlarıyla birlikte "seküler" sözcüğünün birtakım şerhler konul-

deşler'in üyeleri halka daha yakındı. Örgüt, Hasan el-Benna tarafından kurulduğu 1928 yılından bu yana uzun bir siyasi muhalefet geçmişine sahipti. Ancak insanlar için (Müslüman Kardeşler de dahil) Selefileri toplumsal ve politik aktivistler olarak görmek şaşırtıcı olmuştu. Çünkü Mübarek döneminde kendisini politikadan uzak olarak tanımlamış, aşağıdan İslâmlaştırmayı savunan, politik faaliyetleri İslâmcı yönetime karşı gayrimeşru eylemler olarak gören ve bundan dolayı İslâm'ın pasifist bir biçimini benimsemiş bir gruptu.

Çiçeği burnunda devrimci hareketin merkezinde yer alan seküler, modernist gençlikle kıyaslandıklarında, Müslüman Kardeşler ile Selefiler devrimin başka bir tablosunu temsil etmekteydi. İlk dönemdeki aktörler yavaş yavaş, devrimin İslâmcılar tarafından "çalındığını" düşünmeye başladılar. İslâmcılar onların gözünde halk isyanının ideallerine ihanet etmişlerdi.[17]

Siyasal partiler kendilerine yakın dinî örgütler karşısında daha özerk bir konuma geldiler. Örneğin cinsiyet eşitliği hususunda Müslüman Kardeşler, dinî ortodoksluk adına kadınların özgürlüğünün sınırlandırılması gerektiğine inanırken Müslüman Kardeşler'in politik kolu Özgürlük ve Adalet Partisi çok daha ikircikli bir tavır takındı.[18] Seküler ve liberal partiler onların politik ve dinî tutumları arasındaki çelişkiyi ikiyüzlülük ve ikili oynama olarak adlandırdı.

madan kullanılması zordur. Seküler Müslümanlarla (veya seküler insanlarla) kast ettiğim, dünya görüşleri bakımından Müslüman Kardeşler ve Selefilerden farklı bir yerde olan, temel reformların şeriat düzenine uygun bir şekilde düzenlenmesi gerektiğine inanmayan ve İslâmın ahlâkî veya toplumsal meşruiyetini inkâr etmeksizin çoğunlukla "dinin gereklerini yerine getirmeyen" kişilerdir. Çok belirsiz bir tarzda "sekülerleşmiş" kimselerdir. Bunu İslâma karşı çıkarak değil dinî buyruklarla bağlarını gevşeterek yapmışlardır. Yalnızca küçük bir azınlık, kelimenin Batılı anlamında "sekülerdir". Bunlar çoğunlukla üst-orta sınıftan ya da diasporadandırlar. Yine de din taleplerinin başında gelmemektedir. Temel kaygıları toplumsal adalet ve siyasal açıklıktır. İran'ın genç kuşaklarında görülen bu türden sekülerleşmenin ikircikliliği için bkz. Farhad Khosrokhavar & Amir Nikpey. *Avoir vinat ans au pays des ay atollahs: la vie quoted ienne des jeures a Qom*, (Paris: 2009).

17 Bkz. Mark LeVine, "Tahrir's late night conversations", El-Cezire İngilizce, 5 Aralık 2011.

18 Bkz. David D. Kirkpatrick ve Mayy el Sheikh, "Muslim Brotherhood's Statement on Women Stirs Liberals' Fears", *New York Times*, 14 Mart 2013.

Mursi'nin Müslüman Kardeşler'in başkanlığından devlet başkanlığına terfi ettiği başkanlık seçimlerinin üzerinden daha bir yıl bile geçmeden kutuplaşma süreci başladı. Birçok bakımdan bölünmüş durumdaki siyasi muhalefet, Ulusal Kurtuluş Cephesi adlı bir ittifakın altında bir birlik görüntüsü çizebildi. Cepheyi meydana getiren şey Mursi iktidarının reddi ve demokrasiyi kurtarmada onunla hiçbir ortaklıklarının olmamasıydı. Mursi'nin başkanlığını niteleyen, muhalefetle diyalog içine girmemesi, yeni anayasa konusunda uzlaşma arayışlarını reddetmesi ve yeni hükümetin "yönetme tarzı"ydı. Kasım 2012'de çıkardığı bir Başkanlık kararnamesiyle kendisini Mübarek dönemini hatırlatan güçlerle donattı. Böylelikle hakim yargı sistemi içerisinde tüm yargı yollarından muaf tutuluyordu. Kararname ayrıca, muhalefetin reddettiği bir anayasa taslağının, Müslüman Kardeşler ağırlıklı bir meclisten hızlı bir şekilde geçirilmesi imkanını tanıyordu. Muhalefet, Müslüman Kardeşler İslâmcılığının anayasada baskın varlığı ve dinî azınlıklarla (Kıptiler) kadınların özgürlüğüne karşı duyarsız olması sebebiyle anayasa taslağına karşı çıktı.

Böylelikle Mursi'nin başkanlığının ilk günlerinde mevcut olan karşılıklı şüphe, yerini nihai güvensizliğe ve temelden bir redde bıraktı. Mursi'nin hükümetin siyasi sürekliliğine saygılı olmaması, yönetimdeki beceriksizliği, muhalefete yönelik tehditlerle birleştiğinde, Müslüman Kardeşler'in yalnızca demokrasiyi geliştirmede değil, bürokrasinin idaresini sağlamlaştırma konusunda da başarısız olduğu gözler önüne serildi: Nil Nehri'ne kurulan baraj için Etiyopya'nın bombalanması ile ilgili bir tartışmanın gizli kalması gerekirken televizyonlarda gösterilmesi.[19]

Kişisel özgürlüklere gelince, polis işkenceleri, haksız tutuklamalar ve gözaltılar, keyfi hükümler (Hicvi TV'nin bir programı olan El Bernameg'in yıldızı Bassem Yusuf'a, Ocak 2013'te başkanı kötülediği için dava açıldı), protestoculara karşı sokak

19 "Morsi's talks with politicians, Ethiopia "war" broadcast on TV spurs criticism", *Egypt Independent*, 4 Haziran 2013, www.egyptindependent.com/print/1811886

şiddeti ve diğer yasa ihlalleri neredeyse her gün medyada veya bloglarda yer alıyordu. Müslüman Kardeşler ayrıca eğitim hizmetlerini de "kardeşleştirmeye" (Müslüman Kardeşler'in etkisi altına sokmaya) çalışmakla suçlanıyordu.[20] Seküler kadınlar Müslüman Kardeşler başkanlığının ortodoks bir İslâm anlayışı altında haklarını azaltmaya çalıştığından şüphelenmekteydi.[21] Müslüman Kardeşler'in din adına kadın ve erkeğin yasa önünde eşitliğini sorgulayan açıklamalarından ve yine Müslüman Kardeşler'in resmi internet sitesi olan Ikhwanweb'te Birleşmiş Milletler'in kadına karşı şiddet üzerine yayınladığı bir metnin, Batı'nın Müslüman ülkeleri kültürel olarak işgali olarak nitelendirmesinden sonra, 8 Mart Uluslararası Kadın Hakları Günü'nde gösteriler düzenlendi.[22]

Entelektüeller hükümetin seküler değerlere karşı önyargılarına ilişkin şüphelerini ifade ederek, Müslüman Kardeşler temsilcileriyle kültürün "İslâmlaştırılması"na karşı çıktılar. Bu değerler onlara göre Mısır Devrimi'ni var eden değerlerdi.[23]

Müslüman Kardeşler hükümeti, birçoğu Eski Rejime ("Folul") veya seküler muhalefete sempati beslediğinden şüphe edilen yargıçların güçlerini azaltma niyetindeydi. Hükümetin ağırlıkta olduğu Şura Konseyi, Mayıs 2013'te üyeleri adli mercilere dayatılan yeni kısıtlamalara uymayı reddeden yargının gücünü sınırlandırma gayreti içindeydi.[24]

5 Haziran 2013'te birçok önemli sanatçı, Kahire Opera Evi'nin müdürü Ines Abdül Dayem ile Uygulamalı Sanatlar

20 Chaimaa Abdel-Hamid, "Politique: L'éducation en Egypte prise pour cible", 27 Şubat 2013, hebdo.ahram.org.eg/NewsContent/963/10/124/1803/Politique-Léducation-en-Egypte-prise-pour-cible.aspx

21 David D. Kirckpatrick ve Mayy el Sheikh, "Muslim Brotherhood's Statement on Women Stirs Liberals' Fears."

22 Anne-Laure Frémont, "Egypte: plaidoyer des Frères contre l'égalité des femmes", 15 Mart 2013, www.lefigaro.fr/international/2013/03/15/01003-20130315ARTFIG00627-egypte-plaidoyer-des-freres-contre-l-egalite-des-femmes.php

23 "Intellectuals Protest against the Islamization of Egyptian Culture", 6 Temmuz 2013, www.asianews.it/view4print.php?l=en&art=28135

24 "Judges reject Shura intervention", 29 Nisan 2013, weekly.ahram.org.eg/Print/2789.aspx

Departmanı müdürü Salih el-Meligi'yi görevden atmış Kültür Bakanı Alaa Abdül Aziz'e karşı ayaklandı.[25] Benzer bir şekilde, Mübarek rejimi süresince Müslüman Kardeşler'in yanında yer almış öğrenciler, yeni demokratik görüşleri doğrultusunda hükümetin yönetimini reddettiler. Öğrenci sendikasının Mart 2013'teki seçimlerinde, Müslüman Kardeşler çoğunluğu "liberaller"e kaptırdı.[26]

Büyük şehir ve kasabalardaki birçok mahalle, ipleri kendi ellerine aldı. 3 Mart'ta Port Said'te protestocularla yapılan çatışmalarda üç polis memuru öldürüldü. Ordu ise göstericilerin yanında yer alıp onları güvenlik güçlerinden ayırdı.[27] 29 Mart'ta İskenderiye'de yapılan gösteriler, özgürlükleri kısıtlayan ve yakın zamanda muhalif eylemcileri sorgulayan Müslüman Kardeşler'e karşı valiliği harekete geçirdi. Müslüman Kardeşler taraftarları İskenderiye'nin Sidi Gaber mahallesinde, akşam saatlerinde göstericilerle çatıştı. Her iki taraf da birbirine molotof kokteylleri ve taşlar fırlatıyordu. Müslüman Kardeşler merkezlerine karşı şiddet eylemleri İskenderiye'nin diğer mahallelerine de yayıldı. Süveyş'te eylemciler, başsavcının istifasını istemek ve özgürlüklerin kısıtlanmasını protesto etmek için, Cuma namazı sonrası Arbaeen Meydanı'nda toplandılar. Kafrü'ş Şeyh kentinde Dostur Partisi ile Kefaya Hareketi üyeleri bir gösteri düzenledi.[28] Nasır kentindeyse, 6 Nisan Gençlik Hareketi, İçişleri Bakanı Muhammed İbrahim'in evi önünde bir gösteri düzenledi ve dört üyesi tutuklandı.[29] Aynı şey daha birçok kentte tekrarlandı. Müslü-

25 Mariam Iskander, "Demonstrating artists break into Ministry of Culture", Daily News Egypt, 5 Haziran 2013, www.dailynewsegypt.com/2013/06/05/demonstrating-artists-break-into-ministry-of-culture/

26 Moustapha Al-Naggar, Egypte, "Les étudiants disent non aux Frères musulmans, Al-Shourouk", 19 Mart 2013, www.courrierinternational.com/article/2013/03/19/les-etudiants-disent-non-aux-freres-musulmans

27 "Egypte, Affrontements à Port-Said: police et armée dans des camps opposes", *Al-Tahrir*, 5 Mart 2013 www.courrierinternational.com/breve/2013/03/05/affrontements-a-port-said-police-et-armee-dans-des-camps-opposes

28 MENA, Violence erupts in Alexandria, Zagazig Protests, 29 Mart 2013, www.egyptindependent.com/print/1603091

29 "Four April 6 members arrested in Nasr City protest", Al-Masry Al-Youm, www.egyptindependent.com/print/1602741

man Kardeşler politikaları, özgürlüklerin kısıtlanması ve Müslüman Kardeşler'in resmi görevleri hakkıyla yerine getiremeyip bu görevlere yalnızca Müslüman Kardeşler'e bağlı insanları getirmesi protesto edildi. Mursi yanlıları ile karşıtları arasındaki çatışmalar 5 Nisan 2013'te İskenderiye'de patlak verdi. İki taraf da birbirine taşlar fırlatıyordu. Güvenlik güçleri onları dağıtmak için biber gazı kullandı. Protestocular orduya iktidarı hedeflemesi ve Mursi'yi görevden alması için çağrıda bulundu.[30]

Genel olarak bakıldığında, Başkanlık seçimlerinden sonraki dönem, Mısır tarihindeki en sıkıntılı dönemeçlerden biri olmuştur. Gösterilere baktığımızda, Ocak ve Mayıs ayları arasında Mısır'da 5.544 gösteri gerçekleşmiştir. Bu dünya genelinde rekor bir sayıdır. Yalnızca Mayıs ayında 13.00 protesto hareketi kayda geçirilmiştir. Uluslararası Gelişme Merkezi tarafından yayınlanan demokrasi endeksine göre ortalama olarak bir saatte iki, bir günde 42 ve bir haftada 325 gösteri düzenlenmiştir.[31] Mursi'nin başkanlığı sırasında 9.427 gösteri meydana geldi.[32] Eski diktatörün düzeninden yeni bir politik sisteme geçişin yaşandığı bu önemli dönem eylemciler açısından bir hayal kırıklığıyla bezendi. Eylemciler Müslüman Kardeşler'in devrime ihanet ettiğine ve çözümün Mursi'yi iktidardan indirecek başka bir devrim olduğuna daha çok inanır olmuşlardı. Beklentilerle politik gerçeklik arasında derinleşen uçurum, istikrarlı bir politik sistemin oluşmasını nerdeyse imkansız hale getiriyordu. Toplumun her tabakası; öğrenciler, işçiler, işsizler, orta sınıftan seküler insanlar, Müslüman Kardeşler üyeleri hariç politik elit, seküler kadınlar, genç eylemciler ve daha birçoğu sistemde kusurlar buluyorlardı.

Yeni gelişmekte olan demokrasiyi temelinden yıkan iki tür protesto hareketi gerçekleşti: Geniş ölçekli protesto hareketleri ile otoritelerce küçük olarak adlandırılanlar; daha alçaltıcı bir

30 Al-Masry Al-Youm, "Clashes between pro, anti-Morsi protesters in Alexandria", 5 Nisan 2013, www.egyptindependent.com/print/1621506

31 "Report: Egypt averaged two protests an hour in May, Egypt Independent", 3 Haziran 2013, www.egyptindependent.com/print/1805891

32 Rana Muhammad Taha, "Democracy Index: 9427 protests during Morsi's first year", 24 Haziran 2013, www.dailynewsegypt.com/2013/06/24/democracy-index-9427-protests-during-morsis-first-year/

tabirle işçi sınıfı hareketlerine referansla küçük gruplu protestolar (*ihtijajat fi'aviye*) ve büyük gösteriler.[33] En kırılgan insanlar (işçi sınıfı, köylüler) ekonominin küçülmesi sonucunda gelirlerinin dramatik bir biçimde azalışına tanık oldular. Yetkililer, zenginliğin yeniden dağıtımıyla (daha yüksek maaşlar, iyileştirilmiş iş koşulları, vb.) ilgili olarak artan talepleri nitelendirmek için özel çıkarlara (korporatist çıkarlar) dayalı küçük ölçekli protesto hareketlerine gönderme yaptılar. Mısır Devrimi'nden sonra yetkililer bu, ister ordu isterse Mursi'nin seçilmesinden sonra Müslüman Kardeşler liderliği olsun, bu iddiaları ekonomi karşıtı buldular ve emek hareketlerini devrim sonrasındaki kırılgan ekonomiyi iyice baltalamakla itham ettiler. Bu kısmen, devrimden sonra 2011 Mayısı'ndan 2012 Nisanı'na kadar işçi protestolarının toplam sayısının 1.137'ye çıkmasından kaynaklanmaktaydı. Bir önceki yıl aynı türde 534 protesto gerçekleşmişken, bu rakam devrimden sonra neredeyse iki katına çıkmıştı.[34] Bir başka veriye göre, Mısırlı işçilerin grevleri ve protestoları 2012 yılı içinde 3.800'e çıkmıştır. Bunların büyük bir kısmı Mursi seçildikten sonra gerçekleşmiştir.[35] Devrim sonucu yükselen umutların yanı sıra, ulusal ekonominin genel olarak kötüye gitmesiyle bağlantılı olarak işçi sınıfının gerilimi, Mısırlı işçilerin büyük bir kısmını Mursi'ye karşı harekete geçirmiştir.

Radikalleşen orta sınıf, gençlik, bilinçli kadınlar ve hükümet arasındaki anlaşmazlık

Muhammed Mursi'nin 30 Haziran 2012'de Mısır'ın Başkanı olarak seçilmesi, Ocak 2011'deki devrim sırasında başlayan ekonomik krizin –Mısır ekonomisi çoğunlukla turizm gelirlerine dayanmaktadır– derinleşmesiyle çakıştı. Mursi ve parla-

33 Hesham Sallam, Striking Back at Egyptian Workers (ihtijajat fia'wiya), MERIP 259, www.merip.org/mer/mer259/striking-back-egyptian-workers

34 Nadine Abdalla, "Egypt's Workers. From Protest Movement to Organized Labor: A Major Challenge of the Transition Period", SWP, Ekim 2012, www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2012C32_abn.pdf

35 Gigi Ibrahim, "Workers' Rights in Egypt Stalled Two Years After the Revolution", www.vice.com/read/for-labor-in-egypt-little-progess-since-the-revolution

mento demokratik yollarla seçilmiş olmasına rağmen, yeni anayasayı teklif ederken ve meşru organlarla yürürlülüğe geçirirken takındıkları tutum muhalefetin talepleri ve devrimci gençliğin ("Tahrir gençliği") beklentileriyle taban tabana zıt bir görünüm içindeydi. Özellikle Tahrir Gençliği devrimi geçmişten radikal bir kopuş olarak tahayyül ediyordu. Aralarından öne çıkan, Mübarek rejiminin haydutlarına karşı mücadele ederek devrimde önemli bir rol oynamış Ultralar (futbol taraftarları) ve Siyah Blok (yüzlerini kapatan maskeler giyen ve topluma dair "anarşist" bir görüş benimsemiş siyah elbiseli gençler) gibi radikal gruplardan söz edilebilir. Bu radikal gençler "faşizm" (yeni Mursi hükümetini bu şekilde tanımlıyorlardı) karşısında sokak şiddetinden çekinmediler ve üyeleri başlangıçta devrimi tanımlayan "Selmiyeh" (barışçıllık) döneminin artık bittiğini düşündüler. Partiler biçiminde vücut bulmuş politik ve yasal muhalefet, büyük şehirlerde (diğerleri ile birlikte Kahire ve İskenderiye) ve Port Said gibi yerlerde filizlenen bu gruplar karşısında gittikçe daha güçsüz bir konuma düştü. Turizm sektörü sekteye uğramıştı. Geleceğin umutsuz göründüğü ve hükümetin iş ve daha iyi bir ekonomik duruma yönelik taleplerine karşı kayıtsız kaldığı bir durumda işsiz gençler şiddete başvurdular. Port Said yerel ve küresel sorunları bir araya getiren bir örnekti. Mısır Devrimi'nin ikinci yıldönümüne iki haftadan az süre kala, 13 Ocak 2013'te, mahkeme Port Said'teki futbol davasında 21 davalının idamına hükmetti. Bu karar kent sakinlerince adaletsiz ve şehirlerine karşı politik bir tutum olarak görüldü. Bunu takip eden isyanlarda 20 sivil ve 2 polis öldürüldü. Port Said ve komşu şehirlerde sokağa çıkma yasağı uygulanmak istendi ancak göstericiler bu yasağı umursamazken, güvenlik güçleri de yasağı uygulamayı reddetti.

Kırılma yalnızca devrimci gençlerle hükümet arasında değildi. Bu bir tarafta hoşnutsuz işsizler, Tahrir Meydanı'nın seküler devrimcileri, sol sempatizanları ve yerel sorunlarla ilgili hükümete diş bileyen kızgın vatandaşlar ile ulusal ölçekte 25 Ocak Devrimi'nin ideallerini reddeden ve bir "Müslüman Kardeşler Devleti" kurma çabası içinde olanlar arasında da yaşandı. Müs-

lüman Kardeşler'in devlet aygıtına sızmasından duyulan derin korku muhalefetin ana motiflerinden birisiydi.[36] Kimi orta sınıftan olan, kimi Tahrir Meydanı'ndaki gösterilere katılan, çoğunluğu geleceğe dair umutlarını kaybetmiş eylemci gençler, gayrimeşru bir biçimde, karşı devrimci bir tarzda ve devrimin vaat ettiği politik özgürlük ile toplumsal adalet ideallerini hor gören bir hükümet karşısında marjinalleştiklerini gittikçe daha az kabul eder hale geldiler. Devrimden sonra korku eşiğinin aşılmasıyla toplumun bu kesimi polisler ve güvenlik güçleriyle yüzleşme arayışına girdi. hâlâ Mübarek yönetiminde meydana gelen gösterileri bastırmakla suçlanan bu kuvvetler, gelecekte davalar açılabileceği korkusu, konumlarına ilişkin güvensizlik ve devrim öncesinde herhangi bir soruşturma olmaksızın protestoculara baskı uygulayabildikleri günlere duydukları nostaljik özlemden dolayı şiddetli sokak gösterilerini baskı altında tutmak konusunda bir hayli isteksizdi. Gençlik içinde seçim politikalarına güvenlerini yitiren bir kesim, anarşi ile intikam ve umutsuzluk duygularının birbirine karıştığı sokak şiddetini tercih ettiler.[37] Tek bir şehirde (en önemlisi Port Said) başlayan şiddet diğer şehir merkezlerine yayıldı. Şiddet, beceriksiz Müslüman Kardeşler hükümetine karşı öfkeli olan orta sınıflar, hoşnutsuz gençler ve alt tabakadan işsizler arasında büyük yankı buldu.

Birçok toplumsal aktörün, görevlerinin, devrimin ideallerine ihanet etmiş olan Müslüman Kardeşler hükümetinden intikam almak için isyana devam etmek olduğuna inanmasıyla, şiddet politik bir eylem olmaktan çıkıp kendi kendisini besleyen bir hal aldı.[38] Kendi kendisini sürdüren şiddet önemli bir sembolik mekanda kristalleşmişti: Tahrir Meydanı. Zaman zaman meydanı işgal eden kişiler, gerici ve karşı devrimci olarak niteledik-

36 Bkz. Samar Al-Gamal, "Egypte: La frérisation, toujours plus loin", 27 Şubat 2013, hebdo.ahram.org.eg/NewsContent/963/10/124/1811/Egypte-La-frerisation,-toujours-plus-loin.aspx

37 Egypt Conflict Alert, 4 Şubat 2013, International Crisis Group - Conflict Alert http://www.crisisgroup.org/en/publication-type/alerts/2013/egypt-conflict-alert.aspx

38 Sherine Tadros, "Egypt: More violent, less political", 29 Ocak 2013, http://blogs.aljazeera.com/blog/middle-east/egypt-more-violent-less-political

leri Başkan Mursi'ye karşı gerçekleştirilen direnişi kutsayarak devrimci ruhu diri tutmaya çalıştılar. Şiddet döngüsü demokrasinin kurumsallaşmasını önleyerek ve karşılıklı çatışma koşullarını besleyerek, ilk amaçlarından tamamen saptı.

Dahası ilk devrimci aktörlerle (dünya görüşleri bakımından seküler, orta sınıftan gelen ve "seküler bir demokrasi" isteyen) ikinciler (dindarlar, İslâmın politikanın mihenk taşı olmasını isteyenler, dinî kimliklerini politik ve toplumsal yaşam içinde başat ilke olarak görenler) arasında genişleyen uçurum ve muhalefetin birleşmede veya Müslüman Kardeşler hükümetinden hoşnutsuz dindar kesimi kucaklamadaki başarısızlığı krizi bir kat daha derinleştirdi. Anarşik şiddet ve isyanlar ekonomik kriz ile içiçe geçti. Bu iki olgu sürekli olarak birbirini tetikleyen bir döngü oluşturmuştu.[39]

Müslüman Kardeşler'e karşı büyüyen tepki kamusal alanda da kendini gösterdi. Bunun görünen sonuçlarından biri Mart 2013'te gerçekleşen öğrenci seçimleriydi. 2012'de öğrencilerin seçimleri boykot etmesi sonucu Müslüman Kardeşler'in öğrenci kolu oyların çoğunluğunu almıştı. Geçmişten beri üniversiteler Müslüman Kardeşler'in hakimiyetinde olmuştu. Müslüman Kardeşler, üniversiteleri, örgütlerine katılacak üyeleri devşirebilecekleri stratejik yerler olarak görüyordu. 2013 yılında birçok öğrenci Müslüman Kardeşler'in lehine olacağından seçim uygulamasına karşı çıkmayı sürdürse de, seçimlere katılmaya karar verdiler. Sonuç olarak, Müslüman Kardeşler'in adayları üyeliklerin yalnızca % 27'sini alabildi.[40] Ancak daha geniş ölçekte, seçim yoluyla baskı uygulama yöntemlerinin yerini "sokak siyaseti" aldı. Radikal devrimci eylemler reformist tutumlara karşı ivme kazandı.[41]

---

39 "Egypt Conflict Alert, Brussels/Cairo", 4 Şubat 2013, International Crisis Group, http://www.crisisgroup.org/en/publication-type/alerts/2013/egypt-conflict-alert.aspx

40 Bkz. Moustapha Al-Naggar, "rasa'il tullab misr ila nakhab al ajz, Al Shourouuk", *Al Shourouk*, 8 Mart 2013, shorouknews.com/mobile/columns/view.aspx?cdate=08032013&id=ebbcfa80-a0e4-451a-b4ae-2cba777297f2

41 Bkz. Ellis Goldberg, "Whatever Happened to Egypt's Democratic Transition?" *Jadaliyya*, 3 Mart 2013, www.jadaliyya.com/pages/index/10444/whatever-happened-to-egypts-democratic-transition

Sivil toplumun üç önemli bileşeni, devlet aygıtı ve özellikle ordu, Başkan Mursi'nin meşruiyetini sorgulatmak için gittikçe daha fazla birlik oldular:

- Temerrüd veya İsyan adıyla bilinen hareket. Öncüleri yirmili yaşlarını bitiren Mahmud Bedir, Muhammed Abdülaziz ve Hasan Şahin olup 2005'teki Kefaya hareketinin üyelerindedirler. Nisan 2013'te Mursi'ye karşı imza kampanyasıyla başlayan protesto hareketi, öncülerine göre 22 milyon imza toplamıştır. 2012 başkanlık seçimlerinde Mursi'ye oy verenlerin sayısı 13 milyondu. Bu hareket 30 Haziran'da Mursi'nin yıkılmasıyla sonuçlanan kitlesel gösterilerde doruğa çıkmıştır.
- Müslüman Kardeşler'in ve bilhassa politik lideri Mursi'nin meşruiyetini sorgulayan seküler siyasi partilerden oluşmuş Ulusal Kurtuluş Cephesi. İttifak parçalı yapısından çıkamamıştır ve kendi inisiyatifiyle 30 Haziran'daki devasa gösterileri örgütleyememiştir.
- Müslüman Kardeşler'in alttan alta toplumu İslâmlaştırmasına ve kadınlarla erkeklerin yasa önündeki eşitliği karşısında takındığı tavıra karşı çıkan seküler kadınlar. Müslüman Kardeşler'in İslâmcı kadınlarla erkekleri öne iterek ve İslâmcı ataerkilliğe zarar gelmemesi için kadınların medeni haklarını azaltarak cinsiyet eşitliğini göz ardı ettiğine inanıyorlardı.
- Çoğunlukla Kahire gibi büyük şehirlerde yaşayan işçi sınıfından kadınlar, ekonomik sorunlara çözüm üretemedikleri ve Mübarek'in devrilmesinden bu yana kötüleşen gündelik hayatlarına karşı kayıtsız kaldığı için hükümeti suçluyorlardı. Farklı kültürel ve sınıfsal kodlar taşımalarına rağmen bu iki kadın grubunu, durumlarına ilişkin farkındalıkları ve sorunlarının kaynağı olarak hükümeti görmeleri sebebiyle "bilinçlenmiş" kadınlar olarak adlandırmaktayız. İkinci grup arasındaki kadınların çoğu güçlü dinî inançlarını inkâr etmeyen, yalnızca İslâmın Müslüman Kardeşler tarzını reddeden "İslâmcı" kadınlardı.

- Müslüman Kardeşler'den hazzetmeyen ve İslâmcı radikalizm adı altında otoritelerine zarar verebileceğini düşünen ordu.

Temerrüd'ün başlattığı protesto hareketi 2013'ün Haziran ayında ivme kazandı ve seküler muhalefetin önemli isimlerinden Muhammed El Baradey başkanın istifasını isteyerek muhalefete katıldı. Temerrüd ile seküler muhalefet Mısır halkı adına müdahale etmesi ve Mursi'yi görevden alması için orduyu teşvik ettiler. Mısır'daki askerî kuvvetlerin başı ve Savunma Bakanı olan Sisi'nin etrafında, çoğunlukla seküler partilerden olan ancak tuhaf bir şekilde Selefi Nur Partisi'nden, El Ezher'in ve Kıpti Kilisesi'nin yöneticileri arasından da kişilerin olduğu muhalifler ile ordu hiyerarşisi arasında yapılan düzenli toplantılar, 30 Haziran'daki büyük gösteriler sonrası bir askerî darbenin gerçekleştirilmesini hedeflemişti. Muhalefet hareketinin kimi medya kurumlarına serbestçe erişmesinin önü açıldı (Temerrüd'ün kendi bakış açısıyla hazırladığı haberleri, Kıpti milyarder Nagip Saviris'e ait Al-Marsi al-Youm'a getirmesine izin verilmişti). Mursi'ye karşı yürütülecek kampanyanın desteği ünlü bir hakim olan Hiçam Bastavissi tarafından kesinleştirildi ve önemli bir iş teknolojileri ortaklığı firmasının yöneticisi olan Mamduh Hamza tarafından finanse edildi. Müslüman Kardeşler'i reddeden Al-Hayat, CBC ve Dream gibi TV kanalları antenlerini muhalefet gruplarının hizmetine açtı.

Mursi'nin devrilmesinden sonra Müslüman Kardeşler üyeleri ve sempatizanları Kahire'nin iki önemli yeri Rabia el-Adeviye ve Nahda'da bir buçuk ay boyunca sürecek oturma eylemleri başlattılar. Binlerce insan bu mekanlar ile etrafındaki sokakların yanısıra Mısır'daki birçok şehri işgal ettiler. 14 Ağustos'ta güvenlik güçleri saldırıya geçti. Hükümet verilerine göre 578 insan öldürüldü; 3.500 kişi ise yaralandı. Ancak Müslüman Kardeşler yetkililerine göre ölenlerin sayısı 2.200, yaralılarınki 10.000'dir. Ordu tarafından olağanüstü hal ilan edildi ve Mısır vilayetlerinin yarısına gece sokağa çıkma yasağı getirildi. Cumhurbaşkanı yardımcısı Muhammed El Baradey ordu-

nun baskısını protesto etmek amacıyla görevinden istifa etti. 15 Ağustos'ta güvenlik güçlerine, kamu binaları veya polise saldıran protestocuları vurma yetkisi verildi. Müslüman Kardeşler tarafından "Öfke Günü" olarak adlandırılan 16 Ağustos Cuma günü Mursi taraftarları ile hükümet güçleri arasında gerçekleşen çatışmalarda, çoğunluğu Müslüman Kardeşler üyesi en az 95 insan öldürüldü. 17 Ağustos'ta ordu, Müslüman Kardeşler üyelerini onlarla çatıştıktan sonra El Fetih Camisi'nden çıkardı. Bu şiddet haftasında, en az 750 insan katledildi. Mursi'nin devrilmesi yeni bir şiddet döngüsünü başlattı. Bu sefer şiddet, Kıpti yetkililerin başkanın devrilmesini desteklediklerini ve Papa II. Tavadros'un darbenin mimarları olan El Ezher Şeyhi El Tayyip ve General Sisi'yle yan yana görünmesi sebebiyle Kıptilere ve kiliselerine yöneldi. 30 Haziran'da protesto hareketinin kitlesel gösterilere dönüştüğü gün, Kıptiler seküler ve "liberal" insanlarla omuz omuzaydı. Bir Kıpti derneği olan Genç Maspero Birliği'ne göre, en az 39 kiliseye saldırı düzenlenmiş, Hıristiyanların evleri hakaret içeren sloganlarla boyanmış ve Kahire, İskenderiye, Asyut, El-Minya gibi şehirlerde Hıristiyanlara (ortodoksların yanı sıra protestanlar ve katoliklere) ait evler ve dükkanlar yağmalanmıştı.

Şiddet ve iç savaş tehlikesi gerçek olmuştu.

Mısır'da devrim sonrası şiddetin değişimi

Mübarek'i alaşağı eden devrim sırasında, göstericilere şiddet uygulayanlar güvenlik güçleri ile üniformasız milislerdi (baltajiya). Ordu çoğunlukla tarafsız kaldı. Mısır'daki durum, ordunun göstericileri bastırmakta Ben Ali'ye yardım etmeyi reddeden Tunus'takiyle tamamen özdeşti.

Mübarek'in görevden alınmasından sonra, Mısır ordusu yeni başkanlık seçimlerinden önce Şubat 2011 ile Haziran 2012 arasındaki geçiş döneminde iktidarı devraldı. Nerdeyse bir buçuk yıl boyunca Silahlı Kuvvetler Yüksek Şurası (SKYŞ) adlı bir yapıyla Mısır'ı yönetti. Bu sebeple Mursi'nin başkanlığı sırasındaki ve Temmuz 2013'te darbeyle Mursi'nin devrilmesinden

sonraki şiddet birbirinden ayrılabilir. Mursi'nin seçilmesinden önceki geçiş döneminde, uyguladığı şiddet ve yargı üzerindeki baskısı (bu dönemde askerî mahkemeler binlerce vatandaşı yargıladı) sebebiyle ordu birçok vatandaşın (aralarında devrimci "Tahrir gençliği" ve Hıristiyanlar da bulunmaktaydı) gözünde prestijini bir miktar kaybetti. Mursi'nin başkanlığıyla başlayan dönemde ise şiddet uygulamakla suçlananlar Müslüman Kardeşler ile güvenlik güçleriydi. Orduyu Müslüman Kardeşler iktidarının bir alternatifi olarak görmeye başlayan birçok vatandaşın gözünde ordu kaybettiği prestijin bir kısmını geri kazandı. Muhalefet güçleri arasındaki birçok seküler ve orta sınıftan Mısırlı, gerek siyasal partilerin hiyerarşisi içinde gerekse attıkları sloganlarda, devrimin kurtarılması için ordunun müdahalesini talep etmeye başladılar.

Geçiş dönemi

Mübarek'in 10 Şubat 2011'de görevden alınmasından sonra, ordu yeni bir başkanın seçimi için hazırlıklar yapma adına iktidarı eline aldı.

Neredeyse 17 ay süren (10 Şubat 2011'den 30 Haziran 2012'ye kadar) bu dönem, Mısır Devrimi'nin ilk dalgasında yer almış birçok vatandaşın gözünde ordunun meşruiyetini yavaş yavaş kaybetmesine neden oldu.[42] Genç eylemciler, seküler insanlar ve Kıptiler için ordunun geçiş dönemindeki saygınlığını azaltan en önemli olay, 9 Ekim 2011'de devlet radyo ve televizyon merkezinde (Maspero) yaşanan çatışmalardı. Orduyla yapılan çatışmaların sonucunda çoğunluğu Kıpti olmak üzere 28 insan yaşamını kaybetti, 212 kişi yaralandı.[43] Kıptilere yönelik şiddet, Mübarek rejiminin sonlarında, 15 kişinin (çoğunluğu Kıpti) öldüğü, 232 kişinin yaralandığı İmbaba Kilisesi saldırısı ile 21 Kıptinin öldüğü, 40'ının yaralandığı Kosheh Katli-

42 Issandr El Amrani, "Sightings of the Egyptian Deep State", http://www.merip.org/author/issandr-el-amrani, 1 Ocak 2012.

43 Maggy Michael, "Christians Under Siege in Post-Revolution Egypt". *The Associated Press*, 14 Ekim 2011, www.reporterherald.com/lifestyles/faith/ci_19106801

amı'nı hatırlatmaktaydı. 9 Ekim protestolarında Kıptilere yapılan saldırı ve katliamlar, mezhepçi şiddetin devrim sonrasındaki ilk önemli tezahürüydü.

Binlerce gösterici iktidarın sivillere bırakılmasını talep etmişlerdi. Maspero'da, Radyo ve Televizyon binasının önünde toplanıp şu sloganları atmışlardı: "*Yasqat, yasqat, hukm al askar*" (ordunun iktidarı bitsin!). Başkan Hüsnü Mübarek'in devrilmesine rağmen kanalların "yalanlar ve ihtilaflarla dolu programlar" yayınladıklarını söyleyerek "haberlerin arındırılmasını" istediler. Aynı zamanda askerî yönetimin bitmesini ve iktidarın derhal sivillere aktarılmasını talep ettiler.[44]

Ordunun bir buçuk yıldan kısa süren geçici yönetimine farklı şiddet türleri damga vurdu. İnsan hakları örgütlerinin ilan ettiği üzere bu şiddet türlerinden ilki işkenceydi. Bunun en bilindik örneği 9 Mart 2011'de "Mısır devriminin şarkıcısı" olan Rami Essam'ın işkence görmesiydi.[45] Aynı gün ordunun Tahrir Meydanı'na girip çadırları sökmesinden sonra yüzlerce insan tutuklanmıştı.[46]

İkinci şiddet türü, kadınların protesto hareketi sırasında erkek subaylar veya doktorlar tarafından bakirelik testine tabi tutulmasıydı. İlk başta Mısır ordusu bunu inkâr etti,[47] ancak sonrasında kabul ederek gelecekte bunun bir daha yapılmayacağına dair söz verdi.[48] Uluslararası insan hakları örgütleri tarafından kamuoyuna duyurulan örnekler halk protestolarını bir kat daha artırdı.

---

44 Bkz. shoroukneWs.com, 27 Ocak 2012 Cuma.

45 Steve Inskeep, "Ramy Essam: The Singer Of The Egyptian Revolution", 15 Mart 2011, www.npr.org/2011/03/15/134538629/ramy-esam-the-singer-of-the-egyptian-revolution.

46 Reza Sayah, "Pro-democracy activists allege torture by Egyptian soldiers", CNN, 18 Mart 2011, edition.cnn.com/2011/WORLD/meast/03/17/egypt.activists/index.html

47 "Egyptian army denies 'virginity tests' - Middle East", Al Jazeera English, 2 Haziran 2011, www.aljazeera.com/video/middleeast/2011/06/20116255012877754.html.

48 Joshua Norman, "Report: Egypt admits to forcing "virginity tests", CBS News, 1 Haziran 2011, www.cbsnews.com/8301-503543_162-20067419-503543.html.

Protestoculara yönelik fiziksel şiddet en sık karşılaşılan şiddet türüydü. 15 Mayıs 2011 günü "Nakba"nın yıldönümünde (İsrail'in Bağımsızlık günü, Filistinliler içinse "Felaket" günü), Kahire'deki İsrail Başkonsolosluğu önünde toplanan göstericiler biber gazı ve gerçek mermiyle dağıtıldılar.[49] Yaklaşık 353 gösterici yaralanırken, 180 kişi tutuklandı.[50] Yaralılardan en az ikisi başlarından ve göğüslerinden vurulmuşlardı. Genel olarak bu dönem sırasında birçok gösterici, sokak gösterilerinde güvenlik güçleri ve ordunun açtığı ateş sonucu öldürülmüştür.[51]

Ordunun uyguladığı bir diğer şiddet türü, aralarında 50'den fazla çocuğun olduğu 12.000'in üstünde vatandaşın "keyfi" bir şekilde yargılanmalarıydı. Bu kimseler askeri mahkemelerde yargılanmış, 9.000'i çeşitli hükümler almışlardır.[52]

Bu dönemde, ordunun meşruiyetini, sivil ihtilaflar için kurdukları mahkemeleri ve muhalefet etme özgürlüğünün sınırlandırılmasını sorguladıkları için sanatçılar, blog yazarları ve politik eylemciler gözaltına alındı, yargılandı ve medya yoluyla düşüncelerini ifade etme özgürlükleri ellerinden alındı. Maged'in televizyon şovunda Hamalavi'nin askeri polisi eylemcilere işkence yaptığı için eleştirmesinden sonra, blog yazarı Hossam el-Hamalavi, sunucu Reem Maged ve gazeteci Nabil Sharal el-Din 30 Mayıs 2011'de mahkeme önüne çıkarıldı.[53]

---

49 "Army fires on Cairo's Nakba rally" Bikyamasr.com/wordpress/?p=33601, 17 Mayıs 2011.

50 "Human Rights organization urges release of Nakba protesters", *Al-Masry Al-Youm*, 17 Mayıs 2011, www.egyptindependent.com/news/rights-organization-urges-release-nakba-protesters.

51 "Family of man killed at checkpoint demands investigation" 15 Mayıs 2011 www.dailynewsegypt.com/2011/05/15/family-of-man-killed-at-checkpoint-demands-investigation/; "Protesters show solidarity with victim of Abbasseya attack | Al-Masry Al-Youm: Today's News from Egypt", 23 Temmuz 2011, www.egyptindependent.com/news/protesters-show-solidarity-victim-abbasseya-attack.

52 Egypt: President Morsy Should End Military Trials of Civilians, Human Rights Watch, 15 Temmuz www.hrw.org/news/2012/07/15/egypt-president-morsy-should-end-military-trials-civilians.

53 "Egyptian journalists to be questioned tomorrow by military for denouncing the torture of activists", (son erişim) 30 Mayıs 2011, english.ahram.org.eg/~/NewsContent/1/64/13270/Egypt/Politics-/Egyptian-journalists-to-be-questioned-tomorrow-by-.aspx.

Mursi'nin başkanlığı

Haziran 2012'de başlayan Mursi'nin başkanlığı, muhaliflerin güvenlik güçlerince öldürülmesini durdurmadı. Tahrir Meydanı'nda üç gününü geçiren, protestolarda yer alan ve sonunda şiddete maruz kalan Muhammed el-Gindi örneği akla getirilebilir. Sokakta başından kan kaybeder halde bulundu ve bir hafta içerisinde öldü.[54] Ona vahşice saldıranların güvenlik güçleri olduğundan şüpheleniliyordu.

Kahire sokaklarında çıplak bir vaziyette sürüklenen Hamada Saber, üniformalı polislerce dövüldü. Maruz kaldığı işkence kaydedilip devlet televizyonunda yayınlandı.

Mursi'nin başkan olmasıyla sokak şiddeti rutin hale geldi. 1 Şubat 2013 Cuma günü, düzinelerce insanın ölümüne sebep olmuş yedi günlük şiddetin ardından, polis göstericilere karşı biber gazı ve tazyikli su kullandı.[55] Protestoculardan 23 yaşındaki Muhammed Hüseyin Kurani gerçek mermilerle öldürüldü. 50'den fazla gösterici de yaralandı.

Şiddet döngüsünün önemli anlarından biri, devrimin ikinci yıldönümü arifesinde Kahire'deki 24 Haziran 2013 günüydü. Şiddetli sokak gösterileri birçok şehre yayıldı. Bu günden itibaren şiddet, gösterilerin değişmez bir parçası haline geldi. Göstericiler artık, onları döven, vuran, kimisini öldüren ve çoğunu sakatlayan güvenlik güçlerine karşı taş, sopa ve molotof kokteyli kullanmaktan çekinmiyorlardı.[56]

Mursi'nin başkanlığı sırasında, muhalefetle iletişim kurulamaması, karşılıklı güvensizlik, hükümetin muhalefetle ciddi bir diyalog içine girmemesi, "Tahrir gençleri" arasında Mursi'nin muhalefetin gelecek seçimleri kazanmasını önlemek için

54 David Kirkpatrick, "Activist's Death in Egypt Spurs Charges of Police Abuse", 21 Nisan 2013, www.nytimes.com/2013/04/22/world/middleeast/police-under-new-scrutiny-after-activist-dies-in-egypt.html?hp&pagewanted=print.

55 "Cairo police beating: Victim Hamada Saber blames police", 3 Şubat 2013, www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-21314782.

56 Yasmine Saleh and Seham Eloraby, "One dead, dozens hurt as police clash with Egypt protesters", *Reuters*, 1 Şubat 2013, ca.news.yahoo.com/egypt-opposition-protest-deadly-week-105152272.html.

devleti "Kardeşleştirme"ye (*ikhwanah*) çalıştığına ilişkin kaygılar, karşılıklı diyalogu tamamen imkansız hale getirdi. Muhalefet gittikçe daha radikal bir tutum aldı ve ana muhalefet partileri Mursi'nin temel sorunlarda işbirliği yapma çağrılarını reddetti. Tüm bunlar parçalı bir muhalefet tarafından sokak şiddetinin tırmandırılmasıyla sonuçlandı. Öyle ki eylemcilerin bir kısmı bu şartlar içinde, devrimci zihniyetin temsilcileri olarak muhalefet partilerini bile tanımaz oldular. Şüpheci bir zihniyet ve diyalog yokluğu, Mursi dönemindeki yargı ve yargıdaki dönüşümle ilgili olarak da tasvir edilir. 9 Eylül 2012'de göstericiler Kahire'deki bir gösteride şu ifadeyi taşıyan bir pankart taşıyorlardı: "Halk Yargı'nın özgürlüğünü istiyor" (*al şu'ab yuridu istiklal el kadha*). Yargıyı düzenleyen yasalar için yapılan değişiklik teklifi, Özgürlük ve Adalet Partisi (Müslüman Kardeşler'in politik kanadı) ve müttefik olduğu iki parti tarafından Şura Konseyi'ne sunuldu. Bu partiler, liderleri hükümetçe Mübarek yanlısı olarak görülen Yargıçlar Kulübü ve muhalefet tarafından topa tutuldu. Muhalefet, değişikliklerin, Mursi'yi yargı karşısında güçlendirmeyi ve yargının bağımsızlığını ortadan kaldırmayı amaçladığına inanmaktaydı.

Hükümet on bir üyesinden dokuzunun altmış yaşından büyük olduğu Yüksek Anayasa Mahkemesi'ni hedef almıştı. Zorunlu emeklilik yaşını altmışa indirerek 3.500 yargıcı emekliye ayıracaktı. Böylelikle Müslüman Kardeşler onların yerlerine kendilerine yakın olanları atayabilecekti. Müslüman Kardeşler temsilcileri yargıçlar ve muhalefet tarafından yapılan bu suçlamalara, Yüksek Anayasa Mahkemesi'nin Mübarek'in adamlarıyla dolu olduğu yanıtını verdi. Muhalefetin buna verdiği yanıt, birçok olayda aynı yargıçların Mübarek'in politikalarıyla çelişen kararlar aldığını söylemek olmuştu.[57]

Yargı üzerine yapılan tartışmalar muhalefet ve çoğunluk içinde ihtilaf yaratan sayısız sebepten biriydi. İlkinin hükümete yönelik eleştirileri bir kulaktan girip diğerinden çıktı. İkin-

57 Sara Khorshid, "Not in the Revolution's Name: Egypt's New Judicial Authority Bill", Jadaliyya, 30 Nisan 2013, www.jadaliyya.com/pages/index/11455/not-in-the-revolutions-name_egypts-new-judicial-au

cisinin demokratik olarak seçildikleri iddiası, Müslüman Kardeşler'in amaçları ve Mısır demokrasisinin geleceğine dair muhalefette şüphe yarattı. Karşılıklı anlayış ve diyalog eksikliği, tam da kurumların oldukça kırılgan, demokratikleşmenin kaotik bir aşamada olduğu bir anda tezahür etti. İletişime geçip bir uzlaşma sağlanamaması, hükümet ile muhalefet arasındaki ilişkiye damgasını vurmuştu. Nitekim bu durum, toplumsal sorunların çözümü için kurumsal ve barışçıl çözümleri reddeden radikal grupların dahil olduğu sokak şiddetine kapı açmıştır.

Mursi, vatandaşların temel taleplerini karşılamak için bürokrasiyi harekete geçirmekten acizdi. Devlet aygıtı hiyerarşisindeki yüksek ve orta kademeler Müslüman Kardeşler hükümetiyle işbirliği yapmayı reddediyordu. Sokak gösterilerinin daha inatçı ve şiddetli bir hale geldiği günlerde İçişleri Bakanlığı hükümetin direktiflerini yerine getirmiyordu (öfkeli kitleler ve göstericiler karşısında Müslüman Kardeşler binaları ile kurumlarını korumayı reddettiler).[58] Mursi'nin bir yıllık iktidarı sonunda, El Baradey gibi seküler ve demokratik kişiler de dahil olmak üzere muhalefet güçlerinin çoğunluğu seçilmiş başkanı ve onun politik grubunu tümden reddettiler. İkincisi ihtilafın üzerinden gelmek için muhalefetle ortak bir dil yakalama konusunda hiç başarılı olamadı. Üçlü bir kopuş yaşandı:

- Muhalif siyasi partiler ile Müslüman Kardeşler'in hakim olduğu hükümet arasında;
- Sokak ve başkan arasında;
- Ordu ve başkan arasında.

Askerî darbe

Ordu, ana muhalefet partileri (Kurtuluş Cephesi, Kefayah hareketi, 6 Nisan hareketi ve diğerleri), Selefi Nur Partisi, El Ezher Üniversitesi, Kıpti Kilisesi ve yeni oluşmuş bir hareket olan Temerrüd (İsyan) arasındaki kırılgan ve istikrarsız ittifak, hü-

58 Bkz. "Marching in Circles: Egypt's Dangerous Second Transition", Crisis Group Middle East/North Africa Briefing, No. 35, 7 Ağustos 2013.

kümetin krize bir son getirmesi için ordu tarafından kendisine verilen ültimatomu reddetmesinin ardından 3 Temmuz günü askerî darbeyle sonuçlandı. Sonuç başkanın devrilmesi ve şiddetin politik ifadenin temel aracı olduğu bir karmaşa ve istikrarsızlık dönemi oldu.

Tek bir gün içinde (14 Ağustos) ölenlerin ve yaralananların sayısı 25 Ocak Devrimi'nin en kötü günlerinde yaşananların kat ve kat üstünde oldu (resmi rakamlara göre 578 ölü, 3.500 yaralı).

Şiddet devrim sonrasındaki sabırsızlığın ve radikalizmin temel ifade biçimi haline geldi: Değişimlerin yavaşlığı, Müslüman Kardeşler hiyerarşisinin duyarlılıktan yoksun tavırları ve politik istikrarsızlık ile sosyal karmaşanın turistleri korkutması sonucu ekonominin kötüye gidişiyle hissedilen sabırsızlık had safhaya ulaşmıştı. Toplumsal ve politik ilişkilere dair komplocu bakış açıları doruğa çıkmıştı. Hükümetin uzlaşmaz tutumu çoğunlukla politik muhaliflerince de paylaşılıyordu. Diğerleri görevleri kabul etmeyi reddettiği için hükümet Müslüman Kardeşler üyelerini aday gösteriyordu. Mısır'da uzun yıllar süren otoriter rejimler ve devrimci radikalleşme sonucu gelişen karşılıklı güvensizlik sokak şiddetini neredeyse kaçınılmaz bir hale getirdi (özellikle futbol seyircilerinden oluşan Ultralar ve aşırı sol eğilimler taşıyan Siyah Blok tarafından). Seküler ve dindar taraflar arasındaki karşıtlık çelişkilere tuz biber ekti: Her iki taraf da diğerinin gizli planları olduğundan şüpheleniyordu. İslâmcılaştırma (sekülerlere göre) veya İslâmı hor gören bir seküler yönetim (İslâmcılara göre). 25 Ocak Devrimi'nin ilk yıldönümünde, iki dünya görüşü arasındaki ihtilaf had safhaya çıktı. Uzlaşma dönemi son buldu; sokaklarda şiddet yaygın yöntem oldu ve bürokrasinin hükümete karşı etkin itaatsizliği oldu bittiye geldi. Karşılıklı saygısızlık hoşgörüyü imkansız hale getirdi. Her bir taraf ötekisini reddetmek için hararetli argümanlar ortaya koymaya başladı. Etiyopya'nın barajı ve vekiller arasındaki savaş çığırtkanlığına ilişkin tartışmalar medyadan kamuoyuyla paylaşılınca El Baradey açıkça Mursi'yi kınadı. Mursi'nin yönetmedeki acizliğiyle dalga geçecek önemli sebepler bulmuştu.

Ulusun kurtarılması için ordunun müdahalesini isteyen büyük gösterilerin ardından, ordu birçok insan tarafından desteklenen bir darbe yaptı. Her ne kadar aslında bir darbeden bahsediyor olsak da, bu bağlamda ordunun müdahalesi, yukarıda bahsedildiği gibi çok geniş bir tabanın konsensüsü üzerinde temellenmişti. Bu müdahale inisiyatifin yalnızca ordudan değil, hoşnutsuz devrimcilerin de içinde bulunduğu sivil toplumdan geldiği yeni bir askerî darbe türüydü. Darbe, devrimciler nezdinde şiddetsizlik (*selmiyah*) iddialarına son noktayı koyan yeni bir şiddet dalgası başlattı. Oysa bu 25 Ocak Devrimi'nin ayırt edici özelliklerinden biriydi.

Mısır'daki darbe 1991-92 yıllarında Cezayir'de gerçekleşen darbeyle kıyaslanabilir. 1991 yılında Cezayir'de İslâmcı *Front Islamique de Salut* (FIS-İslâmî Selamet Cephesi) parlamento seçimlerini kazanmıştı. İktidarı devralmak yerine, Cezayir ordusu bir darbe gerçekleştirmiş ve FIS'i devirmişti. *Groupe Islamique Arme* (GIA-Silahlı İslâmî Grup) bayrağı altında radikalleşen bir grup FIS üyesi, ülkenin çöllerine çekilmiş ve sonraki on yıldan uzun bir süre boyunca şiddet Cezayir'de had safhaya çıkmıştı. Bu süre zarfında 100.000'den fazla insan hayatını kaybetti. İç savaş, toplumu tüketen on yılın ardından sona erdi. Şiddet, hem ordu hem aşırı İslâmcılar tarafından uygulanmıştı. Yine de, Mısır ve Cezayir darbeleri arasındaki fark, ikincisinin ilki kadar popüler olmamasıdır. Mısır'da darbeden önce, 30 Haziran gününde Mursi hükümetini kınamak üzere büyük gösteriler yapılmıştı. Nitekim darbe, sivil toplumun geniş kesimince desteklenmekteydi. Mursi'nin devrilmesinden sonra görülen şiddet, Mübarek'in devrilmesinden sonra yaşananların çok üstündeydi. Önemli fark toplumsal aktörlerin halet-i ruhiyesinde saklıydı: Mübarek'in devrilmesi sırasında fikir birliği doruk noktasındaydı. Onun görevden alınmasını onaylayanlar ezici bir çoğunlukken, onaylamayanlar bunu yüksek sesle söyleyemeyecek kadar utangaç olan ufak bir azınlıktı. Çekingenlik ve utanç hissi içinde sessiz kalmayı tercih etmişlerdi. Mursi'nin devrilmesinde böyle bir şey hiç yaşanmadı. Onun devrilişi, devrilmesinden yana olanların böyle davranmalarında iyi sebepleri

olduğuna inandıkları kutuplaşmış bir toplum içinde meydana geldi. Orduyu göreve çağırmaları onlarda hiç de utanç hissine sebep olmadı. Diğer yandan Mursi'nin partizanları ne çekimser kaldılar ne de ona olan desteklerini göstermekteki kararlarını gizleme gereği duydular. "Oy birliği" diye bir şey yoktu. Nitekim gerek muhaliflerin gerekse destekçilerin kendi amaçlarına canı gönülden inanıyor olması şiddeti kaçınılmaz kıldı. Hiçbiri ne görüşlerinden ne de iddia ettikleri meşruiyetten taviz verdi. Her iki taraf da öyle bir kutuplaşma içine girdi ki, uzlaşmaya hiçbir imkan kalmadı. Ortadaki yalnızca devrimci sabırsızlık değil uyuşmaz dünya görüşleri arasındaki çatışmaydı: Biri seküler ve anti-İslâmcı, diğeri toplumsal ve politik eylemlerinde dinî motivasyonlara sahip iki taraf bulunmaktaydı. İkincisi bir örgüte sıkı sıkıya bağlıydı. Müslüman Kardeşler, yalnızca bir dernek veya basit bir siyasi parti (Özgürlük ve Adalet Partisi) değil, en az üç nesildir üyelerinin zihinleri ve ruhlarında derin yer etmiş bir yarı kilise, "kutsal bir örgüt"tü. Örgüt, cefalı tarihi içerisinde, yetkililerin adaletsiz tutumları sonucu bir mağduriyet görüşü geliştirdi. Bu, Müslüman Kardeşler hareketinde Şii dünya görüşüne yakın bir ızdırap anlatısına dönüştürüldü. Bu görüşe göre Tanrı'ya yakın oldukları için baskıcı yöneticilerin elinde adaletsizce acı çeken insanlara acı ve ızdırap ayrıcalıklı bir konum sağlamaktaydı. Bu anlatı Müslüman Kardeşler'e direniş için ek bir imkan sağladı. Hapse atılan, işkence edilen veya öldürülen üyeleri için çektikleri zorluklar "soylu" bir amaca hizmet ettiklerinin işaretiydi. Birçoğu zulümlere rağmen, hatta zulümler sebebiyle Müslüman Kardeşler'in İslâmın "kutsal amacı"nı gerçekleştirme çağrılarına inanmıştı (hâlâ da inanmaktadırlar). Bu yaklaşım Müslüman Kardeşler ve liderlerine elitist bir eğilim kazandırdı. Muhalefete karşı bir üstünlük hissiyatı içinde olan Mursi, yakın işbirliği içine girmeye gerek dahi duymuyordu. Mursi muhalefetle açık diyalog içine girmek konusunda ne kadar isteksiz olursa, muhalefet taleplerinde o kadar aşırı oluyordu. Müslüman Kardeşler liderliği seküler muhalefeti dinî açıdan aşağıda görüyordu. Diğeriyse Müslüman Kardeşler'i moderniteyi ve seküler orta sınıfların özgür-

lük taleplerini anlamayan kalın kafalı İslâmcılar olarak görüyordu. Biri seküler muhalefet ile köktendinci Selefileri görmezden gelerek devletin başında kalma niyetindeydi. Diğeri ise sorunu çözmenin tek yolunun başkanı istifaya zorlamak veya devirmek olduğunu düşünmeye başlamıştı.

Ancak Mursi yalnızca seküler kişileri değil, İslâmcı meşruiyet için Müslüman Kardeşler ile rekabet halinde olan ve ekonomik reformlar yapma ve politik istikrar sağlamadaki beceriksizlikleri ile iktidardaki konumları sebebiyle Müslüman Kardeşler'in halk nezdindeki saygınlığının kaybından fayda sağlayan Selefileri de (Nur Partisi) yabancılaştırmıştı. Güvenliğin olmayışı ve Müslüman Kardeşler'in başkanlığı sırasında maruz kaldıkları saldırılar sebebiyle Kıptiler de muhalefet saflarına sürüklenmekteydi. En tuhafı ise El-Ezher şeyhinin muhalefet saflarına katılıp Mursi'nin ordu tarafından devrilmesini istemesiydi. Bunun sebebi Mursi'nin El Ezher yöneticisini değiştirip yerine Müslüman Kardeşler yanlısı bir başkan koyma girişimleriydi. Kadınlar da Mursi iktidarının önemli muhaliflerindendi. Nitekim aralarında yalnızca orta sınıftan, seküler kadınlar değil, enflasyon, kıtlık (benzin ve gıda kıtlığı) ve işsizliğin (sürekli kargaşa ve politik istikrarsızlık sebebiyle turizm sektörü bir hayli etkilenmişti) damga vurduğu bir ekonomide gündelik hayatlarında çektikleri sıkıntılar sebebiyle İslâmcı bir arka plana sahip kadınlar da bulunmaktaydı. Bir başka deyişle, Mursi farklı köken ve çevrelerden birçok insanı yabancılaştırmıştı. Ancak kurumsal muhalefet onları tek bir hareket bünyesinde yekvücut hale getiremiyordu. Bunu, 30 Haziran'da gerçekleşen tek bir kitlesel gösteride uyumsuz sesleri birleştirip, Müslüman Kardeşler'in kısa hükümdarlığına son darbe indiren Temerrüd başarmıştır.

Şiddetin tipolojisi

Mısır Devrimi'nden sonra, sokaklardaki şiddet farklı biçimlerde birçok şehre ve kasabaya yayılmıştır. Bu şiddete ilişkin bir tipoloji ortaya konulabilir.

Kadınlara karşı şiddet

Arap Devrimleri'nin ayırt edici özelliği kadınların bu devrimlerde pek rol oynamamış olmasıdır. Kadınlar çok uzun zaman önce aktif roller oynamıştır. Örneğin resmi rakamlara göre toplam savaşçıların yaklaşık % 3'ünün (yaklaşık 11.000 kişi) kadın olduğu Cezayir Bağımsızlık Hareketi'nde (1954-1962) Jamila Bipaşa gibi bazı kadın savaşçılar uluslararası üne de kavuşmuştur. Ancak yerel seviyede bile bir lider konumuna gelememişlerdir. Basitçe ya piyade ya da taban eylemcisi olmuşlardır. Ancak bu durum yeni Arap devrimleriyle değişmiştir. Bu devrimlerde kadınlar yerel hatta ulusal liderlik konumlarına dahi gelebilmişlerdir. Mısır'da protesto hareketi Ocak 2011'de Mübarek'in devrilmesiyle sonuçlanmadan önce, Esma Mahfuz sokak liderlerinden biri olmuştur. Yemen'de eylemci bir gazeteci olan Tevakül Karman, Başkan Salih'in karşısındaki muhalif liderlerden biriydi. Küresel ölçekte eylemleri sebebiyle Nobel Barış Ödülü'nü kazanmıştı.

Kadınların Mısır'daki (ve ayrıca Tunus'taki) devrimci dönemlerde yaşadığı paradoks şu olmuştur: Diktatörlük rejimlerinin devrilmesiyle sonuçlanan protesto hareketi sırasında, birçok kadın önemli roller oynamış, şahsi üne kavuşmuş ve liderlik için yetkin olduklarını göstermişlerdir. Ancak bu hareketi, amaçlarını İslâmcı ataerkillik karşısında savunabilecekleri politik bir örgütlenmeye taşıyamamışlardır. Tek tek örneklere baktığımızda, kadınlar yalnızca salt militan olmakla kalmamışlar, liderlik de yapmışlardır.[59] Ancak örgütsel açıdan baktığımızda, amaçlarını savunabilecek politik partilerle yakın bağları olmadığından zayıf kalmışlardır ve politik konularda söz hakları olamamıştır. Her ne kadar ilk sokak gösterilerinde otokrasiyi yıkmada oynadıkları devrimci rolün farkında olmalarına ve görünür olmalarına karşın, bireysel anlamda güçlü ancak kolektif olarak zayıf olan yeni kadın nesli, Arap Baharı'nın getirdiği politik ortamda oldukça kırılgan bir durumdaydı.

---

59 "Arab women organized demonstrations and pickets, mobilized fellow citizens, and expressed their demands for democratic change", Aljazeera English, 25 Nisan 2011.

Arap dünyasında toplumsal bir aktör olarak kadınların yerinin çok az olması, ister seküler ister İslâmcı olsun, ataerkil önyargılarla ilişkiliydi. Ayrıca kadınların politik yapılar ve partiler içinde belirginlik kazanamamaları da bunda etkili olmuştu. Politik liderler onları savunulacak varlıklar olarak görmüyorlardı,[60] çünkü politik sahne içindeki derneklerde veya gruplarda kolektif bir etkinlikleri yoktu.

Mısır Devrimi'nden sonra yapılan parlamento seçimlerinde kadınların meclisteki oranı %2'de kalmıştı. Aynı sayı Mübarek dönemindeki son seçimlerde % 12'ydi.[61] 2010 seçimleri birçok muhalife göre hileli olarak görülmüş olsa da, elde edilen sonuçlar seküler kadınlarca, vatandaş olarak konumlarının tanınmasına ilişkin olumlu bir adım olarak algılanmıştı. Kurumsal olarak Mısır ve Tunus devrimleri, seküler kadınları gerici bir politik ve sosyal konuma itmiş gibi görünüyordu. Ancak aynı zamanda vatandaş olarak farkındalıklarını da artırmıştı. Devrimden sonra parlamentodaki kadınların sayısı bir hayli azaldı ve kadınlar İslâmcıların hükümdarlığı altında yasal eşitlik anlamındaki kazanımlarını kaybediyorlarmış gibi hissettiler. Yine de gelecekte meyvelerini verebilecek birkaç istisna ve güçlü bir bilinç söz konusuydu.[62]

Kadınlara karşı şiddet eski rejimin devrilmesinden hemen önce başladı. Mısır'da kadınlar silahlı sivillerin (*baltajiya*) tacizine uğradılar, ordu onlara zorla bakirelik testleri yaptı[63] ve ister diasporadan gelsinler ister Mısır'ın yerlisi olsunlar, kadın gazeteciler korkutulmak amacıyla kötü muameleye maruz kal-

60 "Why Arab women still 'have no voice', Amal al-Malki, a Qatari author, says the Arab Spring has failed women in their struggle for equality", Talk to Al Jazeera, 21 Nisan 2012, http://www.dailymotion.com/video/xr4898_talk-to-al-jazeera-why-arab-women-still-have-no-voice_news#.USOMmOgj6Uc.

61 Leila Fadel and Ingy Hassieb, "Egyptian women feel excluded, despite the promise of the revolution", *Washington Post*, 22 Mayıs 2012.

62 Bkz. Mette Eriksen, "Women's groups Relaunch Egyptian Feminist Union", *Al Misri al Youm*, 18 Ekim 2011, www.egyptindependent.com/print/506231

63 Vanessa Ortiz, "Hidden in Egypt's Closet: Virginity testing as a tactic of repression", 5 Aralık 2011, http://wagingnonviolence.org/2011/12/hidden-in-egypt%E2%80%99s-closet-virginity-testing%E2%80%99-as-a-tactic-of-repression/.

dılar. Haziran 2011'de ünlü yazar Mona Elthavi bu meseleyi, ordu hiyerarşisinin kadınların protesto eylemlerine katılımını önlemek amacıyla uyguladığı bir strateji olarak gün ışığına çıkardı. 25 yaşındaki Mısırlı insan hakları eylemcisi Samira İbrahim, orduya açtığı yasal davanın ardından herkesçe tanınan bir örnek oldu.

Olanlara karşı şiddet göstermek yerine kadınlar, askerî yönetimi ve güvenlik güçlerinin kadın protestoculara sert müdahalelerini protesto etmek amacıyla, özellikle Kahire'de, Tahrir Meydanı'nın yakınlarında sembolik gösteriler düzenlediler. Birçok erkek de onlara duydukları sempatiyle 20 Aralık 2011'de gösterilerine katıldı.[64]

Devrimden sonra Selefiler kadınların kamusal alanlardan dışlanması için çaba sarf ettiler. Şeriat (İslâm hukuku) çağrılarına ve cinsiyet eşitliği isteyen kadınlara baskı yapmada Selefi kadınlar da rol oynadı. Üstü örtük bir biçimde de olsa, eylemci kadınlara yönelik şiddeti onaylıyorlardı.

Mursi'nin başkanlığına karşı muhalif politik partiler ile Temerrüd'ün önayak olduğu toplumsal harekette, kadınlar önemli roller oynadılar. Ancak bu etkinliklerini politik bir güç haline getiremediler. Bunun sebepleri arasında Mursi karşısındaki genel hareketin büyüklüğü, kadınların İslâmcı ve seküler olarak ikiye bölünmüş olması, ailelerine bağımlı olmaları ve seküler kadınlar içindeki küçük bir azınlık haricinde özerk feminist gruplar oluşturamamaları yer almaktadır.

Kadınlara karşı şiddeti besleyen bir diğer etmense, Arap devrimleri boyunca kadınların kamusal alanda kitlesel bir görünüme sahip olmalarıydı. Selefiler de diğerleri gibi politikleştiğinden ve aynı kamusal alanda görünürlük kazanmaya çalıştıklarından kendilerini haklı çıkarmak için yaptıkları ilk eylem, erkeklerle aralarındaki bariyerleri yıkarak toplumda ihtilaf çıkarmaya "cüret etmiş" kadınlara karşı şiddet uygulamak oldu. Uyguladıkları şiddet farklı biçimler alabiliyordu: Fiziksel, psikolojik ve ahlâkî şiddet. Ordu da erkeklerle şiddetli bir çatışma içi-

64 Glen Johnson and Luke Harding, guardian.co.uk/profile/glen-Johnson, 20 Aralık 2011.

ne girmek amacıyla kadınları evlerine gönderme niyetindeydi. Kamusal alana çıkan kadınlar baş belalarıydı. Cinsiyet ayrımlarına karşı çıkan, bundan dolayı erkek geleneğini sorgulayan kimselerdi. Devrim sonrasındaki erkek aktörler genellikle kadınları görülebilirlik anlamında daha ikincil konumlara yerleştirmekteydi. Böylelikle yalnızca kendileri kamusal alanı işgal edebilecekler ve hegemonyalarına sembolik bir temel kazandırabileceklerdi. Mısır'da, kadınlara karşı uygulanan bakirelik testleri, tecavüzler, gösteriler sırasında ve sonrasında yapılan müdahalelerin, tüm bu eylemlerin ortak bir paydası bulunmaktaydı: Kadınları özel alana geri göndermek ve kadınların Tahrir Meydanı'nda güçlü bir şekilde görünür hale gelmesiyle tehdit edilen eski düzeni tekrar tesis etmek. Bu konuda şiddetin işlevi, Mısır Devrimi'nin dört aşamasında da (Mübarek'in devrilmesi, ordunun kontrolü altındaki geçiş dönemi, Mursi'nin iktidarı ve ona karşı yapılan darbe), kadınları özel alanlara geri itmek ve kamusal alanı onlardan arındırmaktı. Diğer yandan kadınlar devrim sırasında kendilerini ön plana taşımak için göreli avantajlara sahiplerdi; ancak cinsiyet eşitliğine karşı çıkan Selefiler, ordu ve diğer tüm kurumlar karşısında amaçlarını savunmaya yetecek kadar güçlü mekanizmalar (politik partiler, STK'lar, kulüpler vb.) kuramadılar.

Mezhepçi şiddet

Mısır'da mezhepçi şiddet eskiden bu yana kendisini, İslâmcılar ile nüfusun % 10'unu oluşturan Hıristiyan azınlık (Kıptiler) arasındaki muhalefet şeklinde ve daha küçük bir derecede olmak üzere Şii ve Bahailer gibi küçük azınlıkların muhalefeti olarak göstermektedir. Gerilimin kökenleri eskiye dayanmaktadır ancak modern siyasetin bu gerilimlere ateşle gitmiş olması inkâr edilemez.[65] Sedat'ın başkanlığı sırasında, Kıptileri hedef alan İslâmcı gruplar solcu eylemlerle mücadelenin aracı olarak kullanılmaktaydı. Onun iktidarda olduğu 1981 yılın-

65 Ahmed Zaki Osman, "Roots of religious violence lie in both state and society", 13 Nisan 2013, www.egyptindependent.com/print/1644101

da, Kahire'nin işçi sınıfı mahallelerinden Zaviya el-Hamra'da 81 Kıpti öldürüldü. Mübarek'in başkan olduğu dönemde, İslâmcı gruplar ciddi bir baskı altındaydı ancak Kıptiler bir şekilde rejimin rehin aldığı bir grup konumuna getirilmişti. İtaat ettiklerinden emin olmak için onlara bir güvensizlik hissi aşılanıyordu. Hatta Kıptilerin rejime olan sadakatinden emin olmak amacıyla İslâmcı korkusundan faydalanılmıştır. Devrim sonrasındaki dönemde, Kıptilere yönelik saldırıları başlatanlar Selefilerdi. Ancak bazı durumlarda ordu da doğrudan bu saldırılarda rol oynadı. Kıptilerin Maspero devlet televizyonu önünde yaptığı gösteriye ordunun saldırdığı, çoğunluğu Kıpti olan 28 kişinin öldürüldüğü 9-10 Eylül 2011 gösterileri bunun örneğidir.[66]

25 Ocak Devrimi'nden sonra mezhepçi şiddet bir kez daha açığa çıktı. Bu sefer şiddet İslâmın aşırı ortodoks bir biçimini dayatmak için Selefiler tarafından uyandırıldı. Ancak şiddet her olayda belirgindi. Polis ya da daha genel bir tabirle güvenlik güçleri, ordu, Selefi sempatizanları, Müslüman Kardeşler, Kıptiler ve radikal grupların hepsi şiddete başvurmaktaydı. Detaylarına baktığımızda, Kalyubia'nın Delta Kaymakamlığı'na bağlı bir kasaba olan Khosous'ta yaşananlar bu karmaşıklığı gözler önüne sermektedir.[67] 5 Nisan 2013'te burada başlayan mezhepçi çatışmalar, sonraki günlerde diğer kasabalara, şehirlere yayıldı. Khosouslu Hıristiyanlar polisin kendilerini korumadığını söylemekteydi. Polis saldırganlara karşı onlara yardım etmek yerine şiddet olaylarının olduğu yerden uzaklaşıyordu. Olayların sürdüğü günlerde iki kahve dükkanı tamamen yok edilirken birçok bina zarar gördü. Kendilerini ait gördükleri taraflar ve şiddet olayları sürerken bulundukları farklı konumlar nedeniyle insanların anlattıkları yorumlar ve öyküler farklıydı. Mısır'daki mezhepçi şiddet olaylarının çoğunda, birkaç kişi arasındaki kişisel kavgalar mezhepçi sokak çatışmalarına dönüş-

66 Sarah Carr, "A First-Hand Account: Marching from Shubra to Deaths at Maspiro" *Al Masry Al Youm*, 10 Ekim 2011.

67 Heba Afify, "Amid security failures and prejudice, small sparks can set sectarian violence alight", 10 Nisan 2013, www.egyptindependent.com/print/1635841

mekte ve topyekün bir savaş halini almaktadır. Kavganın sebebi iki kişi arasındaki küçük bir mesele olabilir. Ancak bu Müslümanlar ve Hıristiyanlar arası bir çatışmaya dönüşebilmektedir. 5 Nisan Cuma günü küçük bir olay hızla büyüdü ve Pazar günü Kahire'nin Abbassiya mahallesindeki St. Mark Kıpti Katedrali'ne yapılan büyük bir saldırıyla sonuçlandı.

Birçok olayda yaşanan çatışmaların merkezinde olan bir aile veya bir grup insandır. 5 Nisan'da, öncesinde Mübarek rejimiyle ilişkili olan avukat Samir İskender'in ailesi, Hıristiyanların da dahil olduğu bir ihtilafa karışmıştı. Ve bu olay sırasında bir Müslüman öldürülmüştür. Ardından bölgedeki Müslümanlar rastgele Hıristiyanlara saldırıp dördünü öldürdü. Tanıklara göre Hıristiyan bir kadına tacizde bulunan Müslüman bir erkek çatışmayı başlatmıştır. Bir başka tanık grubuna göre, El Ezher'e ait İslâmî bir merkez önünde haç çıkarıldığı için Müslümanlar tahrik olmuştu. Dördüncü bir grup suçu, Hıristiyanlara karşı bir çatışma ortamı yaratmak için mahalle dışından gelen silahlı sivil kimselere atmıştı. Köşede ikamet eden ve başlangıcından itibaren çatışmalara tanık olmuş kadınlardan oluşan beşinci bir grup, çatışmaların başladığı El Ezher İslâm Enstitüsü'nün karşısındaki binada yaşayan İskender'in kuzeni Faruk Awad'ın bitişik binada sprey boyayla oynayan bir grup çocuğa bağırdığını söylemiştir. İslâm Enstitüsü'ne yakın binada çizdikleri şeyler, Mustafa gibi isimler veya lakaplar ile çocukların anlamını bilmeden karaladığı gamalı haça benzer bir işaretti. Çocuklar kendisini dinlemeyince Awad öfkeden çılgına dönüp, çocukları korkutmak amacıyla havaya ateş etmeye başladı. Açtığı ateş sonucu kazara vurulan Müslüman bir kişi daha sonra hayatını kaybetti. Bir kadının sokakta oğlunun vurulduğunu haykırmasından yalnızca birkaç dakika sonra katliam başladı. İnsanların silahlı olması ve güvenlik güçlerinin ortada olmaması sonucu çatışma büyüdü. Müslümanlar kasabadaki Hıristiyanları rastgele hedef almaya başladılar. Bir Hıristiyan sokak ortasında ateşe verildi.

Ardından Hıristiyanların İslâm Enstitüsü'ne bir haç çizdiği söylentisi yayıldı. Olayları hiç araştırmamış olan yetkililer, res-

mi açıklamalarında ölümcül olaylara sebep olan şeyin binaya haç çizilmesi olduğunu söylediler.

İnsanların yaptığı bir diğer yorumda suç, iki aile arasındaki kavgayı kaza sonucu birinin vurulduğu mezhepçi bir çatışmaya döndüren bilinmeyen bir şahsa atıldı. Son yoruma göreyse, hoparlörle Müslüman birinin öldüğünü duyuran ve Hıristiyanların katledilmesini buyuran kişi yerel caminin imamıydı. Dedikodular ve yerel gerilimler bu çatışmalarda önemli rol oynamıştır. Yetkililer ise tarafsız kalmak yerine dedikoducular arasında yer almıştır.

Khosous'taki çatışmalar, Pazar akşamı Kahire'deki Abbassiya Katedrali'nde dört Hıristiyan kurbanın cenazesine yapılan saldırıyla tekrar alevlendi. Katedraldeki çatışma yerel ölçekte meydana gelen mezhepçi bir ihtilafı ulusal bir ölçeğe taşıdı. Güvenlik güçleri katedralin içine biber gazı attılar. İkindi saatlerinde ölen iki kişiyi gece saatlerinde daha fazlası takip etti. Pazar günü Khosous'taki Müslümanlar ile Hıristiyanlar her iki tarafında silahlı olduğu bir savaş içine girdiler. Her iki taraf birbirlerinin işyerlerini hedef almışlardı. Görgü tanıklarına göre polis alanı terk etti ve bölgedeki ışıklar kesildi.

Başkanlığın sözcülerinden biri olan Essam el-Haddad'ın çatışmalarla ilgili verdiği resmi tepki, Hıristiyanların hem Khosous'ta hem de Abbassiya'da şiddeti körükledikleri ve Khosous'taki El Ezher binasının duvarına hakaret içerikli bir grafiti çizdiklerini duyurmak oldu.

Bir diğer mezhepçi şiddet türü, genellikle Müslüman bir kadının zorla Hıristiyanlığa geçirilmesi veya bir kişinin İslâm dinine geçmek istemesi üzerine ailesiyle Hıristiyan topluluğu tarafından engellenmesine ilişkin dedikodulara dayanmaktaydı. Mısır Devrimi'nden yalnızca birkaç ay sonra, 8 Mayıs 2011 gecesinde Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında gerçekleşen bir sokak kavgasının sonucunda, altısı Müslüman altısı Hıristiyan 12 kişi öldü. Yaklaşık 220 kişi yaralandı ve Kahire'nin İmbala semtindeki iki kilise ateşe verildi. Görgü tanıklarına göre bir grup işsiz genç bir başka grupla kavgaya tutuşmuştu. Rivayetler, farklı inançlardan insanlar arasındaki duygusal iliş-

ki etrafında dönmekteydi. Genç bir Müslüman İslâmı benimsemiş eski Hıristiyan bir kadını kendisine eş almıştı ancak kadın yakın zamanda ortadan kaybolmuştu. Kocaya göre kadın kaçırılmış ve St. Mina Kilisesi'nde alıkonulmuştu.[68] İslâmı benimseyenlerin yeni dinlerinin toplulukları tarafından reddedilmesi ve alıkonulması Mısır'daki mezhepçi çatışmalarda sık sık nükseden bir olgudur. Mahalledeki Hıristiyanlar kilisede böyle bir kadının bulunmadığını söylediler. Yerel polis de bu bilgiyi doğruladı.

Cep telefonu teknolojisi de mezhepçi şiddetin hizmetine sunulmuş haldedir: İnsanlar kendi topluluklarını savunmak için birbirlerini sokağa çağırmakta ve güruhların kalabalıklaşması çatışmayı daha kanlı hale getirmektedir.

Mezhepçi şiddetin açığa çıkmasında yatan önemli sebeplerden biri, Mısır'daki dinî inançlar karşısında İslâmcı şeriat düzeninin kabul edilmesi gerektiğine inanan köktendinci Selefilerin ortaya çıkışıdır. Devletin içinde bulunduğu kriz ve güvenlik güçlerinin örgütsüzlüğü ile Kıptilere karşı Selefilerin tarafını tutması, sorunu iyice içinden çıkılmaz bir hale getirmektedir.

Mursi hükümetinin kendilerine yabancılaştığını ve kiliseleri ile evlerinin Müslüman Kardeşler yetkililerince korunmadığı hissine kapılan Kıptiler, iktidara sırtlarını dönüp hükümetin devrilmesi için aktif bir şekilde sokak gösterilerine katıldılar. Mursi'nin devrilmesinden sonra Müslüman Kardeşler sempatizanlarının öfkesi onlara yöneldi. Birçok kilise yakıldı. 14 Ağustos 2013'ten bu yana (bir sivil toplum kuruluşu olan Kişisel Haklar İçin Mısır İnsiyatifi'ne göre) en az 25 kilise yakıldı ve Mısır'ın 27 eyaletinden 10'unda Kıptilerin evleri, okulları ve dükkanları saldırıya uğradı. Genç Maspero Hareketi'ne göre rakamlar daha da yüksektir. Farklı şehir ve kasabalarda 39 kilise saldırıya uğramıştır.

---

68 David D. Kirkpatrick, New York Times, 8 Mayıs 2001, http://topics.nytimes.com/top/reference/timestopics/people/k/david-d-kirkpatrick/index.html?inline=nyt-per.

Seküler ve İslâmcı aktörler arasındaki şiddet

Gerçek olsun veya olmasın, Mısır'daki seküler insanlar Mübarek rejimini yıkan devrimci dalganın temel aktörleri olduklarına inanmışlardır. Bu algı Kasım 2011 ile Ocak 2012 arasında gerçekleştirilen ilk başkanlık seçimlerini İslâmcılar (Müslüman Kardeşler ve ikincil planda Selefiler) karşısında kaybetmeleriyle sarsılmıştır.[69] Özgürlük ve Adalet Partisi oyların % 37,5'ini, El Nur Partisi (Selefiler) ise % 27,8'ini aldı. Geri kalan oylar seküler-devrimci akımlara bağlı olan sayısız politik parti arasında bölündü. "Sembolik şiddet" hissiyatı Müslüman Kardeşler'in parlamentoda çoğunluğu aldıkları andan itibaren güçlüydü. Nitekim Mursi'nin Mısır Başkanı olarak seçilmesiyle daha da pekişti.

Mursi'nin başkanlığından ve sekülerlerin bakış açısına göre devrimin ideallerini hiçe sayan yeni bir anayasayı dayatma girişimlerinden sonra, Müslüman Kardeşler'e yönelik şiddet, Mısır'daki sokak gösterilerinin değişmez özelliklerinden biri oldu. 2013 Martı'nın sonunda İskenderiye'de gerçekleşen gösteriler hükümetin özgürlükleri kısıtlaması ve muhalif eylemcilere karşı sert müdahalesine karşı protestolar şeklinde başladı. İskenderiye'nin mahallelerinden Sidi Gabi'deki çatışmalar, her iki tarafın da birbirine taşlar ve molotof kokteylleri attığı bir savaşa dönüştü. 29 Mart 2013 Cuma gününün akşamında, onlarca gösterici İskenderiye'nin Zagazig semtindeki Müslüman Kardeşler merkezleri önünde güvenlik güçleriyle çatışmaya girdi. Büyük kitleler halindeki göstericiler Müslüman Kardeşler'in binalarını hedef almıştı, ancak çok sayıda Müslüman Kardeşler sempatizanı ve üyesi binaları korumak için konuşlanmış haldeydi.[70] Bu olaylar ve bunlara müdahele biçimi, Müslüman Kardeşler'in hükümete ilişkin meselelerde doğrudan etkisinin olduğunu gösteren bir işaret olarak görüldü. Ço-

69 "Where Next for Egypt's Secularists?" Ed Husain, Council on Foreign Relations, 24 Ocak 2012.

70 "Update: Violence erupts in Alexandria, Zagazig protests", MENA, www.egyptindependent.com/print/1603091, 29 Mart 2013.

ğu vakada polisler ile ordu Müslüman Kardeşler merkezlerini korumak için müdahale etmeyi reddetti. Başkan Mursi ve Müslüman Kardeşler'e karşı gelişen hareket yavaş yavaş radikalleşti. 29 Mart 2013 Cuma günü, az sayıda eylemci Tahrir Meydanı'ndan Yüksek Mahkeme önüne yürüdü. Mursi'nin görevden alınmasını, Müslüman Kardeşler'in lağvedilmesini ve Başsavcı Talat Abdullah'ın işten çıkarılmasını talep ediyorlardı. Yüksek Mahkeme önünde bazı protestocuların askerî iktidar lehine sloganlar atmalarıyla kavga çıktı. Slogan şöyleydi: "Ordu bizim, yüce rehber değil." Diğer göstericiler sloganlara itiraz ettiler.

Aynı günün ikindi vakti, Merkezi Güvenlik Güçleri Yüksek Mahkeme'nin ana lobisine konuşlandı. Sabah saatlerinden itibaren sıkı bir şekilde korunan binaya takviye yapılmış oldu. Yüzlerce gösterici bölgeye akmayı sürdürdü. Mahkeme binasındaki başsavcının ofisi önünde toplanıyorlardı. Cuma günü erken saatlerde protesto hazırlığı için Yüksek Mahkeme dışında toplanmaya başlayan onlarca gösterici "Bizi korkutamazsınız" diye sloganlar atıyordu. Diğer sloganlarsa şöyleydi: "Biz gitmeyeceğiz o (Mursi) gidecek", "Halk rejimin yıkılmasını istiyor", "Ben bir korkak değilim, ben bir (Müslüman) Kardeş değilim", "Mursi, defol!" ve "Seküler, seküler, Kardeşliği (Kardeşler devletini) istemiyoruz."[71]

Bu sebeple seküler güçlerin Müslüman Kardeşler, Başkan Mursi ve İslâmcılara karşı muhalefeti tek bir gösteri hareketine dönüşme eğilimindeydi. Nitekim bu, sokak şiddetini genel bir iç savaşa dönüştürme riski taşımaktaydı.

Düstur Partisi, Özgür Mısırlılar Partisi, Kefaya Hareketi, İkinci Öfke Devrimi ve Genç Maspero Birliği'nin de dahil olduğu 12 gençlik grubunun temsilcileri, 26 Mart 2013 Salı günü, Cuma günkü planlarını tartışmak üzere Adalet ve Özgürlük için Gençlik Hareketi'nin merkezinde toplandılar. Kahire'deki Yüksek Mahkeme'de, başsavcının ofisinin dışında Cuma namazı kılacaklarını duyurdular.[72] Başsavcı Talat Abdul-

71 "High Court protests end early Friday evening", www.egyptindependent.com/print/1602996, 29 Mart 2013.

72 http://www.egyptindependent.com/node/1602996.

lah'ın bir hafta öncesinde Mukattam'daki Müslüman Kardeşler merkezi yakınlarında kargaşa çıkarmakla suçlanan beş eylemci için tutuklama kararı çıkarmasının ardından, Abdullah, Adalet Bakanı Ahmed Mekki ve İçişleri Bakanı Muhammed İbrahim'in görevden alınmasını talep ettiler. Ayrıca Mukaddam ve Ettehadiya Başkanlık Sarayı etrafındaki şiddet olaylarına karışan Müslüman Kardeşler üyelerinin cumhuriyet savcısı tarafından mahkemeye çağrılmasını talep ettiler. Son olarak yargıyı adaletsiz ve önyargılı olmakla suçladılar.

Başkanın iktidarının bitmesini isteyen seküler ve solcu partilerin radikalleşmesi ile devrimci idealler adına güvenlik güçleriyle doğrudan çatışma içine girilmesi, sık sık fiziksel şiddetle sonuçlanmıştır. "Kurallara saygısızlık" gösterilerin neredeyse kalıcı bir özelliği oldu. Güvenlik güçleri onlara karşı genellikle keyfi uygulamalara gidiyordu. Polis güçleri ya tamamen ortada yoklardı ya da göstericilere orantısız bir güç uyguluyorlardı.

Güvenlik güçleriyle gerilim halkı eyleme itti. Önce sokak gösterilerine, sonra da Mursi'nin devrilmesi için orduyla işbirliği içine girmeye. Mursi'nin karşısında özellikle Temerrüd hareketi sembolik bir önem taşımaktaydı. İstifa etmesi için çok yüksek sayıda imza topladılar (yukarıda değinildiği üzere, doğruluğu ispatlanmamış iddialara göre imzalar 22 milyon civarındadır; bu rakam Mursi'ye oy vermiş 13 milyon kişinin bir hayli üzerindedir).

29 Haziran'daki sokak gösterilerine katılan insanların sayısı epey abartılıdır. Abartılmış sayıdaki insanın sokak gösterilerine katıldığı farz edilmektedir.[73] Yanlış bilgiler ve gerçeğin yaygın

73 Mursi karşıtı yetkililer 30 Haziran 2013'te yapılan sokak gösterilerine katılan insan sayısının 14,3 ile 33 milyon arasında olduğunu tahmin etmektedir. Gösterilerin gerçekleştiği mekanların alanlarını göz önünde tutan hesaplamalara göre Tahrir Meydanı ile civarındaki sokaklarda bulunan insanların maksimum sayısı 700.000'den az olmalıdır. Ordu sempatizanları tarafından Google Earth baz alınarak yapılan tahminlerin doğruluğu ispatlanmamıştır ancak büyük şehirlerin sokaklarında toplanan insanların toplam sayısı 2 milyon civarında olmalıdır. Bkz. "June 30 anti-Morsi crowd figures just don't add up", *Middle East Monitor*, 16 Temmuz 2013, www.middleeastmonitor.com/resources/commentary-and-analysis/6574-30-june-anti-morsi-crowd-figures-just-dont-add-up?tmpl=component&print=1&layout=default&page=

bir biçimde çarpıtılması, sayısı abartılmış göstericileri sorgulamaksızın ekranlara taşıyan uluslararası medyada geniş yankı uyandırdı. Nitekim farkında olmaksızın, hükümeti deviren askerî darbeyi meşrulaştırmış oldular. Darbenin sonucu, politik krizin sürmesinin yanında yüzlerce kişinin ölümüydü.

Şiddet ve güvenlik güçleri

Polis karakolları, Mübarek döneminde iktidarı yerelde temsil eden kurumlardı ve çoğunlukla korku uyandırıyordu. Devrimden sonra polis, Mübarek rejimini deviren 18 günlük gösteriler esnasında birçok vatandaşın ölümüne sebep olduğu ve işkence yaptığı için temel suçlulardan biri olarak hedef tahtasına konmuştur. Vatandaşlar güvenlik teşkilatından suçluların yargılanmasını bekliyordu. Polis kuvvetlerine herhangi önemli bir yaptırımın gelmediğini, hatta sert ve baskıcı tutumlarında hiçbir değişikliğin olmadığını gören birçok eylemci hayal kırıklığına kapıldı.

Haziran 2012'de Mursi'nin seçilmesinden sonra, bir yanda Müslüman Kardeşler ile polisler, diğer yanda polisler ile muhalif eylemciler arasında yeni bir gerilim oluştu. 3 Mart günü Port Said'te gerçekleşen sokak gösterilerinde üç polis öldürüldü. Tahrir Meydanı'nda göstericiler ve polis arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Benzer olaylar Süveyş, Kafrüş Şeyh ve Kalyubia'da da yaşandı. Bu gösterilerde Başkan Mursi, Müslüman Kardeşler hegemonyasının hükümet üzerine inşa edilmesinde önemli bir rol üstlenen "Truva Atı" gibi görülüyordu.[74]

Sembolik şiddet

Devrim sonrası Mısır'da birden çok şiddet türü içiçe geçmişti. Bunların arasında Başkan Mursi'nin şahsiyeti altında iktidarı alaya alma ve ona saygısızlık da bulunmaktaydı. Kurumların

74 "Égypte, Affrontements à Port-Saïd: police et armée dans des camps opposés", *Al-Tahrir*, 5 Mart 2013 http://www.courrierinternational.com/notule-source/al-tahrir.

düzgün bir şekilde işlediği göreli sakin bir ortamda, bu türden bir şiddet sivil toplumu güçlendirebilir ve iktidar sahiplerine halkın gözündeki koşullu meşruiyetlerini hatırlatabilirdi. Ancak sokak şiddetinin neredeyse yaygın bir hastalığa dönüştüğü bir ortamda, alay ve iğneleme yoluyla yapılan sembolik şiddet meşruiyet krizini besleyen bir araç haline geldi. Akla gelen ilk örnek, televizyonun popüler hiciv üstadı olan Bassem Yusuf'tu. 30 Mart 2013'te, cumhuriyet savcısı tarafından Başkan Mursi'ye hakaret etmekle ve İslâma kara çalmakla suçlandı. Mahkemede açılan dava muhalefet tarafından, eski otokratik düzeni sürdüren hükümetin takındığı diktatörce tutumun bir işareti olarak görüldü. Bir hafta öncesinde, savcılar, Müslüman Kardeşler'e karşı şiddeti körüklemek amacıyla sosyal medyayı kullanmakla suçladıkları beş eylemcinin tutuklanmasını emretmişti. Bu yaklaşım birçok devrimci aktörün gözünde basında sansürlenme kuşkusu doğurdu.[75]

Mursi gibi önemli politik şahsiyetlerin yanısıra onun bakanları ve daha genel olarak Müslüman Kardeşler hiyerarşisi saldırıların hedefine yerleştirildi. Başkan ile bir örgüt olarak Müslüman Kardeşler'i iktidardan devirmek için sembolik ve fiziksel şiddet bir arada kullanılır oldu.

Mursi'yle ilgili bir olayda, eylemciler başkanlık avlusuna yonca yaprakları attılar. Bu, Mursi'nin beslenmeye ihtiyacı olan bir besi hayvanı olduğunu ima eden sembolik bir eylemdi. Özgürlük ve Adalet Partisi'nin basın danışmanı Murat Ali partinin Facebook sayfasında şu iletiyi paylaştı: "İçişleri bakanının evinin önünde iç çamaşırlarını çıkarmaları, geçen hafta evinin önüne Mısır yoncalarından atarak başkana hakaret etme girişimlerinden çok daha korkunç bir ahlâkî çöküşün işaretidir."[76]

29 Mart 2013 tarihinde güvenlik güçleri, İçişleri Bakanı Muhammed İbrahim'in Nasır Şehri'ndeki evi önünde gerçekleşen

75 Kareem Fahim and Mayy el Sheikh, "Egypt Orders Arrest of Satirist Over Skits on Islam and Morsi", 30 Mart 2013, www.nytimes.com/2013/03/31/world/middleeast/egypt-orders-arrest-of-satirist-for-skits-on-islam-and-morsi.html?ref=world&pagewanted=print.

76 Al-Masry Al-Youm, "Four April 6 members arrested in Nasr City protest", www.egyptindependent.com/print/1602741

bir protesto sırasında 6 Nisan Gençlik Hareketi'nin dört üyesini tutukladı. Güvenlik çalışanlarına göre, kimisi molotof kokteylli olan onlarca gösterici, gece yarısı yasadışı bir şekilde bakanın evine girmişti. Sabahın erken saatlerinde, protestocular iç çamaşırlarını çıkardılar ve ona "sürtük" diyerek hakaret ettiler. Kahire Emniyet Müdürlüğü'nden bir kaynak, göstericileri dağıtmak için biber gazı kullanıldığını söylemişti ancak 6 Nisan Hareketi, güvenliği plastik mermiler atıp üyelerinden bazılarını yaralamakla suçladı.

Başkan ve önemli vekilleri gibi ön plandaki isimlerin yanısıra Müslüman Kardeşler liderliği, henüz askerî darbeyle görevlerinden alınmadan önce, muhalefetin gözündeki itibarları tamir edilmez bir biçimde yıkılmıştı.

Sivil toplum kuruluşlarına karşı şiddet

Bu şiddet türü ise sivil toplum kuruluşlarına yönelik saldırıları, baskıcı müdahaleleri ve basitçe bu kuruluşların kapatılmasını kapsamaktadır. Yeni başkanın seçilmesinden önce ordu Şubat 2011 ile Haziran 2012 arasında Mısır'ın yönetimini elinde tutmaktaydı. Bu dönemde insan hakları ve demokrasi yanlısı örgütler hedef alındı. Bazıları Amerikalı bağışçılar sayesinde kaynak topluyordu ve hemen kapatıldılar (her ikisi de ABD'nin iki büyük partisiyle ilişkili olan Ulusal Demokratlar Enstitüsü ile Uluslararası Cumhuriyetçilik Enstitüsü ve Özgürlük Kurumu gibi). Kapatılan örgütlerin bazıları da Almanlar tarafından finanse edilmekteydi (Konrad Adenauer Stiftung). Resmi açıklamalara göre ülkede kargaşa ortamı yaratmaya çalışmakla itham edilmişlerdi. Bu nedenden dolayı, ülkede kargaşa çıkaran "yabancı" kuruluşlara karşı yürüttükleri baskıyı haklı çıkarmak için, 17 sivil toplum kuruluşu ordu tarafından günah keçisi ilan edildi.[77]

77 Peter Beaumont ve Paul Harris, "US 'deeply concerned' after Egyptian forces raid NGO offices in Cairo", 29 Aralık 2011, www.guardian.co.uk/profile/peterbeaumont

Mısır Devrimi'nin temel sloganlarından biri barışçıllık veya şiddetin olmayışıydı (Selmiyah). Devrimden sonra, İslâmcıların politik sahneye adımını atması, seçimleri kazanmaları ve yeni politik aktörlerin bir uzlaşma sağlayamaması karşılıklı güvensizlik ve "şeytanlaştırma" süreciyle sonlandı. Nitekim her şeyin sonunda askerî darbe gerçekleşti.

Politik açmazlar ile Mursi'nin beceriksiz, kimi zamansa küstah bir hal alan iktidarına karşı büyüyen bir tahammülsüzlük vardı. Birçok muhalif grup arasında yeni bir tutum hasıl oldu. Şiddet, artık hükümet karşısında meşru bir araç olarak görülmekteydi. Sokaktaki şiddet eylemlerine katılan devrimci gençler birçok şehirde yaygınlaştı. Askerî darbeyle birlikte şiddet iyice kanlı bir hale geldi. Demokrasiye barışçıl bir şekilde geçme umudu, ilk kez demokratik yollarla seçilmiş bir başkan olan Mursi'nin devrilmesiyle iyice karardı.

Askerî darbe Müslüman Kardeşler için zorlu ve çetin bir dönemin başlangıcı oldu. Modern Mısır'ın en eski örgütü ve Müslüman dünyanın en etkili yapılarından biri olan Müslüman Kardeşler, yarım yüzyıldan uzun bir süredir gizliliğe ve baskıya alışmış bir politik yapı olagelmiştir. Örgüt, yalnızca Mübarek tarafından kısmen hoşgörüyle karşılanmaktaydı (2005 parlamento seçimleri esnasında). Ancak örgütün kamusal eylemler yürüttüğü dönemler kısa ömürlü olmuştur ve eski örgüt yine yarı gizli, yarı açık konumuna dönmüştür (2010 parlamento seçimlerinde 2005'te yararlandıkları aynı haklardan mahrum bırakıldılar). 2011'deki Mısır Devrimi, Müslüman Kardeşler'e merkezi bir politik role sahip kamusal bir örgüt olma fırsatı verdi. Ancak yarı gizli aygıt, kolaylıkla politik bir örgüte evrilemedi. Aralarındaki az sayıda genç insan dışında eski refleksler ve şüpheler üyeleri arasında baki kaldı. Hatta yeni nesil, eski Müslüman Kardeşler üyeleri tarafından marjinal bir konuma itilmekteydi. Müslüman Kardeşler son ana kadar iki arada bir deredeydi: Eski müphemlik ile gizlilik alışkanlıkları ile kargaşa ve devrimci sabırsızlık çağında açıklık ve iletişime duyulan ye-

ni ihtiyaçlar arasında kaldılar. Kimlik krizi, Müslüman Kardeşler'in neredeyse "efsun" yoluyla iktidara gelmesiyle iyice derinleşti: Üyelerini parlamentoya gönderebildi; koltukların çoğunu elde edebildi (% 40'ından fazlasını) ve ardından adayları başkan olarak seçildi (muhalif gruplar arasındaki ayrılıklar sebebiyle dördüncü oylamada seçilmiştir). Bunların hepsi Mısır'ın geleceğine ilişkin açık bir görüşle, hükümetin dizginlerini alma konusunda hiçbir hazırlıkları olmaksızın gerçekleşti. Daha doğrusu Müslüman Kardeşler, devrim sonrası Mısır'da karşı karşıya gelinen sorunları çözecek herhangi bir politik programları, stratejik vizyonları ve ekonomik platformları olmadan iktidarı devralmış oldu.[78] Aynı zamanda Mısır'daki derin devlet[79] Müslüman Kardeşler ile işbirliği içine girmeyi reddetti ve Müslüman Kardeşler'in adayı Mursi'nin başkan olduğu dönem boyunca üstü kapalı bir ilişkisizlik içine girdi.

2011 Mısır Devrimi ile 1979 İran İslâm Devrimi'ni kıyasladığımızda, İran'daki seküler orta sınıfların otuz yılı aşkın yenilgilerinden sonra, Mısır'daki seküler sınıfların eskisinden çok daha bilinçli olduğu görülebilir. Ayetullah Humeyni iktidara geldiğinde, ideolojik açıdan birbirine derin şüpheler besleyen birliksiz ve bölünmüş bir orta sınıfla karşı karşıya gelmişti: Solcu devrimciler karşısında apolitik ve teknokrat üst-orta sınıflar. Solcu ideoloji İslâmcıların rolünü geleneksel küçük burjuvazinin üyeleri olmakla sınırlandırmıştı. Diğer yandan aslında "karşı devrimci" olan, "liberal burjuvazi"nin düşmanlarıyla işbirliği içine girmek konusunda çok istekliydi. İdeolojik olarak körleşmiş solcu ve seküler orta sınıf üyeleri, hayali olarak "uluslararası emperyalist burjuvazi"ye itaat etmekle suçladıkları diğer orta sınıf üyelerinden ziyade, İslâmcıların dinî görüşlerine karşı da-

78 "The future of the Egyptian Muslim Brotherhood: No 'Ikhwanization of State', but a 'Statification of Ikwan'", Hivos' Kawa Hassan'ın Groningen Üniversitesi'nde yaptığı konuşma, www.hivos.net/Hivos-Knowledge-Programme/Themes/Civil-Society-in-West-Asia/News/Hivos-analyzes-the-future-of-the-Egyptian-Muslim-Brotherhood

79 Charles Levinson ve Matt Bradley, "In Egypt, the 'Deep State' Rises Again", online.wsj.com/article/SB10001424127887324425204578601700051224658.html?mod=trending_now_4.

ha sempatik bir tavır içerisindeydiler. Nitekim bu körlük İran Komünist Partisi'nin Humeyni rejimiyle işbirliği yapmasıyla devam etti. Ta ki rejim tarafından tasfiye oluncaya dek. Devrimin "İslâmî" boyutu böylelikle, "son tahlilde" politik ve toplumsal bağları belirleyecek ekonomik ilişkilerin "altyapısı" karşısında önemsiz bir "üstyapı" olarak görüldü. Humeyni yanlısı "küçük burjuvazi" rejiminin, emperyalist Batı ile birlik olacak efsanevi "büyük burjuvazi" yerine işçi sınıfına yakınlık göstereceği farz ediliyordu. İki yıllık İslâmcı iktidarın ardından (dinî açıdan İran'dan çok daha az katı olsa da), Mısır ve Tunus devrimleriyle birlikte seküler sınıfların topyekûn tepkisi, halkın şeriat adına insanların günlük yaşantılarını kısıtlayan İslâmcı normlara karşı itaat etmesini daha olanaksız bir hale getirdi. Muhalif seküler ve İslâmcı taraflar Temmuz 2013'teki askerî darbeye ve seküler orta sınıfların Tunus'taki ayaklanmasına ilişkin bütüncül bir tablo çizemeseler de, bu boyut muhalif aktörlerin etrafında dönüp durduğu önemli eksenlerden biri olmayı sürdürmektedir. Seküler, orta sınıftan veya orta sınıfa "aday" aktörler İslâmcıların kendilerine atfettikleri rolü oynamayı reddettiler. İslâmcılar "devrimi", özellikle kadınların iffeti ve "namusları" bakımından zorunlu dinî değerlerin yeniden tesis edilmesi olarak görüyorlardı. Halbuki genç nesiller kişisel özgürlüklerini en önde tutuyorlar ve özgürlüklerini kısıtlayabilecek bu dinî normların kendilerine dayatılmasını reddediyorlardı. Bu gerilim Mısır'da Mursi'ye karşı ve daha az radikal bir biçimde olsa da Tunus'taki Ennahda Partisi'ne karşı büyük protesto hareketlerini tetikledi.

Mursi'nin devrilmesiyle birlikte, Mısır ordusu ile muhalefet politik hedeflerine ulaşmanın temel yolu olarak şiddete sarıldılar. Mursi'nin muhalifleri ve orduyu destekleyen medya tarafından "teröristler", "terörizm" ve benzeri kelimelerin Müslüman Kardeşler'i tanımlamak için aşırı biçimde kullanılması, 25 Ocak Devrimi'nin ilk günlerinde devrimcilerin karşı çıktığı hoşgörüsüz otoriter dili anımsatıyordu. Politik liderler karşısında öfke ve hoşnutsuzluğun yükseldiği her anda yasal ve kurumsal araçlara zarar veren şiddeti kayıran "politik hafızadan" çıkarılacak dersler, gelecek krizlerde de hatırlanacaktır.

Arap devrimlerinin başında, hemen hemen her yerde vatandaşların ağırbaşlılığı (*karamah*) ve barışçıl tutumu (*selmiyah*), bu ayaklanmaları geçmişteki ulusalcı ve İslâmcı türdeşlerinden ayıran iki bölünmez kavram olmuştu.[80] Hareketlerin geçirdiği evrim, toplumsal ayaklanmaların sonucu olarak şiddetin dayatılmasıyla kırılgan olan ağırbaşlılığın sorgulanmasına sebep oldu: Yemen'de Salih rejimi böl ve yönet taktiği ile mezhepçilikten faydalanarak farklı grupları birbirine düşürdü. Bunun yanında jeopolitik koşullar (Suudi etkisi ve cihatçılığa yönelik ABD'nin kaygıları) ve uzun süren diktatörlük rejimleri ağırbaşlılık ile barışçıllığı yavaş yavaş ortadan kaldırdı. Suriye'deki baskıcı hükümet hayatta kalmak için 100.000'den fazla insanı kurban etti ve jeopolitik koşullar (rejim yanlısı İran ve Rusya ile muhalif kanadı destekleyen Suudiler ile Katar) temel sloganları olarak ağırbaşlılık ile şiddetsizliği benimsemiş olan kırılgan, deneyimsiz aktörleri ezmede en önemli rolü oynadı. Libya'da kırılgan yapılı sivil toplum, silahlı gruplar aracılığıyla yerel ölçekte kendilerine sadık kitleler yaratmaya çalışan savaş lordları tarafından parçalandı. Ulusal ordunun olmayışı yeni hükümeti ölü doğmuş bir devlet kurmaya itti.

Yeni hareketlerin ağırbaşlılığını ortadan kaldıran şey her yerde iki faktörün bir bileşimiydi: Otoriter devlet ve jeopolitik. İkisi farklı şekillerde de olsa, her ülkede ağırbaşlılık ile şiddetsizlik olasılığını yok etti. Mısır'da Mursi hükümeti vatandaşların ağırbaşlılığını dikkate almadı ve uzlaşma girişimlerine kayıtsız kaldı. Vatandaşların sabırsızlığı da bu kavramları tehlikeye atmıştı. Çünkü bu duygu, daha sonrasında hoşgörü ve yasaların üstünlüğüne göre yapılan politik eylemler üzerinde temellenmiş ağırbaşlılığın sorgulanmasına sebep olan şiddetli sokak eylemlerini teşvik etmekteydi. Ağırbaşlılık ve şiddetsizlikten kopuş, toplumsal eylemlerin demokratik çerçevesi içindeki kırılgan dengeler üzerinde yıkıcı bir etki oluşturdu. Mısır'daki askerî darbe bu iki kavramdan temelli kopulmasına neden

80 Müslüman dünyasının tarihindeki bu üç tür toplumsal hareket hakkında yapılan tartışmalar için bkz., Farhad Khosrokhavar, *The New Arab Revolutions that Shook the World*.

oldu. Tüm taraflar diğerlerinin uyguladığı şiddete ve ağırbaşlı tutumlarının görmezden gelinmesine diş biliyorlardı. "Aklıselim devrimler" Mısır'da trajik bir şekilde sonlandı. Devrimin sloganları haline gelen bu temel kavramlar sokak şiddeti ve askerî darbeyle radikal bir biçimde sorgulandı. Eldeki bu dramatik duruma karşın, Mısır Devrimi'nin düze çıkıp çıkmayacağını, ağırbaşlılık ile şiddetsizliğin bir kez daha hayata geçirilip geçirilemeyeceğini zaman gösterecek. Ancak kısa vadede, meşru ancak son derece bölücü olan Mursi hükümetine karşı yapılan kitlesel gösterileri takip eden darbe, iktidar ve muhalefet arasındaki, demokratik bir düzenin inşa edilebileceği dengeleri tamamen yıkmıştır.

ÇEVİREN *Akın Emre Pilgir*

Arap Baharı'nın Başlangıç ve Kırılma Noktaları: Mısır ve Suriye*

METE ÇUBUKÇU

"Arap Baharı" tanımlaması aslında yaşanan süreci tam olarak açıklamıyor. "Arap Ayaklanmaları" daha uygun bir tanımlama. Araplar ise buna "devrim" diyorlar. "Bahar" ve "devrim" sözcükleri bana doğru gelmiyor. "Bahar" dediğimiz zaman arkasından hep bir umut, bir yeşerme, tomurcuk, tohum bekleniyor. Tabii ki bu süreçte tüm bunlar var ama her şey tozpembe, yemyeşil ya da rengârenk değil. Çünkü çiçeklerin nasıl açacağını bilmiyoruz. İkincisi aslında ithal bir tanım. "Prag Baharı"ndan gelen ve Kadife veya Turuncu Devrim olarak adlandırılan süreçlere benzetiliyor. Benzerlikler var ama hepsinin kendine özgü bir yanı söz konusu. Bu yüzden Tunus'taki ayaklanmaya takılan "Yasemin Devrimi" ismi Tunus'ta pek kabul görmedi. Fransız esintisi taşıyordu çünkü. "Ayaklanma" terimi olan biteni net olarak açıklayan bir kavram. Devrime gelince... Mısır'da, Tunus'ta, Libya'da halklar kendi açılarından bunu "devrim" olarak değerlendiriyorlar. Bu açıdan "devrim" de diyebiliriz. Tabii ki bizim anladığımız anlamda bir devrim değil. Belki devrimlerin tanımını da tartışmamız gerekecek. Ama bunların hepsini devrim diye nitelemek için vakit erken. Birçok

(*) Bu yazı 5 Haziran 2012'de Özgür Üniversite'de yapılan konuşmanın gözden geçirilmiş ve güncellenmiş halidir.

ülkede hâlâ eski sistemin izleri kalın çizgilerle duruyor. Yine de sistemlerin kendi tarihsel süreçlerine baktığımızda bu gelinen noktada bir eleştiriyi içinde barındırmakla birlikte devrim de sayılabilir. Ayaklanmayı, hem biraz ucu açık hem daha devam eden bir süreci anlatan bir kavram olarak ele almalı. Yani başka ayaklanmalar da olabilir.

Bu ayaklanmalar başladığında hep aynı soruyla karşılaşıyorduk; aslında *kendimize de aynı soruyu soruyorduk*. "Niye şimdi başladı? Nereye gidecek? Bu işte kimin parmağı var?" Olanların tarihin bu dönemecinde, beklenmedik bir anda gerçekleşmesi komplocu açıklamalara yakın olanlara yeni bir alan açtı. Ya da Ortadoğu'ya o bildik kavramlar ve bakış açısıyla bakanların kafasında, "Yıllardır hiçbir şey olmayan bir yerde nasıl böyle bir şey oldu?" sorusu dolaşıyor. Bu değerlendirmeleri normal karşılamak gerekir. Çünkü hep belli kriterler içinde değerlendirilmişti bu coğrafya. Yani emperyaller, manda yönetimleri ya da onların uzantısı olan rejimlerden söz ediyoruz. Sivil ya da askerî yönetimler tarafından idare edilmiş bir bölge. 1950'li yıllarla birlikte baskıcı rejimler kurulmuş. Bir kısmı ordunun denetiminde ama her daim askerlerin hakim olduğu, Baasçı sosyalizmin, Üçüncü Dünyacılığın popüler döneminde askerî elitin kalkınmacı anlayış çerçevesinde hakim olduğu, belki bazen iyi niyetli gibi görünse bile ardından anti demokratik bir sisteme evrilen yapılar. Bu yapıların daha sonra diktatörlüklere dönüşmesi sonrasında bölge hep bu yapılar üzerinden okunmaya başlandı. Tabii ki bir de bölgeye yönelik şablonlar var: Geri kalmışlık, miskinlik, demokrasiyi becerememek, birileri tarafından yönetilmek, emperyalistlerin oyuncağı olmak vb. Böyle bakınca tabii ki bu bölgedeki ayaklanmaları görebilmek ya da tahmin edebilmek mümkün değil.

Ama, içeriden bakınca durum farklı. Bir defa son on yıla bakarsak neo-liberal politikaların, IMF rejiminin sert bir şekilde uygulanıp zaten bıçak sırtında olan ekonomik dengenin yerle bir olduğunu görmek gerek. Kırsal alanın yoksullaşması, özelleştirmelerin en üst düzeye varması yoksulluğu iyice artırmıştı. Bunu neredeyse kimse görmedi. Diğer yandan son 20 yılda-

ki "teknolojik devrim"in, yükselen eğitim seviyesinin etkisi ile yetişen, dünya ile bağlantılı, "iyi bir hayat" yaşamak, "konuşabilmek, tartışabilmek" isteyen yeni bir kuşağın varlığını unutmamak lazım. Diğer yandan yıllardır sadece camiye mahkum edilen bir muhalefetin varlığı; yani hiçbir muhalefete izin verilmemesi, İslâmî kökenli hareketlerin siyasi değil sosyal olarak yatay biçimde bir arada durarak varlıklarını korumaları olgusu önemli.

Bu dinamikleri görmeden olan biteni anlamak hiç de kolay değil. Bunun için Ortadoğu'yu kendi dinamikleri ve tarihsel tecrübesi içinde değerlendirmek gerekiyor. İslâmî hareketleri, sol ve sendikal dinamikleri, yoksul köylüleri görmediğiniz zaman ayaklanmaları büyük güçlerin bir oyunu olarak değerlendirebilirsiniz. "Büyük güçler" bu işin içinde tabii ki var. Bu da doğal. Ayaklanmalar bir evreyi aştıktan sonra ya da farklı ülkelerdeki farklı dinamikler nedeniyle Büyük Güçler'in müdahale ettikleri de doğru. Ama bütün ayaklanmalar başlangıç itibariyle kitlelerin kendi inisiyatifi ve gücü ile ve benzer taleplerle başlamıştır. Bazıları sonrasında manipüle edilmiştir.

Mısır ve Tunus farklı olmasına rağmen ayaklanmaları genel itibariyle değerlendirdiğimizde benzer durumları 'Tarih'te de görüyoruz: Beklenmedik zaman ve mekanlarda ayaklanan, talepte bulunan, yönetimleri deviren kitleler. Bu ilk kez olmuyor ki. Araplar ya da Müslümanlar ayaklanmalardan niye muaf olsunlar; niye onlar da başaramasın ki? Tarihin belli dönemlerinde de var bu tür olaylar, ayaklanmalar, direnişler. Baktığınızda belli ayaklanmalar, belli isyanlar, hiç tahmin edilemeyen dönemlerde ve tahmin edilmeyen gerekçelerle oluyor. Ucu açık, sonucun nereye varacağı belli olmayan durumlar bunlar. Bu süreç biraz da 1848 Avrupası'nı hatırlatıyor. Tamamen olmasa bile bazıları 1989 Doğu Avrupa, yani reel sosyalizmin yıkılması sonrasındaki ülkelere de benzetiliyor. Bunlar olabilir ama ben Arap coğrafyasında 1989'dan farklı taleplerin, farklı insanların ortak bir noktada birleşip sonucu da çok düşünmeden ayaklandıkları bir kalkışma görüyorum. Ve ikinci nokta bu işlerin dış dinamikler, Amerikalılar, Fransızlar, vb. tarafından yönlendiri-

lip, insanların ayaklandırıldığı fikri. Belli ülkeler dışında, özellikle Tunus ve Mısır sürecinde kesinlikle yanlış bir değerlendirme. Sürece böyle bakıldığı zaman oradaki insanların kendi dinamiklerini, cesaretlerini, o dönemki örgütlenmelerini küçümsemiş oluyoruz. Dolayısıyla ne olursa olsun, solcu, sendikacı, İslâmcı, genç, o kitle dinamiğini de görmemiş oluyoruz, sebebi hep birilerinin arkasında arayarak.

Baştan şu soru hep vardı: Arap ayaklanmaları nereye gidiyor? 2011 ile başlayan süreç üzerinden çok vakit geçmedi. Tarihte küçük bir nokta, çok kısa bir süre. Dolayısıyla bazı değerlendirmelerde yanılabiliriz. Bu devam edecek uzun bir süreç. Ayaklanmalarla başlayan, yeni bir yere evrilen ama bu yeni konumlanmanın çok taze olduğu, birçok konuda emeklediği ya da emeklemeye daha yeni başladığı, klasik anlamda demokrasiyi yeni yeni tartışmaya ya da yaşamaya başlayan bir bölgenin, geldiği noktadan geri gitmesi de, engellenmesi de mümkün görünüyor. Suriye'de iç savaşa dönüşen ayaklanmada farklı bir durum gözlemleniyor. Diğerlerinden hatta Libya'dan da farklı bir durum söz konusu. Suriye'nin konumlandığı coğrafya, kapladığı alanın tersine bir çarpan etkisine sahip. Petrol yok, zengin değil ama bölgedeki dengeleri tamamen değiştirme kapasitesine sahip. Libya'da rejimin devrilmesi o coğrafya için çok önemli değil yani kendi çevresinde bir depreme yol açma kapasitesi yok. Suriye ise tam tersi. Suriye bölgeyi tam ortadan bölüyor ki bu, çevresindeki bütün ülkeleri etkileyebilecektir.

Zaten, şimdiden Suudi Arabistan, Katar, Türkiye, ABD ile İran, Lübnan, Suriye, Rusya iki karşıt cephe oluşturmuş durumda. Bu, daha önceki bölünmelere benzemiyor. Bu kez durum daha ciddi çünkü bölünme mezhep temelli olarak gelişiyor. Türkiye her ne kadar Sünni bir çizgi izlemediğini söylese bile uyguladığı politika Müslüman Kardeşler çizgisinde Sünni temelli bir politika. Çünkü Suriye'deki iç savaşta Türkiye böyle algılanıyor.

Türkiye başlangıçta Suriye'de yeni bir dönem adına her kesime eşit mesafede olduğunu söylese de ilerleyen dönemdeki politikaları Sünni gruplar üzerinden yürütmeye başladığını orta-

ya çıkardı. Ve hatta Türkiye siyasi ve askerî muhalefetini Türkiye'de örgütleyerek Suriye meselesine doğrudan angaje oldu. Amaç Suriye'de rejimin yıkılmasından sonra kurulacak 'masada' yerini almaktı. Bu nedenle, bu angajmanın farkında olarak ya da olmayarak Suriye içindeki radikal İslâmcı grupları büyüttü. Türkiye sınırı muhalif tüm gruplar için (Kürtler dışında) askerî ve siyasi lojistik için kullanılır hale geldi, sınır güvenliği kavramı görmezden gelindi.

Suriye'deki iç savaşın sonrasında ne olacağı henüz belli değil. Hatta ortada Suriye diye yapının kalıp kalmayacağı da. Ancak, Tunus'ta başlayıp, Mısır'la devam eden sürecin Suriye'ye varmaması da mümkün görünmüyor. Çünkü bir domino etkisi değil (çünkü Körfez ülkeleri demokratik önlemlerden çok "rüşvet" olarak da değerlendirebileceğimiz ekonomik tedbirler sonucu rüzgarını şimdilik durdurmuş gibiler) ama bir ruh hali ve bir isyan hali var. Sonuçta bölgede, Körfez'de Suudi tarafını ayıracak olursak, her zaman bu rüzgâr ve bu rüzgârın üzerine konan bir ruh hali artık oluşmuştu. Bu, Suriye'de de vardı. Evet, araya birtakım farklı unsurlar da karıştı ama hemen hemen bütün ülkelerde, buna Libya da dâhil başlangıç itibariyle, kendi iç dinamiğiyle, kendi talepleriyle gelişti her şey.

Söz konusu gelişmelerin bir kısmı örgütsüz ve başarısız, tıpkı Libya'daki gibi. Yine Suriye'deki gibi örgütsüz, hazırlıksız başlayan ayaklanmalar da yaşandı. Peki, Mısır ve Tunus'taki kitleler çok mu hazırlıklıydı? Değildi. Ama onların tarihsel, sosyal ve kurumsal süreçleri biraz daha farklı. Onun için dinamikleri de biraz daha farklı gelişti. Bu dönemi bir alt başlık olarak klasik demokrasi anlamında, "demokrasi için ayaklanma" ya da "demokrasi için devrim" olarak tanımlayabiliriz. Çünkü tamamıyla bir altüst oluş değil. En azından Libya'yı dışarıda bırakırsak, şimdi bu sistemlerin hiçbirisi tamamen devrilmiş değil. Çünkü o, çok farklı bir örnek. Tunus'ta, Mısır'da, Suriye'de ne olacağı belli değil, ama Bahreyn'de, Yemen'de hâlâ eski sistemin unsurları, kalıntıları duruyor; bürokraside, iş dünyasında, orduda, polis teşkilatında. Zaten önemli olan yeni bir sistem için gelenlerin eski sistemin yöntem ve kurumlarını kul-

lamp kullanmayacaklarıdır. Ama sonuçta başka bir şey oluştu. Gelişmeler kendisini sandıkta ifade eden, –hatta belki abartılı olarak, Türkiye de dâhil olmak üzere–, bir demokrasi üzerinden gidiyor. Bu önemli bir aşama. Bizim buradan baktığımız şekilde değil.

Başlangıç açısından önemli ama diğer tarafa baktığımızda, mesela Mısır'da, hâlâ bir Yüksek Seçim Konseyi var. Bu konsey eski sistemden kalma adaylardan istediğini seçime soktu; kendisine göre belirliyor. Annesi Amerikalı, şu bu falan diyor. İstihbarat ve polis teşkilatı hâlâ olduğu gibi duruyor; bürokrasi, iş dünyası duruyor. Sistemin kendisi bir şekilde ayakta. Öte yandan ayaklanan kitlelerin örgütlü kesimleri ve bunları temsil edenler de yeni sistemi kurmak, amiyane tabirle kendine yontmak için hem eski kurallar hem de yeni sistemi birlikte götürmeye çalışıyorlar. Yani 1,5 yıllık sürecin sonunda Tunus ve Mısır'da eski sistemi tamamen yıkamasalar bile geçmiş yönetimler artık orada ömürlerini tamamladılar. Mısır seçimlerinde Mübarek'in eski adamı Ahmet Şefik ikinci tura kaldı. Demek ki tam bir kırılma yok ülkede.

Diğer yandan insanlar karşı çıkmayı, karşı çıktıklarında (her zaman olmasa bile) kazanabileceklerini ve o korku duvarını aşmayı öğrendi. Sürecin en olumlu yanlarından birisi bu oldu. Çünkü ayaklanmaya birlikte katılanlar, ideolojik, siyasi, dinî olarak farklı, dünya görüşü olarak farklıdırlar. Aynı yerde toplanan insanlar, ayaklanmaların sonrasında yavaş yavaş kendi cephesine, kendi mahallesine çekilmeye başladı. Bunun en somut örneği geçtiğimiz Ekim ayıydı sanırım, Mısır'daki parlamento seçimleri esnasında ikinci Tahrir ayaklanması başlamıştı. Bu ikinci ayaklanma ilkinden çok daha sertti. Ordunun çok sert davrandığı, orduya karşı bir tepkinin olduğu bir ayaklanmaydı. Ama ikinci ayaklanmada Müslüman Kardeşler yoktu. Çünkü onlar artık seçimle ilgileniyorlardı. Tahrir onlar için en azından o dönemde bitmişti. "Biz, işimize bakalım; sandıkta ne kadar başarılı olabiliriz" in derdindelerdi. Kendileri açısından haklı olabilirler ama o ruh orada dağıldı. Pragmatik? Oportünist? Buna ne dersek diyelim, kendi dışındaki kitleleri

yalnız bıraktılar. Dolayısıyla, bu aslında bir yandan da normal bir süreç. Ama yanlış işlediğini de söyleyebiliriz. Sonuçta insanlar belli bir uzlaşmayla ya da belli idealler uğruna yola çıktıktan sonra daha pragmatik, daha gündelik ve popülist politikalarla, eski sistemin yöntemleriyle hareket etmeye başladılar. Yani sandıktan kim, ne kadar güçlü çıkarsa o daha çok söz sahibi olur, mantığıyla.

Üçüncüsü tabii ki yine Tunus ve Mısır ölçeğinde, ordunun, devrimi çaldığı iddiası bulunmaktadır. "İstikrar" için Mübarek'i ve Bin Ali'yi kovalayalım, diyen bir ordu yapısı vardır. Onlar tabii ki ilerleyen dönemlerde özellikle Mısır'da daha etkili oldu. Şu anda büyük bir çoğunlukla çok daha etkili, karar verici konumdalar. Zaten siyaseten bile olsa Mısır'da ekonomik çarktan orduyu çıkarmak mümkün değil. Ülke ekonomisinin % 40'ını elinde tutan bir mekanizmadan bahsediyoruz. Tarımda, sanayide önemli yatırımları var. Mursi cumhurbaşkanı seçildikten sonra ciddi ve cesur adımlar atarak Yüksek Askerî Konsey Başkanı Mareşal Tantavi'yi ve Savunma Bakam'nı görevden aldı. Mursi, sivilleşme adına Mısır gibi bir ülkede önemli bir adamdı. Gerçi kimileri bunun şaşırtıcı bulmuyor. Yakın Mısır tarihi Müslüman Kardeşler'le ordunun çok da ters düşmediğini gösteriyor.

Sokak/sandık diyalektiği ile ilerleyen yeni dönemde sözünü ettiğimiz uyum biraz bozuldu. O ittifak dağıldı. Artık sokakta değil, sandıkta "hesaplaşalım" ya da orada gücümüzü gösterelim, görüntüsü ortaya çıktı. Bu çıkınca da bütün bu coğrafyada şöyle bir manzara oluştu: Birçok insan için, Batı'da olsun, Türkiye'de olsun, soru işaretleri arttı; Mısır nereye gidiyor? sorusu daha sık sorulmaya başlandı. Bunun nedeni ise sandıktan Müslüman Kardeşler ağırlıklı bir siyasi çizginin çıkmasıydı. Ama bu zaten bir sürpriz değildi. İhvan dediğimiz Müslüman Kardeşler temelli hareketlerin sandık başarısının ardından özellikle Mısır'da baskıcı bir sistemden, başka bir baskıcı sisteme mi gidiyoruz? diye sorulurken, bu tartışma nereden bakıldığına bağlı olarak farklı yanıtlanabiliyor. Müslüman Kardeşler ya da Tunus'ta Nahda'nın çıkışı eski rejim yanlıları ile İslâmî kesimlerle

ayaklanmayı beraber sırtlayan liberaller, milliyetçiler, solcular, Hıristiyanlar, bunun yanında genç ve kadınların bir kısmını tedirgin etti. Ama eski-yeni ayrımı üzerinden gidilecek olunursa, bu saydıklarımızın önemli bir kısmı tavrını (içine sinmese bile) yeniden yana koydu.

Bölgedeki tarihsel gelişime baktığımızda: 1960 sonları, Arap milliyetçiliğinin sona erdiği, artık bir heyecan ve dinamizm yaratmadığı, kitleleri harekete geçirecek bir ideoloji olarak varlığını kaybettiği yıllardı. 1970'ler ise İslâmcılığın yükselmeye başladığı yıllar oldu. Nasır milliyetçiliği ruhunu teslim etti çünkü yeni bir dinamik yaratamadı. 1970'lerden bugüne kadar çok az legal, çok defa illegal ama her zaman toplumla iç içe, her zaman dayanışma içinde olan, daha sonraki baskıcı yönetimler muhalefeti camiye mahkûm etti. Zaman zaman haberdar olduğu, zaman zaman farkına varmadığı geniş bir dayanışma/inanç/muhalefet zinciri oluştu. Sonuç olarak gelinen noktada gayet örgütlü, liderliği, tabanı, sosyal kurumu, kuruluşu, her türlü yapısallığı olan bir mekanizma ortaya çıktı. Ve bu hareketler de eskiden gelen gayriresmi örgütlenmenin meyvelerini topladı. Sandıktan başkasının çıkması aslında sürpriz olurdu. Çünkü o dönemin en örgütlü, dayanışmacı ve dinamik kesimleri o insanlardı.

Ancak Mısır'da olsun, Tunus'ta olsun tek başlarına iktidar olamadılar çünkü Mısır'da onları daha kabul edilebilir hale getiren bir Selefi hareketi var. O hareket zaten kendi başına korkunç bir şey. Selefiler Müslüman Kardeşler'in bile sandıkta zaman zaman ittifak yapacağı ama çoğu zaman uzak duracağı bir hareket. İslâmın en geri yorumuna sahipler. Müslüman Kardeşler de zaten bunu kabul ediyor ama Mısır'da da % 20 gibi bir kitleleri var. Suudi Arabistan tarafından inanılmaz şekilde finanse ediyorlar. Dünyaya, "Arap Baharı nereye gidiyor?" sorusunu sorduran aslında buydu. Bu geleneksel hareketler, geleneğe bağlı tabanlara dayanıyorlar ama yeni bir dönemle karşı karşıyalar. 1920, 1950, 1960 hatta 1980'lerde değiller. 2010'larda karşılarında farklı bir dünya ve toplum var. Onlar da kendi içlerinde başka bir tartışma yürütüyorlar: Eski Müslüman Kar-

deşler mi olacağız yoksa yeni bir açılım mı yapacağız? Buradaki çelişkide de başka bir şey ortaya çıkacak. Bu tartışmaları kendileri de sürdürüyorlar. Önlerinde neo-liberal bir ekonomik sistem var. Bu sistemi başka bir şeye çevirmeleri çok mümkün değil. IMF ile birlikteler ve eski ekonomik sistemin genel çerçevesi ile dertleri yok. Sadece çıkar ilişkilerini ve rant dağıtım sistemini bozmak zorundalar. Yani kapitalizmle bir dertleri yok. Ama ülkedeki yoksulluğun, en önemli gündem maddesi olduğunu da bilmeleri gerekiyor. Arap ayaklanmalarının ekonomik boyutunu siyasetin gerisine atarlarsa kaybedeceklerini biliyorlar. Çünkü yoksulluk, inancı yiyebilir. "İktidar terbiye eder" lafındaki gibi belki insanları bir şeylerle yüzleştirecek. Ama şu, henüz sağlanmış değil: Belli bir uzlaşma üzerinden, demokratik, dinî özgürlükler, ifade özgürlüğü, kadın hakları, şeffaf toplum. Mesela Mısır Anayasası laik bir anayasa değil. Tunus'ta da laik bir anayasa yok. Ama tamamıyla uygulanmıyor. Maddeler orada duruyor. Bu durumun yeni anayasalara ne kadar nüfuz edeceği, farklılıklara ne kadar saygı gösterileceği şüpheli. Bunlar aslında orada neler olduğu konusunda bize bir fikir verecek olan ama işleyişi çok kolay süreçler değil tabii ki. Görüştüğüm bir akademisyen şunu söylemişti: İnsanlar burada açlıktan ölüyorken, yeni mecliste bir takım Selefi vekiller "eşi öldükten kaç saat sonra cinsel ilişkide bulunabilir" diye tartışıyor. Bu, Müslüman Kardeşler'in bile tepki gösterdiği bir durum. Ama Müslüman Kardeşler Selefi baskısını hissettiği oranda daha da kendi sahasına kayıp, daha muhafazakâr bir çizgiye gidebilecek gibi görünüyor. Dolayısıyla böyle bir merkezkaç güç var ve tehlikeli bir gidişat söz konusu.

Eski sistemlerin ve rejimlerin savunulabilecek herhangi bir yanı yok. Bundan sonrasına bakmak gerekiyor. Esat mı? Muhalifler mi? çelişkisi gibi. Aklı başında bir kişi Esat'ın yöntemlerini ya da Mübarek'in diktatör yapılarını savunamaz. Sırf karşısına İslâmcı bir güç çıkıyor diye diktatörden yana olanlar var. Diktatörleri tarihin çöplüğüne yollamak gerek. Ancak şunu da unutmamak gerek: sandıktan çıkıp gelerek 'eski sistemin' yöntemlerini ya da ayak oyunlarını uygulamaya çalışanlar da kay-

bedebilir. Çünkü Mısır'da eski ile yeni arasındaki mücadelede eski sistemin yöntem ve uygulamaları ile yeni sistemde demokrasi ve sandıktan çıkacak eski rejimi devirmek için mücadele edenler var. Yeni olarak anılanlar, yeni dönemde sadece kendi görüşleri çerçevesinde hareket ederlerse, ayaklanmanın oluşturduğu asgari müşterekler değil de sadece kendi açılarından demokrasiyi yorumlarlarsa ayaklanma süreci yeni bir aşamaya girebilir. Ama hangi kesim olursa olsun artık ayaklanma bir ruh hali olarak Arap coğrafyasının üzerinde dolaşacaktır.

Ancak Mısır'daki darbe, dengeleri değiştirmiştir. Adeviye'de asker, göstericilerin üzerine ateş açarken Tahrir'de havai fişekler eşliğinde kutlama yapanlar 2011'de Mübarek'i deviren yüz binlerin yollarının ayrıldığının, 2,5 yıl önceki anlayıştan koptuğunun göstergesi. Mısır Ayaklanması'na darbe ile nokta koyan ordunun adımı bir virgül aslında. O virgül, ayaklanma ya da kendi deyimleriyle Mısır Devrimi'nin devam edeceğinin de habercisi. Bugün yönetime el koyan askerler ileride Mısır'da atılacak demokratik adımların önüne geçme kapasitesine sahip değil. Çünkü Mısır'da bu durum aşılmış durumda. 2,5 yıl önce Tahrir Meydam'na bakarken, o günkü ruh hali, heyecan, öfke ve karşı çıkışın önüne geçilemeyeceği ortadaydı. İşte o günün dersleri bugüne ışık tutuyor. Aksi halde 2. Tahrir olarak adlandırılan Adeviye'deki direniş mümkün olmazdı. Müslüman Kardeşler Sözcüsü Cihad Haddad "Tahrir taktiklerini Adeviye'ye taşıdık" derken alandaki genç bir kızın "alanları insanlar yaratır, alanlar insanları değil" sözleri anlamlı. Bu nedenle Tahrir bugün bir ruh hali, bir karşı çıkışın adı olarak kalacak artık; darbe kutlamalarının mekanı olarak değil. Evet, 2,5 yıl önceki Tahrir yok. Askerî darbenin yaşandığı gece yüz binlerce kişi darbeyi 'kutlarken' ertesi gün ortaya çıkan zayıf görüntü ilerisi için de ikaz gibi. Tahrir'in bileşenleri değişmiş, 2,5 yıl önceki kitle yok artık orada. Hatta, o 'kutlama' karmaşasında her türlü iz birbirine karışırken Mursi'ye karşı olup darbeyi savunmayanlar da o karmaşık yapı içinde kaybolup gitmiş durumdalar. "Bugün darbeyi destekleyebilirler ama ileride darbeciler kendilerine karşı döndüklerinde acısını çekerler" diyen Tah-

rir'in yaşlı ziyaretçilerinden biri bu sözleri alçak sesle dile getirirken 2011 Kasım ayını da hatırlatıyor. O tarihte yine Tahrir Meydanı'ndaydık. 2. Tahrir Ayaklanması denen dönemde devrimci gençler o dönemin Yüksek Askerî Konseyi'nin kararlarına karşı çıkarak askerle çatışıyordu. 30'a yakın genç ölmüştü o vakitler. Müslüman Kardeşler ise alanı terk etmiş, askerle mücadele yerine seçim çalışmalarına yoğunlaşmıştı. Yaşlı adamın sözleri o günleri hatırlattı. Ama 2,5 yılın emeği ve deneyimine virgül koyan darbe Mısır'ın demokratikleşmesini geciktireceği gibi sorunu daha da derinleştirecek. Mısır, farklı dinamikleri olan bir ülke. Toplumun büyük çoğunluğunun dindar, demokrasi tecrübesinin çok yeni, Müslüman Kardeşler'in güçlü, Selefilerin etkili ancak ülkenin yarısının da siyasal İslâm olarak adlandırdıkları çizgiye karşı oldukları biliniyor. Mursi'nin cumhurbaşkanı seçildiği seçimlerin sonuçları da bunu gösteriyor. 2011'de Mübarek devrilirken rejimin ana arterleri gücünü korudu; bu durum darbe ile de konsolide edilme çabasında. Tahrir'in ruhunu kaybetmeye yüz tuttuğu şu günlerde Mübarek yanlılarının alanı doldurması da buna delalet. Ama işin tuhaf ve acı yanı eski devrimci güçlerin de aynı mekanda olması. Onların bir kısmı şimdiden meydandan ayrılacak; belki Adeviye'ye gidecekler belki de üçüncü bir meydana çıkıp darbeyi protesto edecekler. Onların güvensizliğinin kaynağı başkanlık seçiminde eski rejimin adamı olan Ahmet Şefik yerine yeni düzeni temsil eden Mursi'ye oy verip sonradan Mursi'nin kendilerini yalnız bıraktığını hissetmeleri. Bu gerekçe bile darbenin arkasında olmalarını haklı çıkarmayacak. Elbette tüm bunları zaman gösterecek ancak bu olguların hatırlanması, bir sonraki adımda orduyla ilişki ve demokrasinin gerçek anlamda uygulanması açısından önemli.

Arap ayaklanmalarında eski düzenin yöntemlerini uygulayanlar kaybedecektir. Şimdi bunun başında ordu ve orduyu destekleyenler var. Mısır'da yeni dönem eskisinden daha sorunlu geçecek gibi görünüyor. Müslüman Kardeşler'i karşısına alan ordu, şu anda kendisini destekleyen kitlelerin en azından bir kısmını bir süre sonra karşısında görecek gibi duruyor.

Tahrir kitlesinin bir kısmı Mursi karşıtı olmakla birlikte ordunun tavrına da karşı. Bu tavır ileriki günlerde protestoya dönüşme kapasitesine sahip. Ya da bu kitle askerî uygulamalar karşısında doğal olarak muhalefete geçecek. Darbeyi sağlam tutmak için ordunun Selefilerle yaptığı pazarlık, önümüzdeki dönem bütün uzlaşmaların, Selefiler üzerinden yürüyeceğini, Selefilerin onay vermediği herhangi bir plan, taslak ya da ismin kabul görmeyeceğini gösteriyor. Ordunun, Müslüman Kardeşler'in uzlaşmaz olduğu iddiasıyla yaptığı darbenin ardından anayasal açıdan (en azından şimdilik) daha katı bir İslâmî sistemin alt yapısını hazırladığı, bazı maddelerin Müslüman Kardeşler'i bile aratacağını söylemek mümkündür. Mursi'nin muhalefetin tepkisini görmez tavrı, demokrasi-sandık indirgemeciliği ne kadar yanlışsa, sokaklara çıkan milyonlarca muhalifin kendi gücüne güvenmeyip ordudan medet umması o kadar yanlıştı. Sokaklara çıkarak Müslüman Kardeşler'in sistemi İslâmîleştireceği iddiasında bulunan seküler kesimler haklı olabilirler; muhalifler arasındaki dindarların siyasal İslâm'a karşı olması da anlaşılabilir. Ancak son kertede sivil protesto şeklinde başlayan gösterilerin orduya havale edilmesinin sakıncası işin sıcaklığı geçtiğinde anlaşılacak. Mısır'daki hava da bunu gösteriyor.

Dün Müslüman Kardeşler'i "yedeğine" aldığını düşünen ordu, şimdi kendi geleceği için daha uçtaki Selefilerle pazarlık yapıyor. Onlarsız hareket edemiyor; onların evet, demediğine onay veremiyor. Bu durum ordunun siyasal İslâm karşısındaki pozisyonuyla ilgili değil. Bu durum muhtemel anayasa taslağında da net olarak görülüyor.

Yeni anayasa taslağında rejim eskisine göre daha baskın İslâmî kodlar içeriyor. Öte yandan grevler sınırlandırılıyor; ifade özgürlüğünün çerçevesi daraltılıyor. Tüm bunlar göz önüne alınınca seküler muhalefetin ve özellikle sendikaların bir süre sonra orduya karşı çıkması kuvvetle muhtemel. Yani darbe, bir süre sonra kendi çocuklarını yemeye başlayacak gibi görünüyor. Aslında ordu kendisini kurtarmaya, çıkarlarını korumaya çalışıyor. Ordunun Mısır'da siyasi, uluslararası ve ekonomik

rolü bilinir. Ama elbette ABD ile ilişkilerini de unutmamak gerekiyor. Ekonomik açıdan çok zor durumda olan Mısır'a Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirliği gibi Körfez zenginlerinin darbenin ardından 12 milyar dolarlık yardım paketi açmaları da manidar.

Bu krizden Müslüman Kardeşler güçlenerek çıkacak. İddia edildiği gibi yeraltına inmeyecek. Ancak eski oy oranını aşması zor. Tahrir'in eski devrimcileri başkanlık seçiminde Mursi için oy kullanmıştı. Bu kez öyle olmayacak. Mursi'nin göreve iadesi şimdilik mümkün değil gibi duruyor. Ölümlerin artması halinde iç savaş ihtimali her zaman var.

Darbeye giden süreçteki protestolarda işin yoksulluk yönü, Mursi'nin ekonomik başarısızlığı hep ikinci planda kaldı. İhvan'ın en büyük hatası ekonomiyi göz ardı etmesiydi. Siyasal İslâm kitleleri bir yere kadar sürükleyebilir. Körfez zenginlerinin muslukları hemen açarak darbeye destek vermeleri de bu açıdan değerlendirilmelidir. Asker bu parayla Mısır'a belli oranda nefes aldırabilir.

İşçi sınıfı ve sendikaların Mübarek'in devrilmesinde önemli rol oynadığı bilinir. Mursi döneminde yüzlerce grev söz konusuydu. Ordu bu tecrübeyle grevlere sınırlama getirerek işçileri baskı altına almaya çalışıyor. Ama, ters tepme ihtimali de yüksek.

Türkiye Ortadoğu katarında vagonları atarak ilerliyor. Birkaç yıl önce bölgenin yükselen gücü olma iddiasından, tek başına son sürat yol alan, menzili belli olmayan vagonsuz bir lokomotife dönüşmüş durumda. Suriye, Irak, İran, belli ölçüde Lübnan'dan sonra son olarak Mısır da lokomotiften ayrıldı. Suudi Arabistan, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve hatta Hamas bile konjonktüre göre hareket ediyor.

Mısır'daki cunta insanları öldürüyor; insanlık suçu işliyor. 5 kişiyle başlayan ölümler, yüzlerce kişinin katledilmesiyle devam ediyor. Mısır cuntası buna alışkın; Mısır toplumunun neredeyse yarısı bu duruma tepkisiz. Müslüman Kardeşler direniyor ancak cuntanın meydanlarda bekleyen barışçıl eylemcileri öldürmekten geri durmayacağı açık. Böyle bir durumda sorula-

cak soru şu: Cuntaya karşı durup ama öncelikle insanların katledilmesini önlemek ya da direnişi farklı yöntemlerle devam ettirmek mümkün mü?

Şunu söyleyebilirim: Mısır'da direnişi desteklemek ama öncelikle insanların öldürülmesini engellemek gerekiyor. Bunun yolu ölümleri araçsallaştırmadan, direnişi tüm ülkeye yayarak, cuntayı şaşırtacak, ülkeyi kilitleyecek farklı eylemlerden geçiyor. Eylem yapmanın birçok yolu var.

Ortada bir realite bulunuyor. Darbe yönetimi, her türlü yolla darbe karşıtlarını öldürmekten çekinmiyor. Müslüman Kardeşler'i farklı bir noktaya çekip gayri meşru hale getirmeye çalışıyor; silaha sarılmaya zorluyor. Bu noktadan sonra Müslüman Kardeşler yönetiminin yeni bir durum değerlendirmesi yaparak, kitlesini koruması, bir sonraki sürece hazırlıklı olması gerekiyor. Bu da öldürmeye her zaman hazır olan cuntanın elindeki bu kozu elinden almakla, yeni bir yol bulmakla gerçekleşir.

Bir başka yol da şu: Yine cuntayı meşrulaştırmadan farklı kanallardan iletişim ve arabuluculuk yollarını zorlamak. Bu işin de birçok yolu var. Ancak amaç öncellikle katliamları durdurmak olmalı. Türkiye'nin haklı bir biçimde darbeye karşı çıkışının yanında Mısır'la tüm köprüleri atması yerine, başka kanalları zorlaması gerekirdi. Bu şans giderek azalıyor ama vakit hâlâ geç değil. Yapılanlar Türkiye'nin bölgedeki iddiasıyla çelişiyor, Türkiye giderek yalnızlaştırıyor ve Türkiye Mısır'da herhangi bir muhatap bulmakta zorlanıyor. Türkiye'nin 'dostları' olan Suudiler, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri bile ortada görünmüyor. Bugün Türkiye'nin Sünni eksenli hatta ondan da öte İhvan hattında bir dış politika yürüttüğü algısı bölgede yerleşmiş durumdadır.

Türkiye darbeye karşı çıkmak ama Mısır'daki iddiasını sürdürmek, Müslüman Kardeşler'in darbe dönemini en az zararla atlatmasını istiyorsa bir an önce haklı çıkışını gerçekçi bir politika ile sürdürmek zorunda. Mısır üzerinden Türkiye okumaları işe yaramıyor. Sıkışan dış politikanın içeriye tahvil edilerek konsolide edilmeye çalışılması da doğru değil. Çünkü farklı ör-

nekler, farklı dinamikler var. Mısır bölgenin en büyük ve en önemli ülkesi, cunta gidecek ama Mısır bu konumunu koruyacak. Türkiye, Mısır halkını, hatta Müslüman Kardeşler'i düşünüyorsa yeni bir yol haritası çizmesi gerekir. Buna dair ihtimal ve umudumuz az olsa da.

Mısır'da ayaklanmanın başlamasından ve simgeleşmiş bir diktatörün devrilmesinden sonra bunun Suriye' ye bulaşmaması mümkün değildi. İlk başta baktığımızda gerçekten çok demokratik ve haklı talepler söz konusudur. Fakat rejimin çok sert cevap vermesi bu sürecin barışçıl ilerlemesini engelledi. Rejime karşı içeride çok çabuk silahlanma ve silahlı kalkışma ortaya çıktı. Burada ne rejimi savunmak mümkün ne de sadece muhalefeti kendine yontmaya çalışan grupların argümanlarını. Buna devrim demiyorum. Geç bir soru olmakla birlikte hep şunu düşünüyorum: "Eğer Suriye'de tüm baskılara karşı barışçıl gösteriler devam etseydi bugün durum farklı olur muydu?" Suriye dışarıdan karışanın ve müdahale edenin çok olduğu, hem dışarıdan müdahale eden emperyal, alt emperyal devletlerin hem de bölgedeki dengeler adına herkesin parmağını soktuğu ve tabii ki beklentileri farklı olması nedeniyle bir kapışma alanına dönüştü. Müslüman Kardeşler, Selefiler, Esad, şimdi herkes kendi Suriye'sinin peşinde. Ama bir süre sonra ortada yaşanacak bir toplum ve ülke kalmayacak. Ve Suriye son savaş değil bence.

ABD hâlâ arka koltukta oturuyor. Irak tecrübesi ve Obama politikası onları düşündürüyor. Yıkmanın kolay, sonrasını kurmanın zor olduğunu gördüler. Üstelik ön koltukta Türkiye, Katar, Suudi Arabistan gibi ülkeler olduğu için ABD fazla öne çıkmıyor. Ama yine de muhalefetin yeniden örgütlenmesi adına öne çıktı ve örgütü biraz daha kontrol altına aldı. Yalnız şunu unutmayalım: Yeni ve eski muhalefet üzerinde en etkili grup Müslüman Kardeşler ve Türkiye. Savaşın bu kadar şiddetli geçmesi ve uzaması sonucu geriye birbirlerinin rövanşını almaya hazır bekleyen gruplar kalacak. Bu perspektiften bakıldığından Suriye Irak'laşmaya doğru gidiyor.

İran Devrimi 20. yüzyılın belki en önemli halk ayaklanmalarından biridir. Ama Mısır'daki farklı. Çünkü, Şii dinamiği ile

Sünni dinamiği farklı şeyler. Bu gelişmelerin sonucunda bir İran'ın daha ortaya çıkmasına izin verilmez. Uluslararası konjonktür de buna izin vermez çünkü bu ülkeler sistem çerçevesinde birleştirilmeye çalışılıyor. Mısır'da olan çok önemli olmakla birlikte bir İran Devrimi değil. İhvan 1930'lardan bu yana gücünü artırarak koruyor. Bundan sonra daha eski kuşakların İslâmî bir devlet anlayışı ile yeni kuşakların daha muhafazakâr kapitalizmle, sistemle barışık anlayışı çekişecek. Ama bu çelişkiler hep var olacak. Müslüman Kardeşler bir sistemden kopuş hareketi değil, ama İran öyledir.

Yaşananlar planlı mı plansız mı bilmiyorum, ama bölgede zaten İslâmî ağırlıklı yönetimler, hükümetler var. Müslüman Kardeşler'in varlığı ve ağırlığı ortada. Bunun ne kadar sürüp sürmeyeceği belirsiz. Asıl olan biz bunun neresindeyiz; yanında mıyız, arkasında mıyız? Burada hâlâ dinamik kitle ve unsurlar var. Bunun içinde İslâmcılar da olabilir, daha demokratik muhafazakârlar da olabilir. Bunlar olgusal gerçekler. Normal karşılansın demiyorum. Ortadoğu zaten muhafazakâr bir yer, eskiden de öyleydi. Dolayısıyla bunlarla ne yapılabilir, daha demokratik bir topluma nasıl gidilebilir?

Suriye'de Baas rejiminin de savunulacak bir tarafı yok. Muhalifler içine Selefiler, El-Kaideciler sızdırıldığı için bütün muhalefete karşı çıkmak olacak şey değil. Mesele şu: Esad gidici ve bu rejimin savunulacak bir yanı yok. Ancak dışarıdan müdahale nasıl bir Suriye ortaya çıkaracak? Bu olayı kim tetikledi? Muhalifler nasıl oldu da hemen silahlandılar? Yoksa Suriye halkları ile ne gibi bir sorun olabilir? Onlar bizim kardeşimiz ve Türkiye'nin kapısı onlara sonuna kadar açık olmak durumundadır. Ancak insani yardım üzerinden de rant elde etmeye çalışmak ve bunun propagandasını yapmak da doğru değil. İran 20 yıl boyunca 3 milyon Afgana, 10 yıl boyunca da 2 milyon Iraklıya kapılarını açtı.

Suriye'de insanlar sisteme karşı ayaklandı ama yoksulluk da vardı. Esad'ın 2000'li yıllarda başlattığı neo-liberal politikalar ve uyguladığı özelleştirmeler insanları yoksullaştırdı. Yani yaşananlar sadece siyasi değil, yoksulluk tabanı da var. Kitle dina-

miğine biraz da buradan bakmak lazım. Ayaklanan, isyan eden her kitlenin solcu olması gerekmiyor.

Kürtler Ortadoğu'da çok önemli bir özne olarak yeniden tarih sahnesine döndüler. Haklarının iadesini istiyorlar. Suriye'yi bilmemekten dolayı Kürtlerin ortaya çıkmasına şaşırıldı. Sonuçta Kürtler Esad'a karşı olmakla birlikte, Esad sonrasında Kürtlerin Araplarla federal bir yapı dışında birlikte yaşamak istediğini düşünmüyorum. Türkiye buna hazır olmalı. Kafayı kuma gömmeye gerek yok. PYD de Suriye Kürtlerinin bir gerçeği. Ortada şu olsun, bu olmasın denecek bir durum da yok. Suriye'de Kürtlerin eski pozisyonuna dönmesi mümkün görünmüyor. Irak'tan biliyoruz. Irak'ta Kürtler Araplarla birliktedirler, ama siyaseten iç içe yaşamak istemiyor, kendi kendilerini yönetmek istiyorlar. Bu Suriye'de de olacaktır.

Türkiye şuna soyundu, "birileri oraları parçalayacaksa niye biz olmayalım" dedi. Türkiye taze aktör olduğu için şunu hesaplayamadı: İran'ı, Irak'ı, Rusya'yı göz ardı etti. Libya'daki gibi hemen gelecekler dedi. Bu hesapların hepsi yanlış çıktı. Bölgede bir Sünni kalkışmanın olduğu, Türkiye'nin de bunu desteklediği ve buna önayak olmaya çalıştığı şeklinde bir yargı var. Karşı taraf argümanlarını bunlar üzerinden yürütüyor. Ve son bir yılda Türkiye artık Sünni cephesinde görülüyor. Ankara bunu ne kadar reddetse de durum böyle. Evet, Müslüman Kardeşler'in tüm bu ülkelerde siyasal bir aktör olarak ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Suriye'de de Müslüman Kardeşler'in öncülüğünde bir iktidarın inşa edilmek istendiği aşikâr. Ortadoğu'da işler yeni başlıyor. Sınırlar bile tartışma konusu yapılabilecek. Tüm bu çatışma ve kaos sürecinin en büyük kaybedeni hiç kuşkusuz ki bölge genelindeki Hıristiyanlar olmuştur. Bu Irak'ta da, Suriye ve diğer bölge ülkelerinde de böyle tecessüm etti. Irak işgali ve sonrasında yaşananlardan dolayı 500 bin civarında Hıristiyan ülke dışına kaçmıştır ve Irak'ı terk etmiştir. Hıristiyanlar Kürt bölgesine sığınmaya çalıştılar ya da ülkeyi terk ettiler. Keza Suriye'de de bu sayı neredeyse yüz bini bulmuştur. Hıristiyanların Ortadoğu'yu terk etmesi bu coğrafyayı her yönüyle çoraklaştırmıştır. Müslüman Kardeşler'in ya da

daha doğrusu İslâmcıların politik bir aktör olarak tarih sahnesine çıkması Suriye özelinde olduğu gibi en çok Hıristiyanları etkilemiştir. Suriyeli Ermenilerin çok zor durumda olduğu da biliniyor.

Ne hazin ki Anadolu'dan Suriye içlerine sürülen Ermeniler bugün canhıraş bir şekilde ülkelerini terk ederken Türkiye'ye değil de daha uzaklara kaçıyorlar. Ermenistan'a, İskandinav ülkelerine göçüyorlar. Bir zamanlar kovuldukları topraklarda mülteci kamplarında yaşamak istemiyorlar. Türkiye'yi tercih etmiyorlar. Kendi topraklarına da gelemiyorlar. Haklılar da.

Gelinen noktada Esad rejiminin kolay bitmeyeceği görüldü ama eskisi gibi olmayacağı da ortada. Esad'ın bölünme yaşanırken ülkenin diğer tarafına hakim olması ya da eski rejimi devam ettirmesi mümkün değil. Açıkçası ne olacağını bilmiyoruz. Durum daha kanlı ve intikam dolu bir yola girdi. Suriye halkı başlangıçta Esad rejimine doğal ve beklenen bir biçimde karşı çıktı. İlerleyen aşamada örgütler ve ülkeler bazında Suriye'ye el atmayan kimse kalmadı. Son olarak kimyasal silahın kullanılmasıyla dünya harekete geçti ama birden herkes durdu. Kimyasal silah diye ayağa kalkıldığında yüzbinlerce insan zaten ölmüştü. Kimyasal silah kullanılmadan önceki ölümler meşruymuş gibi davranıldı. Kimyasal silah kullanımının hesabı çok da fazla sorulmadı. Bunu Suriye'ye müdahale anlamında söylemiyorum ama bu da bir şekilde geçiştirildi. Şiddet kime karşı kullanırsa kullanılsın insan hakları ihlalidir; savaş suçudur. Bu tablo içinde içeride savaşan güçler dahil herkes her türlü yöntemi kullanmaya başladı. O zamanlar bunun ismi El Kaide yerine cihatçılar olarak konuyordu. Mobilize hareket eden ve bir takım ülkelerin yardımıyla dolaşan bu silahlı güçlerin bir süre sonra, işi Suriye'nin özgürleşmesinden başka bir yere çevireceğini düşünüyorduk. Bunun doğrulanması için yaşanması gereken somut şeyler şu anda oluyor. Bunun ismi El Kaide ya da uzantılı bir takım örgütler olarak konuluyor artık.

Bu örgütler bir takım mevziler kazanıp ve sadece Esad'a karşı savaşmayıp, bulundukları bölgelerde kendi ideolojilerine göre yaşam alanı oluşturmaya başladılar. Bildiğimiz savaş yöntem-

lerini uyguluyorlar. Başlarda destek gördükleri ülkelere karşı kendi istekleri doğrultusunda seslerini yükseltmeye başladılar. Artık 20 yıl öncesinin dünyasında yaşamıyoruz. Ortadoğu bu süreçte epey değişikliğe uğradı. Ortadoğu'yu biraz bilenler bu tür savaşların nereye evrilebileceğini görebiliyor. Rusya, ABD gibi ülkeler farklı cephelerde olsalar da El Kaide ve benzeri unsurların karşıtlığında birleşiyorlar. Bu nedenle Suriye'nin özgürlük savaşına kimin ne kadar destek verdiği, neyin ahlâkî olduğu, kimin çıkarlarını koruduğu birbirine karışmış durumda.

Şu ya da bu nedenden dolayı Türkiye'deki medyada çok fazla yazılıp çizilmedi ama iki buçuk yıldır sınırlarda nasıl bir yapılanma olduğunu, sınırdan geçirilen silahları Batı basınında okuyoruz. Hangi ülkenin hangi gruplara yakın olduğu biliniyor. Türkiye, Esad rejimini kısa sürede tamamen yıkma üzerine bir plan kurdu. Bunun olmayacağı baştan belliydi. Türkiye, cumhuriyet tarihinde ilk kez komşu ülkelerin gruplarını kendi ülkesinde örgütledi. Bu grupların siyasi ve askerî karargâhları burada konuşlandı. Türkiye bir takım askerî yapılanmaların sınırdan geçmesine yol verdi. Bunu herkes kabul ediyor. Önlem alınmaya başlandı ama bunun nedeni mülteci akını değil, sınırların denetimsiz olmasıydı. Afganistan savaşından Irak'a kadar bu geçişler resmi elden olmadı. "Müteahhit" adı altında sivil-askerî yapılanmalar silah ticareti yaptılar. Bu, her yerde böyle olmuştur. Suriye'nin rejime karşı unsurları desteklendi. Suriye'deki iç savaş bitse bile buradaki mezhep çatışmasından kaynaklanan kırılmayı onarmak çok zor olabilir.

Toplumsal yapılar Türkiye'ye göre çok daha farklı ama sonuç olarak aynı noktaya gelinebiliniyor. Mültecilerin Türkiye'de olması, sınırların denetimsizliği benzer unsurlar olarak öne çıkıyor. Eğer Suriye'de bu durum devam edecek olursa bu örgütler kendilerine yaşama alanı bulacaklar ve sıkıştıkları hallerde komşu ülkelerle farklı ilişkiler kuracaklar. Baskı görürlerse komşu ülkelerde eylemler yapabilirler. Canlı bomba örnekleri gibi.

Rojava benim çok önem verdiğim bir konu. Türkiye'deki çözüm süreciyle çok bağlantılı. Kabul etmek gerekir ki; Suriye'de

Kürtler ya özerk bölge, ya federatif yapı ya da farklı bir yapıda Suriyeli taraflarla yan yana yaşayacaklar. Kürtlerin kazanımlarını geri çevirmek mümkün değil. Rojava'nın artık bir realite olduğunu herkes kabul etmeli. El Kaide ile savaşacak belki de onlara karşı çıkacak tek güç Kürtler ve PYD'dir. Suriyeli Kürtler çok farklı bir Suriye tahayyülü ile hareket ediyor. Neredeyse tek laik grup. Daha demokratik, daha özgürlükçü bir bakışları var. Orada bir PKK yapılanması da var. İki bin PKK'linin savaşmak için oraya geçtiğini biliyorum. Abdullah Öcalan'ın Suriye'deki Kürtler üzerinde etkisi olduğu biliniyor. İddialı bir yaklaşım olmakla birlikte bu yüzyıl Kürtler açısından tarih sahnesine önemli bir özne olarak çıkacakları bir yüzyıl olacaktır.

Arap ayaklanmalarının geleceğini içerideki ve dışarıdaki dinamikler belirleyecek ama iç dinamikler Tahrir ile başlayan ruh halini kaybetmedikçe her ülkede yeni ayaklanmalar beklemek mümkün. Bölgedeki hiçbir ülke bundan azade değildir.

İran: Yol Ayrımında Bir Devlet ve Toplum

YÜKSEL TAŞKIN

1979'da modern dönemin en şaşırtıcı devrimlerinden birisine şahit olan İran, 2009 yılında Devrimin 30. yıldönümü kutlamalarına sahne oldu. Sadece rejim muhalifleri değil, onu her ne pahasına olursa olsun korumaya kararlı görünen muhafızları da bu yılın sembolik öneminin farkındaydılar. Aynı zamanda 2009 yılında, son otuz yılın en kitlesel protesto gösterileri yaşandı. Bir zamanlar İran Devrimi'nin en ateşli evlatları olan pek çok ismin, Reform Hareketinin ön saflarında mücadele ediyor olmaları, rejimin tıkandığının ve bir yol ayrımına geldiğinin en önemli göstergesiydi. Bir rejimin kendi içerisinden muhalefet üretmesi, kendisine çekidüzen verebilmesi için bir şans olarak da görülebilir. Ne var ki İran'ı yöneten inatçı zümre, bu şansı kullanma cesaretini gösteremedi. 2009 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimlerine hile karıştırıldığı iddiasıyla sokaklara dökülen barışçıl gösteriler, şiddetli biçimde bastırıldılar. Çok sayıda Reformcu tutuklandı, ülkeyi terk etti. Reformcuların Cumhurbaşkanı adayı olan Mir Hüseyin Musavi ev hapsine konularak dünyayla iletişimi koparıldı. Tüm bu önlemler, mevcut rejimin ne denli ürktüğünün de göstergesiydi. Kendileri de devrim yapan ve devrimlerinin hızla yaşlandığını hisseden muhafazakâr seçkinlerin, benzer bir dev-

rime maruz kalmamak adına asayişçi bir reflekse yönelmeleri anlaşılırdı.

İran'da rejim yanlıları ve karşıtları arasındaki mücadelenin bir devri sona ermiş olabilir ama bu tamamen sona erdiği anlamına da gelmiyor. İran'da bahsedilen mücadelenin nasıl sonuçlanacağı, dünya dengelerine ve rejimin içerisinden gelerek muhalif kanada geçenlerin farklı toplumsal kesimlerle ve hareketlerle nasıl bağ kuracaklarıyla yakından ilişkili. Yine mevcut güç sahiplerinin hangi bedelleri ödemeye hazır oldukları, ne tür taktikleri kullanacakları da önemlidir. Bu kesim kendi içerisinde yeni bölünmeler yaşayabilir mi? Ruhani Önder Ali Hamaney ve Cumhurbaşkanı Ahmedinejad arasında giderek artan gerilimin ne türden etkileri olabilir?

Tüm bu süreçlerle ilgili daha kuramsal meseleler de var: 1997'de Reformcular, Muhammed Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesiyle ciddi bir siyasal etkinlik kazanmışlardı. İran'da, Demokratik Geçiş Kuramının beklentilerine uygun bir geçiş süreci yaşanmakta olduğuna dair iyimser analizler popülerlik kazanmıştı. Fakat 2003'ten başlayarak Muhafazakârlar yeni bir atağa başladılar. Hatemi'nin sistemi dönüştürebilecek hiçbir yasasına geçit vermeyen Muhafazakârlar, 2004'te karşı ataklarını derinleştirerek meclisin kontrolünü de ele geçirdiler. 2005 yılındaysa, Hamaney'in temsil ettiği muhafazakâr çizgiye bile fazla popülist ve radikal görünen Mahmud Ahmedinejad Cumhurbaşkanlığına seçildi. Demokratik Geçiş Kuramı, tüm bu kırılmaları açıklayabilir mi? Bu noktada kimi eleştirilerimiz olacak. Bu amacın hakkıyla yerine getirilebilmesi için, toplumsal hareketlerle ilgili literatürden de yararlanılacak.

Yukarıdaki sorular, yazımızın amacına dair fikirler verebilir. Bu yazıda önce İran'daki Reformcu Hareketi ortaya çıkaran süreç ele alınacak. Reformcuları güçlendiren toplumsal hareketlere dair bir değerlendirme, bu bölümün önemli bir parçasını oluşturacak. Bu yazının sınırları içinde, ele aldığımız dönemin siyasal gelişmeleri ana hatlarıyla ele alınacak. Yine Haziran 2009 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ortaya çıkan, Musavi liderliğindeki reformcu Yeşil Hareket de, temel olarak İran'da

yaşanan hakimiyet mücadeleleri bağlamında değerlendirilecek. 2009 sonrası gösteriler bastırıldıktan sonra Reformcular derin bir sessizliğe gömüldüler. Bu sessizlik sadece devlet baskısıyla açıklanabilir mi? Yakın gelecek için ne türden öngörülerde bulunulabilir? 2012 Meclis seçimlerinde Ahmedinejad yanlıları, Ruhani Önder Ali Hamaney'in arzusu doğrultusunda büyük bir tasfiyeye uğradılar. Anlaşılan Hamaney, Ahmedinejad kliğine uzak, daha itaatkâr bir Cumhurbaşkanı istiyor. Muhafazakârlar arasında giderek belirginleşen yarılmalar, daha muhalif kesimler için ne türden fırsatlar barındırıyor? Bu sorular da yazımızın sonuç kısmında ele alınacak.

Devrimci kuşakta ortaya çıkan çatlak ve siyasal hakimiyet mücadelesi

1979 İran İslâm Devrimi, Şah Rejimini ortadan kaldırma hedefinde ortaklaşan pek çok farklı grubun ittifakıyla gerçekleşebilmişti. Humeyni etrafında kenetlenen Radikal İslâmcılar 1983 yılına kadar, Liberal-Milliyetçi ve Sosyalist grupları büyük ölçüde tasfiye ettiler.[1] İslâmcılar da tek blok değildi. Liberal İslâmcı Cumhuriyetçilerin de kısa sürede tasfiye edilenler listesinde yerlerini almaları kimileri için oldukça şaşırtıcıydı. İlk Başbakan Mehdi Bazargan'ın liderliğindeki İran Ulusal Kurtuluş Hareketi, (*Nehzat-i Azadi*) Liberal İslâmcı görüşleriyle tanınıyordu ve I. Geçici Hükümet'te en ağırlıklı gurubu oluşturuyordu. Rejimin ilk Cumhurbaşkanı Beni Sadr da benzer bir ideolojik duruşa sahipti. Yine Azerbaycan'da etkili olan, Ayetullah Şeriatmadari'nin öncülüğündeki Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi de bu çizgiyle büyük ölçüde örtüşen düşüncelere sahipti. Şeriatmadari, İslâm Cumhuriyeti'nin siyasetinde mol-

1 Elbette bu gruplar, bu kadar basit biçimde geçiştirilemeyecek bir çeşitlilğe sahiptirler. Kürt muhalefetinden İran Komünistlerine, Musaddık çizgisindeki Milliyetçilere, hatta devrik Şah yanlısı Monarşistlere kadar çok sayıda grup söz konusudur. Bu çalışmada daha sonra İran siyasetinde önemli varlık gösteremeyen gruplara ağırlık verilmedi. Bu gruplarla ilgili yararlı bir döküm için bkz. Anoushiravan Ehteshami, *After Khomeini: The Iranian Second Republic*, (Londra: Routledge, 1995), özellikle s. 1-44.

laların belirgin bir rol oynamaması gerektiğini savunuyordu. İslâmcılar, mühendis kökenli Bazargan örneğinin de gösterdiği gibi, molla kökenli olanlar ve olmayanlar diye ikiye bölünmüşlerdi. Bu bölünme son derece önemlidir. Sözgelimi, İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ve etrafındaki yeni kuşak, üst düzey dinî otoriteleri yönetimde ikinci plana iten, onlarla ciddi sorunları olan Ulema-dışı kesimleri temsil ediyordu. Ahmedinejad'ın ekibinde çok az mollaya yer vermesi, bu bakımdan dikkate değerdir.

Devrimin birlikte yapıldığı Liberal İslâmcı, İslâmcı Sosyalist,[2] Liberal-Milliyetçi kesimler ve Devrime en azından sempati besleyen TUDEH gibi solcu çevrelerin kesin tasfiyesinden sonra, Humeyni etrafında kenetlenen Devrimci İslâmcılar arasında da ciddi bir bölünmenin yaşandığı görülecekti. "İmam'ın Yolu'nun İzleyicileri" (Mektebiler) ve Hüccetiye denilen çevre arasında ciddi bir gerilim yaşanmaktaydı. Hüccetiye, son derece tipik bir gelenekçi-muhafazakâr çizgiye denk düşüyordu. 1950'lerde, Türkiye'deki Komünizmle Mücadele Dernekleri'ni andırır tarzda, Bahailerle mücadele amacıyla serpilmeye başlamıştı. Son derece güçlü anti-komünist hassasiyetlerinin yanında, serbest piyasa yanlısı iktisadi görüşleri ve toplumsal konularda katı bir muhafazakârlıkları söz konusuydu. İlk yıllarda Hüccetiye çizgisindekiler, siyasal hakimiyet mücadelesinde geriye düşer gibi oldular. Sahiden de, İmam'ın Yolu çizgisi, özellikle İran-Irak Savaşı boyunca asıl belirleyici hattı oluşturmaya başladı. Zamanla İmam'ın Yolu içinde de önemli siyasal bölünmeler oluşacak, buradaki Radikallerle, onlardan kopan "Pragmatikler" arasında kıyasıya bir iktidar mücadelesi başlayacaktı.

İmam'ın Yolu'ndakiler, devrimin ilk yıllarında Batı karşıtı aktif bir dış politika izlenmesinden yanaydılar. İran-Irak savaşının devamını savunuyor ve İslâm Devriminin ihracı için

2 İslâmcı Sol'un en güçlü temsilcisi, Halk'ın Mücahitleri (Mojahaden-e Halq) idi. Bu kesimin, TUDEH ve diğer sol gruplara göre çok daha erkenden Humeyni ve çevresindekilere muhalefete başladığı ve önemli şiddet eylemlerine imza attığının altını çizmek gerekir. Bu grup, İslâm Devrimi'ne karşı değildi. Devrim, onlara göre, yanlış ellerin önderliğine geçmiş ve geleneksel unsurların, bağımlı sınıflarla yeniden ittifak kuracağı tehlikeli bir istikamet almıştı.

bu savaşı sürdürmenin zorunlu olduğuna inanıyorlardı. Ekonomik alandaysa, devletin rolüne ağırlık veren, son derece popülist bir duruşa sahiptiler. Ali Hamaney, Mir Hüseyin Musavi, Haşimi Rafsancani ve Ayetullah Montazeri'nin de, devrimin ilk yıllarında yukarıda bahsedilen görüşleri paylaştığını anımsatmak ilginç olabilir. Çünkü Humeyni'nin ölümünden hemen önce, özellikle Rafsancani'nin yukarıda özetlenen Radikal çizgiden kopmaya niyetlendiği anlaşılıyordu. Montazeri, İslâm rejiminin despotik gidişatına ilk meydan okuyan devrimcilerden birisiydi. Yine devrimin ateşli evlatlarından Musavi, İran-Irak Savaşı (1981-89) sırasında Başbakanlık görevini üstlenecekti.

Bu dönemin sonuna doğru Musavi'yle, Rafsancani ve Hamaney bloğunun arası açılmaya başladı. Hamaney ve Rafsancani'nin işbirliği sonucunda Musavi Başbakanlığı yitirdiği gibi, bu ikili Başbakanlık makamını da ortadan kaldırarak Cumhurbaşkanının ağırlıkta olduğu bir sisteme geçilmesine önayak oldular. Bu dönemde siyasete küsen Musavi, uzun bir sessizlikten sonra Reformcu Yeşil Hareket'in adayı olarak, 2009 Cumhurbaşkanlığı seçimlerine katıldı. Hamaney ve Rafsancani'nin Humeyni'yi Irak'la savaşı bitirmeye ikna eden isimler oldukları da burada vurgulanmalı.[3] Humeyni 1989 yılında öldüğünde, hem Hüccetiye çevresi, hem de İmam'ın Yolu'nda ağırlığı oluşturan Radikal çizgi etkisini yitirmiş görünüyordu.

Humeyni'nin Velayet-i Fakih anlayışında yansımasını bulan, dinî hiyerarşinin siyasete katılımına yeni bir boyut getiren yorumuyla, siyasal gerçekliğin çatışması uzun sürmedi.[4] İlk başlarda savunulan görüş, Fakih'in mutlaka Büyük Ayetullahlar arasından seçilmesi ve böylece en bilgili ve doğru rehberin bu-

3 Humeyni, Irak'la antlaşmayı getiren imzayı atmaktansa, ölümü ve şehadeti tercih edebileceğini, buna güçlükle razı olduğunu vurgulamıştı. Bu imzayı atmak, ona zehir içmekten daha ağır gelmişti. Anoushiravan Ehteshami, *After Khomeini*, s. 28.

4 İlginç olan, din adamlarının siyasal rollerini arturan bu anlayışın, alt-düzey din adamlarıyla, özellikle genç din adamlarının desteğini almasıydı. Buna karşın, dinî hiyerarşinin en üstündeki büyük Ayetullahlar, Humeyni'nin Velayet-i Fakih yorumuna kuşku ve tepki duymaktaydılar. Bkz. David Menashri, *Post-Revolutionary Politics in Iran: Religion, Society and Power*, (Londra: Frank Cass, 2001), s. 15.

lunmasıydı. Aslında yapılan, Humeyni'nin karizmasına göre bol ve gösterişli bir ceket dikmekti. Zamanla bu konuda ciddi bir sorun yaşanmaya başlandı. Bazı Büyük Ayetullahlar dinî açıdan bilgili bulunmakla beraber, siyasal görüşleri ve kabiliyetleri sorun yaratıyordu. Rejimin ideal Ruhani Önder anlayışıyla, siyasal gerçekliğin çatıştığının en çarpıcı göstergesi, Uzmanlar Meclisi'nin (*Meclis-i Hobregan*) 1985'te Humeyni'nin halefi olarak belirlediği Büyük Ayetullah Montazeri'nin, rejimin uygulamalarına giderek artan eleştirelliği nedeniyle, Mart 1989'da tasfiye edilmesiydi.[5] Rejim için siyasal gerçekler, devrimci ideallerden daha fazla önem kazanmaya başlıyordu.

Sözgelimi Humeyni'nin 1988'de, "Eğer devletin çıkarları zorunlu kılarsa, (*selah-i keshvar*) devlet bir camiyi yıkabilir veya temel dinî ibadetlerin yerine getirilmesini bile askıya alabilir" gibi hükümlere varması da bu doğrultuda yorumlanmalıdır.[6] Humeyni, devrimin aktif siyasi kadrolarının denetimindeki Meclis'i, özellikle muhafazakâr din adamlarının denetimindeki Koruyucular Konseyi'nin baskısından korumak için, giderek daha etkin biçimde devreye girmeye başlamıştı.[7] Konsey, toprak reformu, yabancı ticaretin millileştirilmesi ve işçilerle ilgili popülist düzenlemeleri engellemeye çabalıyor, bu durum da Meclis'in ağırlıklı kesiminin tepkisini çekiyordu. Humeyni yine 1988'de, Meclis ve Koruyucular Konseyi arasındaki çatışmaları çözmek için, zamanla daha büyük sorunlara ve karmaşıklıklara yol açacak bir uygulamaya gitti: Düzenin Yararını Teşhis Komitesi'ni (*Mecme-yi Teşhis-i Maslahat-ı Nizam*)

---

5 Uzmanlar Meclisi, 1979 Anayasası'nı da yapan ve seçimle iş başına gelen bir yapıydı ve üyelerini din adamları oluşturuyordu. Üyeleri sekiz yılda bir seçimle belirlenen 86 kişilik Uzmanlar Meclisi'nin asıl görevi, Ruhani Önderi seçmek ve gerekirse görevden almaktı.

6 David Menashri, *Post-Revolutionary Politics in Iran*, s. 14.

7 Koruyucular Konseyi'nin (*Shura-yi Negahban*) amacı, Meclis ve Yürütme'nin uygulamalarının İslâm'a uygunluğunu belirlemek. 12 üyelik Konsey'in yarısını Ruhani Önder'in atadığı din adamları, yarısını da Meclis'in atadığı hukukçular oluşturuyor. Konsey ayrıca, İran'daki tüm seçimlere katılan adayları, İslâmîlik ölçütü üzerinden veto etme hakkına sahip. Konsey, 2004 Meclis ve 2005 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde reformcu adayların neredeyse tamamını veto etti.

kurdu.[8] Aslında bu oluşumla, seçilmişler ve atanmışlar arasında doğal olarak mevcut bir gerilimin, bir başka atanmışlar heyetiyle aşılmaya çalışılması gibi bir arayış söz konusuydu. Zamanla burada da muhafazakârların ağırlık kazanmasıyla, iktidar yapısı daha da karmaşık hale geldi.

Humeyni'nin ölümünden sonra Hücettülislam Ali Hamaney'in Ruhani Önder yapılması da siyasallaşmış devrimci din adamları ve en yüksek mertebeye ulaşmış *Merce-yi Taklid* denilen Büyük Ayetullahlar arasındaki gerilimin bir başka işaretiydi. Anayasaya göre, en yüksek *Merce-yi Taklid*'in, yani, Büyük Ayetullahlar *(Ayatollah uzma)* arasında kabul gören en yetkin din adamının Ruhani Önder olması gerekiyordu. Bu da devrimci kuşağın, iktidarı kendi elleriyle, ne yapacağı kestirilemeyen, Humeyni'nin Şiiliği siyasallaştırma biçimiyle sorunları olan ihtiyarlara devretmesi anlamına geliyordu. Bizzat Humeyni'nin temellerini attığı ve anayasaya da yerleştirdiği Velayet-i Fakih anlayışı bunu gerektirdiği halde, yeni Ruhani Önder Ali Hamaney, siyasallaşmış devrimci önderlik kuşağının içerisinden seçildi.[9] Bu tercih, devrimci idealizmden uzaklaşılarak, devrimci siyaset sınıfının korunması adına her türlü pragmatizme veya ilkesel çelişkiye rahatlıkla kayılabileceğinin de çarpıcı bir örneğini oluşturacaktı.

Böylece Devrimciler, Ruhani Önder'in gücünü dayandırdığı, en yüksek dinsel yetkinliği temsil etme iddiasından vazgeçerek, Devrimin "büyüden arınma" sürecine veya "karizmanın rutinleşmesine" ciddi katkı sunmuş oldular. Ayetullah ünvanından daha düşük bir dinî pozisyon olan "Hücettülislam" ünvanına sahip Hamaney, Ruhani Önder seçildiğinde, *Marja'ye*

---

8 Bu Heyet'in amacı, din adamları, siyasetçiler ve yürütme erkini bir araya getirerek aralarında uzlaşmaların sağlamaktı. Cumhurbaşkanı, Meclis Başkanı, Yargı Erki Başkanı heyetin doğal üyeleriydiler.

9 1989'da, 1979 Anayasası'nın ilgili maddelerinde değişikliğe gidildi. Buna göre, *Marja'iyya* ve *Velayat* arasındaki zorunlu bağ ortadan kaldırıldı. Yeni düzenlemeye göre, "Dinî hükümler vermeye yetecek skolastik nitelikleri olan her fakih, Ruhani Önder olarak seçilebilecekti." (5 ve 109. maddeler). Yine yeni düzenleme "siyasal ve toplumsal konularda yetkin fakihlere" öncelik verilmesini hükme bağladı (107. madde). Bkz. David Menashri, *Post-Revolutionary Politics in Iran*, s. 17.

Taqlid olarak, etkisiz bir isme destek verilmesi siyaseti de izlenilmeye başlandı. Ne var ki bütün girişimlere rağmen Hamaney, bir müçtehid (yani hukuk doktoru) olarak kabul görmüyordu. Böylece dinî otoriteler, Hamaney'in fetva verme yetkisini tanımayarak, kendi sembolik güçlerini inatla koruma yolunu tercih ettiler.[10]

Hamaney'in Uzmanlar Heyeti tarafından Ruhani Önder seçilmesinden sonra, rejimin diğer etkili ismi Rafsancani'nin Temmuz 1989'da Cumhurbaşkanı seçilmesi kimseyi şaşırtmadı.[11] Bu dönemde üç farklı grup, İmam'ın Yolu'nun gerçek temsilcileri oldukları iddiasıyla rekabet halindeydiler: Pragmatikler, Radikaller ve Muhafazakârlar. 1989 sonrasında Radikaller, daha çok sol popülist bir pozisyona sahiplerdi. Devrimin sosyal adalet vaatlerinin gerçekleştirilmesi, ABD karşıtı tavrın tavizsizce sürdürülmesi en belirgin tutumlarını oluşturmaktaydı. Bugün İran'daki Reform Hareketi'nin en önemli sözcülerinin, 1980'lerin sonunda sol popülist görüşlere sahip Radikal kanatta yer almış olmaları ilginçtir.

Pragmatikler veya Realistler, Rafsancani etrafında kenetlenen ve devrimci idealizme mesafeli, teknokratik bir dile meyilli bir grup kimliği göstermekteydiler. Pek çok konuda Muhafazakârlara yakın olmakla beraber, küresel iktisadi yapılara eklemlenme konusunda ve daha pragmatik bir dış politika izleme tercihlerinde bu kesimle çatışmaktaydılar. Muhafazakârlar, özellikle Radikallerin toprak reformu gibi taleplerine karşıtlıkları, geleneksel "Bazaari" esnafına yakınlıklarıyla öne çıkıyorlardı. Rafsancani'nin özelleştirme hamlelerine kısmi destek sağlamakla beraber, bu sürecin Devrimci Vakıflar (*Bonyad*) denilen ve azımsanamaz iktisadi güce sahip yapıları etkilemesi-

10 Rejimin zamanla Ali Hamaney'in Büyük Ayetullah ve Marja'ye Taqlid konumuna yükseltmek için elinden geleni yapacağını kestirmek güç değildi. 1994 yılına gelindiğinde, özellikle Kum'daki dinî hiyerarşi, Hamaney'in en yetkin Marja'ye Taqlid olarak seçilmesini sağladı. Buna rağmen, bu seçimi tanımayan Büyük Ayetullahlar da vardı.

11 Katılımın yüzde 56'da kaldığı 28 Temmuz 1989 seçimlerinde Rafsancani, oyların yüzde 94.5'ini alacaktı. Bkz. Sami Oğuz ve Ruşen Çakır, *Hatemi'nin İran'ı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), s. 288.

ne karşı çıkıyorlardı. Bu direnç başarılı oldu ve Rafsancani'nin *Bonyad*'ları rasyonel bir iktisadi çerçeve içerisine oturtma arayışları sonuçsuz kaldı.

Muhafazakârlar, Koruyucular Konseyi'nde mutlak bir ağırlığa sahiptiler. Ruhani Önder Hamaney'in zamanla Rafsancani çizgisinden mesafe alarak, Muhafazakârlara yakınlaşması, güç dengelerini bir kez daha ciddi biçimde değiştirdi. Böylece, Koruyucular Konseyi, Yargı Erki ve Ordu'nun özellikle Devrim Muhafızları kanadı neredeyse bütünüyle Muhafazakârların denetimine geçerken; Düzen'in Yararını Teşhis Komitesi'nde ve Uzmanlar Heyeti'nde Rafsancani yanlıları önemli bir ağırlık oluşturmayı başardılar. Meclis'te ise, her üç rakip kanadın değişen ağırlıklarla temsil edildiği görülüyordu.

1997'de yapılacak Cumhurbaşkanlığı seçimlerine doğru, iki dönemdir bu görevi üstlendiği için tekrar aday olamayacak Rafsancani yanlısı Pragmatikler ve 1990'ların başlarında Radikaller olarak öne çıkan grup arasında ciddi bir yakınlaşma ortaya çıktığı gözlemleniyordu. Pragmatiklerin Muhafazakârlarla ideolojik çatışmaları daha derinleşirken, Radikallerin devrimci-popülist sol çizgiden, liberal-sol bir anlayışa doğru değişim geçirmeleri, iki grup arasındaki ittifak olasılığını güçlendirdi. Böylece Reformcu Hareket şekillenmeye başladı. Asıl rekabet, Hatemi'yi Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde destekleyen Reformcular ve Muhafazakârlar arasında yaşanmaya başlandı. Rafsancani 1989'da Cumhurbaşkanı seçildiğinde, Radikal kanadı oluşturan 'İslâmcı Sol'un, zamanla Liberal-Sol bir çizgiye yönelmesi ve Rafsancani çizgisiyle ittifaka gitmesinin en önemli nedenlerinden birisi, 1990'ların başında, yine Rafsancani çizgisi karşısında aldıkları ağır ideolojik yenilgidir.

1988 Meclis seçimlerinde Radikaller, ciddi bir başarı göstermişler ve Meclis'teki en ağırlıklı grup olmayı başarmışlardı. 1990'dan sonra Koruyucular Konseyi'nin, seçim yapılan her organ için aday olan Radikalleri, veto kartını kullanarak ciddi biçimde budaması, Rafsancani'nin Radikalleri yenilgiye uğratmasında çok önemliydi. Rafsancani'ye bu çok ihtiyaç duyduğu destek, Muhafazakârların denetimindeki Koruyucular Kon-

seyi tarafından sunulmuştu. Pragmatikler ve Radikaller arasındaki rekabetin en şiddetli geçtiği dönem, 1992 Meclis Seçimleri kampanyasıydı. Koruyucular Konseyi, adayları veto etme işini öylesine abarttı ki, bir önceki Meclis'in 40 Radikal üyesini de tırpanlayabildi.[12] Rafsancani kampanyasının mimarlarının, Radikalleri, "Boş sloganlar atan profesyonel devrimciler!" olarak eleştirmeleri, aslında kitlelerin gözünde devrimci idealizmin uğradığı itibar yitiminin de ne denli farkında olduklarını gösteriyordu.[13] Seçimler, Radikaller ve Pragmatikler arasında kıyasıya bir rekabete yol açmasına rağmen, yeni Meclis'teki en güçlü grup, Muhafazakârlarca oluşturulacaktı. Artık Radikaller ciddi biçimde budanmış, IV. Meclis (1992-1996), Muhafazakâr ve Pragmatik kanadın denetimine girmişti. Ne var ki Muhafazakârlar, tıpkı bir önceki dönemin Radikallerine yaptıkları gibi, Rafsancani'nin reform programının uygulanmasını da büyük ölçüde engelleyeceklerdi. Görünüşte, yeni dönemde yaşanacak rekabetin iki kanadını Pragmatikler ve Muhafazakârlar oluşturacaktı.

Rafsancani'nin, Irak Savaşı sonrasında ekonomiyi yeniden inşa etme ve Devrim'in en önemli motiflerinden olan, Ezilmişlerin *(Mostaz'afin)* sorunlarını giderme yönündeki vaatleri, 1993 yılına gelindiğinde ciddi bir inandırıcılık krizine girmişti.[14] Aslında bu süreçte Rafsancani'nin, Batı dünyasında yaygın kabul gören teknokratik iktisadi çözümlere yatkın olduğu ve asıl ağırlığını dünya standartlarını yakalayabilmiş bir sermaye kesimi ve orta-sınıfın yaratılmasına verdiği açıktı. Bu nedenle, Rafsancani'nin 1990'ların ilk yarısında kullandığı teknokratik-seçkinci söylemin Turgut Özal'ın, Türkiye'de soldaki rakiplerine karşı kullandığı söyleme benzemesi şaşırtıcı değildir. Yine tıpkı Özal'ın kendi sağındaki güçleri, "asrın icaplarını kavrayamamakla" eleştirip, ANAP'ı modern muhafazakâr olarak

12 David Menashri, *Post-Revolutionary Politics in Iran*, s. 54.

13 Ibid., s. 60.

14 1993 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılım, bir önceki seçimle kıyaslandığında, yüzde 56.16'dan yüzde 52. 53'e düşmüştü. Rafsancani'nin oyları ise, yüzde 94.5'den yüzde 63'e kadar gerilemişti. Sami Oğuz ve Ruşen Çakır, *Hatemi'nin İran'ı*, s. 288.

tanımlaması da, Rafsancani'nin İran örneğinde teşvik ettiği siyasal örgütlenmenin kendisini "modern sağ" olarak tanımlayıp, Muhafazakârları "geleneksel sağ" olarak eleştirmesiyle de benzeşmektedir. Yine modern sağ çizgide, Çin dahil, Doğu Asya ülkelerinin kalkınma modellerine yönelik ciddi bir sempati söz konusuydu.[15]

Sahiden de 1996 Meclis seçimleri öncesinde Rafsancani, kendi fikirlerine yakın bir siyasal oluşumun düğmesine bastı. Rafsancani'ye yakın 16 ismin kurduğu *Kargozaran-i Sazandegi-yi Iran* (İran'ın İnşasının Yürütücüleri) gurubu, kendilerine yakın adayların seçilmesi için seçim faaliyetine başladılar. Bu gurubun ismi bile, iktisadi rasyonaliteye verilen önemin göstergesidir. Yine teknokratik-pragmatik kişilikleriyle bilinen üyeler de bu yargıyı doğrulamaktaydı. Tahran'ın, Recep Tayyip Erdoğan'a benzetilen Reformcu Belediye Başkanı Gholamhosein Karbaschi,[16] Merkez Bankası Başkanı Mohsen Nurbakhsh ve ekonomiyle ilgili bakanlıkların çok sayıda üst düzey bürokratının bu oluşuma imza vermesi de oldukça açıklayıcıdır.

1996 Meclis seçim kampanyası Muhafazakârların, daha önce Radikallerin Rafsancani'ye karşı kullandıkları söyleme kaymalarını getirirken; eski Radikaller ayrı listeler çıkarmak yerine *Kargozaran*'un adaylarını destekleme yoluna gittiler. Muhafazakârlar, bir zamanlar Humeyni'nin ve Radikallerin olumsuzlayıcı bir anlam yükledikleri 'Liberaller' ifadesini, *Kargozaran'u* eleştirmek için sıklıkla kullanır olmuşlardı. Böylece, 1997 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Hatemi etrafında kurulacak ittifakın temelleri de atılmış oldu. Koruyucular Konseyi'nin 5.000 adayın yüzde 40'ını veto etmesinin de yardımıyla, Muhafazakârlar, bu Meclis'in de en ağırlıklı gücü oldular. Ne var ki,

15 Mehdi Moslem, "The State and Factional Politics in the Islamic Republic of Iran", Eric Hooglund (der.), *Twenty Years of Islamic Revolution: Political and Social Transition in Iran since 1979*, (Syracuse: Syracuse University Press, 2002), s. 22.

16 1990-98 yılları arasında Tahran Belediye Başkanlığını üstlenen ve kenti ciddi ölçüde dönüştürdüğü için yoğun desteğe sahip Gholamhosein Karbaschi, Reformculara verdiği destek yüzünden Muhafazakârların hedefi haline geldi. 1998 yılında, hakkında yolsuzluk suçlamasıyla dava açıldı ve görevden alındı.

Kargozaran'a yakın Pragmatikler de, daha önceki Meclis'e göre ağırlıklarını artırdı.

Muhammed Hatemi, Radikaller veya İslâmcı Sol gelenekten gelen bir liderdi. 1962'de, daha 19 yaşındayken Humeyni yanlısı bildiriler dağıtan ve İslâmcı siyasetle tanışan Hatemi, İslâm Devrimi'ne de aktif biçimde destek verdi.[17] 1980 yılında yapılan ilk genel seçimlerde milletvekili seçilen Hatemi, Humeyni tarafından, Devrim'in önemli sözcüsü *Kayhan* gazetesini de çıkaran Kayhan Enstitüsü'nün başına getirildi. 1982'de Kültür ve İslâmî İrşad Bakanlığı'na getirilen Hatemi, bu görevi Rafsancani'nin Cumhurbaşkanlığı döneminde de sürdürdü. Ne var ki, 1992 yılında 'fazla liberal' olduğu eleştirileri nedeniyle istifa etti. Hatemi, Kültür ve İslâmî İrşad Bakanlığı döneminde, İran sineması başta olmak üzere sanatçılara verdiği ciddi destek nedeniyle entelektüel çevrelerde ciddi sempati kazandı.

1997 Cumhurbaşkanlığı seçimleri yaklaşırken, Muhafazakârların adayı, Meclis Sözcüsü, Hüccetülislam Natık Nuri'nin kazanacağı neredeyse kesin gibiydi. Natık Nuri'nin, 1996 *Meclis seçimleri kampanyasında Rafsancani yanlılarını eleştirme* biçimi, 1990'ların Radikallerini anımsatmaktadır: "Köprü inşa etmek veya otoyollar yapmanın 'devrimci değerlerin muhafazasıyla' bir ilgisi yoktur. Eğer İslâmî hükümetlerin başarılarının ölçüsü bu olacaksa, Malezya daha iyi bir İslâmî devlet modeli olabilir!"[18]

Adaylık için başvuran 238 kişiden sadece 4'ü vetodan kurtulabilmişti. Muhafazakârların, Hatemi'nin vitrin bir aday olarak, tehdit edici olmayan bir oy oranında kalacağını hesapladıkları görülüyordu. Dünyayı tanımayan, yurt dışına çok az çıkmış Muhafazakâr Nuri'nin sürekli Batı'nın kültürel saldırı-

17 1943'de Yezd şehrinde doğan Hatemi'nin babası, ünlü Yezd Cuma İmamı, Ayetullah Ruhullah Hatemi'ydi. 1961'de dinî eğitim için Kum Medresesi'ne giden Hatemi, daha sonra İsfahan Medresesi'nde dinî eğitimine devam etti. İsfahan Üniversitesi'nin Felsefe Bölümü'nden de 1969'da lisans derecesi aldı. Daha sonra da dinî hiyerarşide yükselmek için, Kum'daki içtihad eğitimine devam etti. Hatemi'nin 1990'ların ikinci yarısındaki siyasal duruşunu anlamak için yararlı bir kaynak, bkz. Sami Oğuz (haz.), *Gülümseyen İslâm: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2001).

18 David Menashri, *Post-Revolutionary Politics in Iran*, s. 70.

ları ve sızmalarından bahsetmesi, son derece tek düze bir Muhafazakâr portre çizmesi, Hatemi'ye olan sempatiyi daha da artırdı. Hatemi, gençlere iş ve daha fazla özgürlük vaadinde bulunuyor; kadın seçmenlere, "İran'daki erkek egemenliğinden" kurtulmak gerektiği türünden mesajlar veriyordu. En önemli mesajının, 'İslâmî demokrasi' vaadinde ortaya çıktığı gözleniyordu: "İran'da hükûmetin halka ait olduğu; halka hükmeden değil, onun hizmetkârı bir hükûmete ihtiyaç olduğu" türünden ifadelerinin, mevcut çizgiyi eleştirdiği çok açıktı ve toplumun önemli bir çoğunluğu, bu ifadelerden etkilendiğini sandığa yoğun bir katılımla açıkça gösterdi.[19] Gençliğin ve kadınların yoğun katılımları ve Hatemi lehine oy kullanmaları sonucunda katılım oranı yüzde 88 gibi beklenmeyen bir oranda gerçekleşti ve Hatemi oyların yüzde 70'ini almayı başardı. Bu katılım oranı, İran İslâmî Cumhuriyet referandumunun yapıldığı, Mart 1979'daki katılımdan (yüzde 98) sonraki en yüksek orandı. Oysa bir önceki Cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılım sadece yüzde 52.5'de kalmıştı.[20]

Hatemi'nin iki dönemlik Cumhurbaşkanlığı görevi (1997-2005), Reformcuların sistem içi ve tedrici değişim umutları açısından ciddi bir hayal kırıklığı oluşturdu. Hatemi'nin meclis te ciddi bir Reformcu çoğunluğu görebilmesi için 2000 seçimlerini beklemesi gerekecekti. Hatemi yönetimi, İran toplumunun siyasal taleplerini ve genel beklentilerini bütünüyle karşılayamamış da olsa, bu dönemde İranlılar, yasal değişikliklerle kesinleştirilemeyen göreli bir rahatlamaya kavuştular. 2001'de yeniden Cumhurbaşkanı seçilen Hatemi, artık daha güçlü bir konumda olmasına rağmen, kararlı ve mücadeleci bir tutum takınamadı. 2003 yılına gelindiğinde gençlik ve kadın hareketleri, Hatemi'den büyük ölçüde umutlarını kesmişlerdi. Hatemi'nin en büyük siyasal hamlesi, "İkiz Tasarılar" diye bilinen yasa önerilerini Koruyucular Konseyi ve Ruhani Önderliğe ka-

19 *A.g.e.*, s. 82. Ayrıca, Sami Oğuz ve Ruşen Çakır, *Hatemi'nin İran'ı*, s. 67-93.

20 Sami Oğuz ve Ruşen Çakır, *Hatemi'nin İran'ı*, s. 288. İran'ın kalbi olan Tahran kent merkezinde kullanılan 3 milyon 415 bin oydan Hatemi, 2 milyon 636 binini alırken (yüzde 77), Nuri 506 bin oyda kaldı (yüzde 14). Bu rakamlar, Hatemi'ye verilen güçlü toplumsal desteğin açık bir göstergesidir. *a.g.e.*, s. 79.

bul ettirme çabasıydı. 2002 yılında hazırlanan bu iki taslak, Koruyucular Konseyi'nin, seçimler için aday olanları veto etme gücünü ortadan kaldırmayı ve Cumhurbaşkanlığı kurumunun yetkilerini artırmayı hedefliyordu.

Koruyucular Konseyi'nin bu taslakları veto edeceği çok muhtemeldi. Eğer yasalar veto edilirse istifa edeceği tehdidinde bulunan Hatemi, Konsey yasaları 2003 Haziranı'nda veto ettiğinde sözünde durmadı. Bir başka seçenek, anayasal hakkını kullanarak bu yasaları referanduma götürmek olabilirdi. Ne var ki Hatemi, bu seçeneği kullanmayı da göze alamadı ve taslaklarını 13 Nisan 2004'te geri çekti. Bundan kısa bir süre önce, Ocak 2004'te Koruyucular Konseyi, 2004 Genel Seçimlerine katılma başvurusu yapan adayların yarısını veto etti. Veto edilenlerin büyük çoğunluğu Reformculardı ve bunlar arasında bir önceki Meclis'te milletvekili olan tam 80 kişi bulunuyordu. Reformcuları destekleyen toplumsal hareketler, Hatemi'ye olan güvenlerini yitirdikleri için, Konsey'in veto kararlarını sessizce izlediler ve sokağa çıkmadılar. Bu umutsuz ortamda yapılan 2004 Genel Seçimi, beklendiği gibi Muhafazakâr kanadın zaferiyle sonuçlandı. Bu zafer, seçmenlerin sadece yüzde 52'sinin oy verdiği bir seçimde kazanılmıştı. 2005 Cumhurbaşkanlığı seçimine gidilen süreçte Reformcuların ruh halleri işte böyleydi.

Devrim-sonrası yeni toplumsal hareketler

Buraya kadar, hepsi devrimci geleneğin içerisinden çıkmış rakip kanatların mücadelesine yoğunlaşıldı. Bu kanatlar, ülkenin siyasal erkini ele geçirme mücadelesine girişirken, toplumda da bu mücadeleyle etkileşimleri derinleşen, yeni toplumsal hareketler giderek güç kazanmaktaydı. Yeni toplumsal hareketleri devrim sonrası sosyal, kültürel ve iktisadi süreçlerin ürünleri olarak görmeliyiz. Hatemi'nin 1997 Cumhurbaşkanlığı seçimlerine ciddi destek vererek kazanmasını sağlayan kesimlerle, yeni Cumhurbaşkanı'nın İslâm, devrimci gelenek ve demokrasi arasında kurmaya çalıştığı hassas dengeye dayanan

söylemi arasında daha baştan önemli gerilimler mevcuttu.[21] Yeni toplumsal hareketlerin hızlı değişim beklentileri ve Hatemi'nin, rejimin sınırları içerisinde ilerleyerek, aşamalı tavizler koparma, Ruhani Önderliği değişime zorlama stratejisi arasında önemli gerilimler doğması kaçınılmazdı. Bu noktaya yeniden dönmeden önce, yeni toplumsal hareketlere kısaca değinmekte yarar var.

Farhad Khosrokhavar, devrim sonrası İran'daki Yeni Toplumsal Hareketleri üç başlık altında topluyor: entelektüeller, kadın ve gençlik hareketleri.[22] Üyelerinin önemli bir bölümünün devrim sürecini yaşamadığı bu toplumsal hareketler, devrime başlangıçta sempati duyanların giderek artan hayal kırıklıkları ve eleştirellikleriyle de zemin buldular. Uzun süren Irak Savaşı ve ardından yaşanan iktisadi problemlerle beraber devrimci idealizmin ciddi biçimde gerilemesi, yeni siyaset sınıfındaki bariz yozlaşma işaretleri ve özellikle kültürel alanda izlenen baskıcı politikaların yarattığı hoşnutsuzluklar, Khosrokhavar'a göre, genelde İran toplumunun, özelde de yeni toplumsal hareketleri sürükleyenlerin siyasi kültürlerini ciddi ölçüde dönüştürdü.[23]

Bu süreç, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından da etkilenerek, devrime aktif olarak katılmış kuşakla beraber, devrimi hiç yaşamamış kuşakların bütüncü (*holistic*)-devrimci çözümlere inançlarını sarstı.[24] Artık siyasal talepler, daha açık bir toplum, siyasal yozlaşmanın geriletilmesi, daha hoşgörülü bir devlet ve bunlarla bağlantılı 'İslâmî demokrasi' kavramı etrafında öne çıkıyordu. Özellikle İslâmcı Sol (Radikaller) çizgiden gelen Reformcuların, 1990'ların başında gözlenen popülist iktisadi ta-

21 Hatemi'nin konuşmalarında her fırsatta devrime bağlılık, devrim şehitlerini anma ve sıklıkla Humeyni'nin mirasına sahip çıkma motifleri kullandığını özellikle vurgulamak gerek. Sami Oğuz (haz.), *Gülümseyen İslâm: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim*.

22 Farhad Khosrokhavar, "Postrevolutionary Iran and The New Social Movements", Eric Hooglund (der.), *Twenty Years of Islamic Revolution: Political and Social Transition in Iran since 1979*, s. 3-18.

23 *A.g.e.*, s. 7.

24 *A.g.e.*, s. 7

leplerini yumuşattıkları ve sosyal adaleti gözeten, rasyonel bir serbest piyasa savunusuna yöneldikleri, bizzat Hatemi'nin söyleminden de anlaşılabiliyordu.

Gençlik hareketi

Bugün 30 yaş altı İranlılar, 46.8 milyona, yani nüfusun yüzde 70'ine ulaşmış durumda. Ortalama yaş ise 26 civarında.[25] Yani, İran toplumunun yaklaşık yüzde 65'i devrimi hiç görmeyenlerden oluşuyor. Devrim sonrası İran'da seçme yaşının 15 olduğunu anımsamak da bu noktada önemli.[26] İran İslâm Devrimi'nin en önemli hedeflerinden birisinin kültürel hayatın yeniden İslâmîzasyonu olduğu anımsandığında, genel olarak toplum, özelde de gençlik açısından bu hedefin açık bir başarısızlıkla sonuçlandığı söylenebilir. Böylece İran'da birisi resmi, diğeri sivil iki paralel kültür hayatı oluşmuştur. Devrimci rejimin *'soulcraft'* (ruhun –yeniden– biçimlendirilmesi) hedefindeki başarısızlığını gösteren ciddi veriler söz konusudur. Kültür ve İslâmî İrşad Bakanlığı'nın konuyla ilgili araştırmaları, 30 yaş altı gençlik içerisinde Cuma'ya düzenli olarak gidenlerin oranının yüzde 3'te kaldığını göstermektedir.[27]

İran-Irak Savaşının yarattığı ortamın da etkileriyle gençlerin kendilerini ülkeleri ve İslâm için feda etmelerini özendiren bir

25 Ali Afshari ve H. Graham Underwood, "The Student Movement's Struggle", *Journal of Democracy*, cilt XVIII, no. 4, 2007, s. 80-94; 83.

26 2007'de yapılan bir değişiklikle seçme yaşının 18'e çıkarılması ilginçtir. Meclis ve Cumhurbaşkanlığı kurumlarının, Muhafazakârların kontrolü altında olduğu bir dönemde, bu sınırı yukarı çekmenin, gençliğin potansiyel gücünden duyulan ürküntüyle ilişkili olduğu açıktır.

27 Ali Afshari ve H. Graham Underwood, "The Student Movement's Struggle", s. 82. Bkz. ayrıca, Hamidreza Jalaeipour, "Iran's Islamic Revolution: Achievements and Failures", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, cilt XV, no. 3 (Sonbahar 2006), s. 212. Nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan 10 ülke için (Arnavutluk, İran, Bangladeş, Mısır, Endonezya, Türkiye, Ürdün, Fas, Pakistan ve Cezayir) yapılan haftalık camiye gidiş temelli kıyaslamalar, en düşük oranların Arnavutluk (yüzde 20) ve İran (yüzde 27) için ortaya çıktığını göstermektedir. Bkz. Güneş Murat Tezcür, Taghi Azadarmaki, Mehri Bahar, "Religious Participation among Muslims: Iranian Exceptionalism", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, cilt XV, no. 3, (Sonbahar 2006), s. 217–232.

şehadet kültürü yaygınlaşmıştı. Savaş sonrası normalleşmeyle beraber İran gençliği, gündelik hayatın getirdiği ihtiyaç ve özlemlere ilgisini artırdı. Gençlik, dolaysız siyasal protestodan ziyade gündelik hayatın pratiklerini dönüştürerek, zaman içinde rejim için ciddi bir kaygı konusu haline geldi. İran gençliğinin en belirgin sorunlarından birisi, yukarıdaki verilerin de kısmen gösterdiği gibi, modern dünyada yaygın yaşam tarzlarına dair giderek artan farkındalık, bunlara duyulan özlem ve bu alanda ülkelerinde karşılaştıkları yoğun baskılardır. Gençliğin yüzde 73'nün uydu kanallarına erişiminin olduğu hesaplanmaktadır. İran, Ortadoğu'daki en yüksek internet kullanıcısı oranına sahiptir (yüzde 38.6).[28]

Yaşam tarzı konusunda rejim ve gençliğin en fazla karşı karşıya geldiği alanın cinsellik olması şaşırtıcı değildir. Kentleşme oranlarının artması ve iletişim teknolojilerinin yardımıyla, gelişmiş ülke gençliklerinin avantajlarından daha da haberdar bir gençlik ortaya çıktı. Rafsancani'nin daha Cumhurbaşkanlığı döneminde (1989-1997) bu soruna yanıt olarak geçici evlilik (*Mut'a*) çözümünü önermesi ilginçtir. Bir başka Ayetullahın, Hairi Shirazi'nin, "Cinsellik içermeyen meşru flörtün onaylanması" önerisinde bulunması da bu sorunla ilişkili çözüm bulma kaygılarını yansıtır. Bir araştırmaya göre 1998-99 yılları arasında fuhuş yapanların oranı yüzde 635 artmıştır.[29] İran'ın 20 milyonu bulan öğrenci nüfusunun önemli bir gövdesini oluşturan genç kadınların, kamusal alanda giderek artan görünürlükleri ve özgüvenleri de Muhafazakârlar açısından kaygı sebebidir. Başörtüsü mecburiyetini delmek için saçlarını giderek daha da açıkta bırakan, kişisel bakımlarına önem veren kadınlar, rejimin ahlâkî kaygı ve seferberliklerinin en önemli hedefleri haline gelmiştir.

Gençliğin direniş biçimlerinin nadiren açık ve direkt siyasal çatışma şeklini aldığının altını çizmiştik. En yaygın kullanılan

28 Ali Afshari ve H. Graham Underwood, "The Student Movement's Struggles", s. 82.

29 Asef Bayat, *Making Islam Democratic: Social Movements and Post-Islamic Turn*, (Stanford: Stanford University Press, 2007), s. 59.

yöntemlerden birisi "yıkıcı uyumlanma" *(subversive accommodation)* olarak çevrilebilecek direniş biçimidir.[30] Sözgelimi, Şilerce kutsal sayılan Muharrem ayının önemli günlerinde İran halkının sokaklara dökülme geleneği, gençler tarafından fırsatlara dönüştürülebilmektedir. Gençler bu günleri, eğlenme, flörtleşme gibi arayışlarına uygun bir mecraya sürüklemektedirler. Görünüşte dinî bir ritüeli kutlamak adına yapılan, aslında bu yerleşik geleneği kullanarak kendilerine alan açma gayretidir. Rejim, bu türden direniş biçimleri karşısında nasıl tutum alacağını kestirememektedir.

Bu kültürel yabancılaşma, İslâmcı rejimin gençliğin ihtiyaç duyduğu istihdam olanaklarını yaratamamasıyla ilişkili bir başka güvensizlikle de iç içe geçmektedir. Rejimin, özgürlük ve istihdam taleplerini karşılayamadığı sürece, gençlikle arasındaki mesafenin daha da artacağı öngörülebilir. Resmi bir devlet kuruluşu olan Ulusal Gençlik Örgütü'nün 2005 verilerine göre, 15-29 yaş arası çalışma gücüne sahip 10 milyon genç arasında işsizlik yüzde 35'e ulaşmış görünüyor. Ülkedeki ortalama 'resmi' işsizlik oranının yüzde 12.5; gayrı-resmi ve makul oranın yüzde 25 olduğu anımsandığında, gençliğin bu sorunu daha keskin yaşadığı anlaşılacaktır.[31]

Tüm bu veriler, İran'daki Öğrenci Hareketinin giderek radikalleşmesinin de açık nedenlerini oluşturmaktadır. Öğrenci kitlesinin İslâm devrimindeki belirleyici rolü anımsandığında, bu radikalleşme sürecinin rejim açısından yaşamsal etkilere sahip olacağını tahmin etmek güç değildir.[32] İran Devrimi, gençliğin devrimci rolüne yaptığı pozitif vurgularla, siyasal sorum-

30 *A.g.e.*, s. 61.

31 İran'ın yılda bir milyona yakın istihdam yaratması gerekirken, iktisadi reform sorunu sürekli ötelendiği için, bu oran yıllık 300 binler sınırını aşabilmiş değil. *A.g.e.*, s. 83.

32 İran Öğrenci Hareketi, 1906-11 Anayasal Devrimi'nden günümüze, siyasal muhalefetin en aktif unsurlarından olagelmiştir. Musaddık'ın Başbakanlığı döneminde, ardından Şah Dönemindeki muhalefet hareketlerinde ve en sonunda da İslâm Devrimi sırasında öğrenci hareketi en ön saflarda yer alıyordu. Devrim sürecine giden yolda, en kalabalık gösteriler Tahran Üniversitesi Kampüsü'nde başlamıştı. Bkz. David Menashri, *Post-Revolutionary Politics in Iran*, s. 142.

luluk bilinci yüksek bir öğrenci kitlesinin doğmasına vesile olmuştur. Rejim açısından asıl tehlike, bahsedilen gençliğin siyasal muhalefetin etkin bir bileşeni haline gelmeleridir.

İran'da yeni rejimin Kültür Devrimi projesi gereği üniversiteleri 1983 yılına kadar kapatması, 180 bine yakın öğrenciyi ve akademisyenlerin üçte ikisini tasfiye etmesiyle beraber, kampüslerde en etkili grup, Radikal İslâmcı öğrenciler haline geldi. Bu öğrenciler, İslâmî rejimin kurduğu ve denetim altında tuttuğu İslâmî Derneklerin Tahkimi ve Birliği Birimi altında örgütlenmeye başladılar (*Daftar-i Tahkim va Vahdat-i Anjumanha-yi Islammi-DTV*). Burada vurgulanması gereken nokta, öğrencilerin 1980'lerin başlarından 1990'lara kadar, yukarıda etraflıca ele aldığımız Radikal kanada yakın durduklarıdır. Ne Muhafazakârların ne de Rafsancani'ye yakın Pragmatiklerin öğrenci hareketinde dikkate değer bir etkileri olabildi. En fazla ağırlığa sahip ikinci grup laik, solcu, milliyetçi öğrencilerden oluşmakla beraber bu kesimler üniversitelerde açık siyasal çalışma yürütemez hale geldiler.

Daha bu yıllarda Hatemi ve Kerrubi gibi isimlere yakın duran öğrencilerin, bahsedilen isimlerin siyasal dönüşümlerini de birebir izledikleri söylenebilir. 1995 yılına gelindiğinde üniversite gençliğinin en güçlü örgütünde (DTV), İslâmî demokrasi, haklar ve özgürlüklerin tanınması, Ruhani Önder'in seçimle gelmesi gibi talepler dillendirilmeye başlanmıştı. Rejimin teşvik edip denetlediği en büyük öğrenci hareketindeki bu dönüşüm, Hatemi'nin 1997 seçim zaferinin de ipuçlarını barındırıyordu. Bu yıllar, üniversite öğrencilerinin sayısının her yıl yüzde 13 arttığı, taşralı ve kadın öğrencilerin sayılarında benzer bir patlama yaşandığı bir değişim dönemine de denk gelmişti.

Bu yeni öğrenci gurubu için Marksizm ve İslâmcılık gibi makro ideolojiler itibarını yitirmiş görünüyordu. Eski kuşak sosyal adalet talebiyle yan yana gelirken, yeni öğrenci kuşağı için bireysel özgürlük çok daha birleştirici bir talep haline gelmekteydi.[33] Böylece DTV'lerin üniversite birimlerinin büyük

33 2000 yılında ilk ulusal çaplı öğrenci gazetesi yayına başladı. Bir yıl içinde 700 öğrenci gazetesi yayımlanmaya başlayacak, öğrencilerin entelektüel ara-

çoğunluğu ve Merkez Komitesi, Reformcu hareketin en önemli bileşenlerinden birisi olmuştu.[34] Uzun süre Hatemi yanlısı bir çizgi izleyen DTV 2003 yılında Hatemi'yle yollarını ayırdı ve izleyen Meclis ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde seçim boykotunu destekledi.[35] 1999 ve 2003'teki ciddi öğrenci gösterilerine karşı kullanılan şiddetin engellenmesi sürecinde de Hatemi yönetiminin çok etkili olamadığının altını çizmek gerekiyor. 2005'de Ahmedinejad'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra, öğrenci muhalefetinin daha da radikalleştiği ve rejim-içi çözümlerden ciddi biçimde koptuğu gözlenmektedir. Öğrenci muhalefetinin ağırlıklı söylemi, halen kapsamlı bir demokratikleşme yönünde olmakla beraber, asıl radikalleşme, izlenilen yöntemlerde ve mevcut rejimle bağların kopartılması tercihinde gözlemlenmektedir.[36]

Kendisi de beş yıl boyunca DTV'nin Merkez Komitesi'ne seçilen Ali Afshari, H. Graham Underwood'la beraber yazdığı makalede, bugünkü öğrenci hareketinde dört ana eğilim tespit ediyor: Demokratik, Sosyalist-Komünist, İslâmî eğilimli ve rejim Yanlısı gruplar.[37] Yazarlara göre, hareketin yarısı demok-

yışlarına olduğu kadar yaşam tarzlarına dair özlemlerine de hitap etmeye çalışacaklardı. Bkz. Asef Bayat, *Making Islam Democratic: Social Movements and Post-Islamic Turn*, s. 70.

34 Khosrokhavar, Birliğin, devrimci söylem ve pratikten uzaklaşmasının, 1990'ların başında belirginleştiğini vurgulamaktadır. Farhad Khosrokhavar, "Postrevolutionary Iran and The New Social Movements", s. 9.

35 Öğrenci Hareketinin Hatemi'yle yollarını ayırmasının nedenlerini anlatan bir kaynak için, yine Birliği Tahkim Birimi'nin *(Daftar Tahkim-e Vahdat)* Merkez Komitesi'ne seçilen Saed RazavFaqih'le yapılan söyleşiye bakılabilir. Söyleşi, öğrenci hareketinin ana talepleri, Dış Dünya'yı algılayışları ve İslâm Devrimi'ne bakışları açısından da ilginç veriler içeriyor. Saeed Razavi-Faqih'le yapılan söyleşi, (15 Temmuz, 2003), "Our Letter to Khatami Was a Farewell" *Middle East Report Online (MERIO)*, http://www.merip.org/mero/mero071503.html

36 Ali Afshari ve H. Graham Underwood, "The Student Movement's Struggle", s. 87.

37 Rejim yanlısı öğrenci gruplarının en güçlüleri Besiç Milisleri ve Hizbullah'ın gençlik örgütleri. Reform yanlısı öğrenci gruplarına yönelik şiddet olaylarını bu gruplar örgütlüyor ve ciddi biçimde de himaye görüyorlar. Sempatizanlarıysa büyük oranda yoksul kesimlerden ve kırsal alanlardan geliyorlar. Bonyad'lar ve devlet içerisindeki istihdam olanakları, bu grupların en önemli motiflerinden birisini oluşturuyor.

ratik eğilimli gruplardan oluşmaktadır. İslâmî eğilimli grupların, Hatemi çizgisindeki Reformculara daha yakın durduklarını vurgulayan yazarlar, Sosyalist-Komünist grupların, artan etki ve görünürlüklerine rağmen, halen azınlıkta olduklarının altını çiziyorlar.[38]

Kadın hareketi

Devrim sürecinden günümüze kadar, İran'da güçlü bir kadın hareketinin varlığı bir gerçektir. İran'da 1996 Meclis ve 1997 Cumhurbaşkanlığı seçimlerine, kadın seçmenlerin belirleyici rolleri nedeniyle "Kadınlar Seçimi" bile denilmiştir. Yine Reform Hareketinin en önemli sembollerinden birisinin sokaklarda giderek görünürlük kazanan, *'Light Hicabli'* (saçı olabildiğince açıkta bırakan başörtüsü) kadınlar olduğu da bilinmektedir. 1979 İran Devrimi'nin kadınlar açısından çelişkili sonuçları olmuştu. Humeyni'nin kadınları devrimci gösterilere ayrıca davet etmesiyle, özellikle geleneksel kesimden gelen kadınlar sokak ve siyasetle tanıştılar. Bu enerjinin devrimin nihai zaferi açısından yaşamsal olduğu açıktı. Daha bu dönemde, çarşafları içinde gösterilere katılan, yoksul ve geleneksel kesimden gelen kadınlarla; orta-sınıf kökenli ve sosyalist fikirlere yakın kadınlar arasında ciddi bir sınıfsal-kültürel bölünme hissedilmekteydi.[39]

Yine İslâm Devrimi'nin erkeklerin geleneksel ayrıcalıklarını canlandırmak adına çok kararlı davrandığının altını da çizmek gerekiyor. Devrim sürecine gönülden destek vermiş pek çok kadın açısından bu düzenlemeler, açıkça sırtlarından vurulmaları anlamına geliyordu. Devrimden hemen sonra, kadınlara pek çok işten el çektirildiği bilinen bir gerçek. Sözgelimi kadınlar bir gecede yargıç olma haklarını yitirdiler. Kadınlara yurt dışı seyahatine çıkmak için mutlaka bir erkeğin iznini alma zorunluluğu getirilmesi de özgürlükler açısından ciddi bir

38 A.g.m.

39 Örneğin Tahran'ın zengin kuzeyi ve yoksul güneyinden gelen kadınların nereden geldikleri kolaylıkla anlaşılıyordu. Kültürel ve sınıfsal farklılıkların ciddi biçimde çakıştığı bir gerilimdi bu. Bkz. Farhad Khosrokhavar, "Postrevolutionary Iran and the New Social Movements", s. 15.

darbeydi. Erkeklerin tek taraflı boşanma hakkını kazanmaları, yine çocukların velayet hakkının babalarına verilmesi devrimle kesinleşti. Erkekler için çok-eşliliğin ilke olarak kabul edilmesi de bunlara eklenmeli. Kadın ve erkek öğrencilerin ortak eğitim görmelerinin yasaklanmasına, eğitimin köklü biçimde İslâmîleştirilmesi eşlik etti.

Kadınların zorunlu örtünme kararı konusunda gösterdikleri ciddi direnişi asıl sekteye uğratan, İran-Irak savaşının yarattığı iklimin mollalar tarafından başarıyla istismar edilmesi oldu. Sahiden de Humeyni'nin başörtüsünü zorunlu yapma girişimini protesto için binlerce kadın meydanlara aktığında takvim, 8 Mart 1979'u, Dünya Kadınlar Gününü gösteriyordu. Hükümet, göstericilere "Humeyni'yi yanlış anladıklarını, zorunlu örtünmenin söz konusu olmadığını" anlatmak, güvence vermek zorunda kaldı.[40] Savaşın olağanüstü koşullarında, vatan savunması ve şehadet söyleminin yükselmesi, kadın hakları için mücadeleyi ikinci plana itecekti. Bu puslu havada, yapılmayacağı söylenen uygulamalar hızla devreye sokuldu.[41]

Bugün kadınlar kamusal alana çıkabiliyorlar ama iffetli kadınlar, anne veya anne adayları olarak davranmaları baskısı altındalar. En önemli sorun, erkek-egemen değerlerle yapılan devrimin onları indirgeyici bir bakışla tanımlama yoluna gitmesi ve özerklik taleplerini kabullenmemesi olarak özetlenebilir. 'Flört etme hakkını' yok saymaktan, başarılı oldukları iktisadi-politik-kültürel kurum ve alanlarda kadınları ikincil konumlara itmeye kadar bir dizi pratiğin ardında bu zihniyet yatıyor.

1997'de Hatemi'nin zaferinde belirleyici olan ve bugün de canlılığını koruyan kadın hareketinin en temel taleplerini elbette poligaminin yasaklanması, boşanma sürecinde kadınla-

---

40 Ziba Mir-Hosseini, "Is Time on Iranian Women Protesters' Side?" 16 Haziran 2006, *http://www.merip.org/mero/mero061606.html*

41 Dünyada başörtüsüne yasak getiren ilk ülkenin 1930'ların İran'ı olması, bu ülkenin İslâm Devrimi'nden sonra başörtüsünü yasaklayan ilk ülke olması gerçeğiyle yan yana geldiğinde tuhaf bir durum ortaya çıkmaktadır. Yine de her durumda bu yasakların asıl mağdurları kadınlar olmuştur. Başörtüsünün yasaklandığı yıllarda geleneksel çevrelerin tepkisi, kadınların kamusal alana çıkışını sınırlayarak, özel alanlara, yani evlere hapsetmek şeklinde olmuştu.

ra eşit haklar tanınması, boşanma sonrası çocuklar için eşit velayet hakkı, miras hukukunda eşitlik, evlilik yaşının kadınlar için 18 yaş sınırına çekilmesi ve mahkemelerde tanıklık eden kadınlara erkeklerle eşit ağırlık verilmesi gibi son derece somut konular oluşturuyor. Bu taleplerin önemli bir kısmında, İran'da ciddi bir geleneği olan İslâmcı Kadın Hareketiyle artık ortaklaşılıyor. Şirin Ebadi'nin 2003'te Nobel Ödülü alması ve ardından Tahran'da binlerce kadın ve erkek tarafından karşılanmasının kadın hareketine yeniden ivme kazandırdığı görülecekti. Aynı yılın Aralık ayında meydana gelen Bam Depremi'nde kadın örgütlerinin çok ciddi etkinlik göstermeleri de bir tür meydan okuma olarak yorumlanabilir: Yetkinlik ve rüştünü ispatlama kavgası. Kadınlarla ilgili sivil toplum kurumlarının sayısı 1997'de 67 iken, bu rakam 2005 yılında 480'e çıkacaktı.[42]

Haziran 2005'te, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden önce ses getiren bir eylem düzenleyen kadın örgütleri, sürekli olarak dile getirdikleri taleplerin yanında kadınların cumhurbaşkanı seçilmelerini engelleyen uygulamayı da protesto ettiler.[43] Tıpkı öğrenci hareketi gibi, kadın hareketi de, Reformcuların aşamacı stratejisinden uzaklaşma eğilimine girdi. 2005 Haziran'ından itibaren dikkat çeken kadın eylemliliklerine Reformcu Hareketin önde gelen üyelerinin destek vermedikleri gözleniyordu. Bunu yaparken de, "Demokrasi hareketinin kadın hareketinden daha önemli olduğu" fikrinden hareket ediyorlardı.[44] Bu dönem ve ardından Ahmedinejad'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi, kadınların siyasal partiler ve seçimler yoluyla değişim umutlarının ciddi yara aldığı ve artık bütünüyle 'sahici' sivil örgütlenmelerini yaşatmaya yöneldikleri bir milat oluşturdu.[45]

42 Ziba Mir-Hosseini, "Is Time on Iranian Women Protesters' Side?"

43 2.000 civarında kadının Tahran Üniversitesi önünde düzenledikleri oturma eylemi, Feminist Hareketin özerk bir politik hat izleme kararlılığında önemli bir milat olarak görülüyor. Mahsa Shekarloo, "Iranian Women Take On the Constitution", *Middle East Report Online (MERO)*, 21 Temmuz 2005, http://www.merip.org/mero/mero072105.html

44 Mahsa Shekarloo, "Iranian Women Take on the Constitution."

45 Kampanyası sırasında kendisine, "Kadın bakanlarınız olacak mı?"diye sorulan Ahmedinejad'ın, "Hepimiz aynı milletin parçalarıyız ve cinsiyetçi bakışımız olmamalı; her konuma en uygun insan seçilmeli" türünden yuvarlak ya-

Ahmedinejad'ın seçildikten sonra, Hatemi'nin başına Reformcu Zahra Shoja'yı atadığı, Kadınların Katılımı Merkezi'ne, Muhafazakâr bir kadını ataması ve bu kişinin kurumun adını, 'Kadın ve Aile Meseleleri Merkezi'ne çevirmesi de çok şey anlatıyor.[46] Ahmedinejad'ın Kültür ve İslâmî İrşad Bakanı'nın kadınların akşam saatlerinde çalışmalarını kısıtlayan bir direktif yayımlaması, yeni dönemde yaşanacakların habercisi gibiydi. Elbette 8 Mart da unutulmadı ve 2006 yılında 8 Mart'la ilgili pek çok girişim yasaklandı. Tüm bu gerilimlere rağmen, kadın hareketinin devrim sürecindeki sınıfsal-kültürel bölünmeleri aşma yolunda önemli mesafe kaydettiği ve somut hedefler üzerinden farklı grupları yan yana getirebildiği gözlemleniyor. Dolayısıyla, İran yakın tarihinin siyasal mücadelelerinde kadın hareketinin ihmal edilemez bir ağırlık oluşturacağını öngörmek gerçekçidir.

Yukarıda son derece somut sorunları karşısında İslâmcı feministlerle laik feministlerin zamanla yan yana gelmeyi öğrendiklerini vurgulamıştık. İlginç olan, pek çok İslâmcı kadının, bir zamanların Radikalleriyle benzer bir dönüşüm geçirmeleri ve Feminizmi olumlayan bir yerden Reform hareketine destek verir konuma gelmeleridir. Devrim süreci ve sonrasında popülerleşen İslâmcı kadınlar için rol modelleri, Peygamberin kızı Fatima ve torunu Zeynep'ti. Çoğu önemli Mollaların kızları olan bu isimlere göre, "Doğu kadına sürekli çalışması gereken makineler gibi davranırken, Batı onları seks objesi haline getiriyordu. Sadece İslâm onlara gerçek insanlar olarak yaklaşıyordu."[47]

Bu dönemin İslâmcı kadınları, İslâm'ın bir bütün olarak tüm sorunlarına çözüm getireceğine inanıyorlardı. Onlara göre Fe-

---

nıtlar verdiği göze çarpıyordu. Ziba Mir-Hosseini, "Is Time on Iranian Women Protesters' Side?"

46 Son dönemin Muhafazakâr ağırlıklı Meclis'inde bulunan 12 kadından 11'i Hatemi döneminde hemcinslerine sağlanan avantajların geri alınması için canla başla mücadele ettiler! Hatta 'millî giyim' unsurları belirlensin diyerek bir önerge bile verdiler! Ziba Mir-Hosseini, "Is Time on Iranian Women Protesters' Side?"

47 Asef Bayat, *Making Islam Democratic: Social Movements and Post-Islamic Turn*, s. 72.

ministler, erkekleri kadınlarla karşı karşıya getirmeye çalışıyorlardı. İlginç olan 1930'lar Türkiye'sinde Mustafa Kemal'in yaptığı reformlar sayesinde artık kadın örgütlerine gerek olmadığını savunanlara benzer yorumların İran'dan da çıkmasıdır. Parlamento üyesi Maryam Behruzi'ye göre, "Velayet-i Fakih ilkesine göre yönetilen bir İslâm devletinde kadın haklarını savunan özel örgütlenmelere gerek yoktu."[48]

Bu iyimser dönemin, özellikle İran-Irak Savaşının bitimiyle yerini cesur bir yüzleşmeye bıraktığı ve kadınların içerisine düştükleri olumsuz koşulları sorgulamaya başladıkları görülecekti. Yukarıdaki iyimser görüşlerin ateşli savunucularından kadın aktivist Azam Taliqani'nin 1995'te kabul ettiği gibi, "Yoksul kadınların Devrim ile kazandıkları sadece daha fazla yoksulluk ve poligami oldu."[49] Tıpkı gençlik hareketinde olduğu gibi, kadınların yaşam tarzları üzerinden ortaya koydukları direnişlerle kendilerine alan açmaya giriştikleri ve oldukça önemli kazanımlar elde ettikleri söylenebilir.

Bu mücadelelerden en önemlisi İran kadınlarının eğitime verdikleri muazzam önemle ortaya çıktı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İran'ın 20 milyonluk öğrenci gövdesinin 3 milyonunu oluşturan üniversite öğrencileri arasında, kadınların erkeklerden fazla bir sayıya ulaşmaları ilk kez 1998 yılında mümkün oldu ve bu yönelim artarak devam ediyor. Bu değişimin de etkisiyle, Devrimden hemen sonra istihdam oranları düşen kadınlar, giderek bu açığı kapattılar ve çalışma hayatında her zamankinden daha fazla yer almaya başladılar. 1990'ların ortasında kamu görevlerinin yarısında kadınlar çalışıyordu. Üniversite öğrencilerinin yüzde 60'ını kadınların oluşturduğu İran'da kadın profesör oranının yüzde 6'da kalması çok şeyi anlatıyor. Kadınlar, mühendis ve doktorların sadece yüzde 3'ünü oluştururken, bu oran Milli Eğitim Bakanlığı kadroları içinde yüzde 46'ya; Sağlık Bakanlığı kadroları içinde yüzde 42'ye çıkıyor.[50] Sadece eğitim ve çalışma alanlarında değil, kültür hayatında

48 *A.g.e.*, s. 72.

49 *A.g.e.*, s. 73.

50 Ziba Mir-Hosseini, "Is Time on Iranian Women Protesters' Side?"

da kadınlar varlıklarını açık biçimde hissettiriyorlar. 1995 İran Film Festivali'nde ödül alan kadın yönetmen sayısının erkekleri geride bırakması çarpıcı bir örnek olarak verilebilir.[51]

İran'ın kendine özgü koşulları nedeniyle parklar, spor ve kültür merkezlerinde kadınların giderek artan görünürlükleri dolaylı bir meydan okuma olarak algılanmaktadır. Bu görünürlük, direkt bir politik karşı karşıya geliş olmamakla beraber uzun vadede politik sonuçları olan bir direniş biçimidir. Bu konuda belki de en çarpıcı örnek, *"Bad hicabi"* denilen, saçları açıkta bırakarak başörtüsü yasağını delme biçimiyle ilgilidir. Rejim bu direniş biçimi ortaya çıktıktan sonra durdurmak için çok uğraştı ama bugün bu türden başörtüsü takma tarzı, artık yok edilemez bir yaygınlığa kavuştu. Görünüşte bu basit bir sembolik direniş ama hem kadınların kendi özerkliklerini genişletmelerine yol açıyor hem de rejimin kırılgan yanlarının, zayıf noktalarının olduğunu gösteriyor.

İran'da bir zamanlar İslâm devrimine gönülden bağlı olan ve feminist duruşa mesafeleriyle bilinen azımsanamaz sayıda kadının, bugün İslâm'ın çoğulcu bir yorumu üzerinden giderek kadın haklarını genişletme mücadelesine giriştikleri görülüyor. Bu duruş bir zamanlar baskın olan "İslâm her şeye çözümdür" inancının ötesine geçip, "İslâm çoğul yorumlara açıktır; kadınlar da bu yorumlama rekabetinde yerlerini alabilirler" noktasına varmış durumda. İran'daki kadın hareketinin bu İslâmcı damarının ihmali resmin bütününü görmemizi engeller. Sözgelimi, *Zanan* dergisi, böyle bir dönüşümün en yetkin zemini haline gelerek İslâmcı ve laik feminizmler arasında yeni köprüler inşa ettiği gibi, İslâm'ın erkek egemen yorumlarına da entelektüel bir meydan okuma başlatmış durumda.

İslâm'ın farklı yorumlanmasının ne türden politik sonuçlara yol açabileceğine dair çarpıcı bir örnek, kadınların Cumhurbaşkanı seçilmelerinin önünde engel olarak görülen *"rical-i mazhabi"* kavramı üzerinden verilebilir. Egemen bakış bu ifadenin ancak "Yetişkin erkekler Cumhurbaşkanı olabilir-

51 Asef Bayat, *Making Islam Democratic: Social Movements and Post-Islamic Turn*, s. 75.

ler" şeklinde yorumlanabileceğini savunurken, pek çok kadın, bu ifadenin "Dindar insanlar" anlamına geldiğine inanmaktadır. Böylece kadınların da Cumhurbaşkanı olmalarının yolunu İslâmî kaynakların yeniden yorumuyla kolaylaştırmaya çalışmaktadırlar. Bugüne kadar Cumhurbaşkanlığına aday olan 60 kadının tamamı veto edildi. Fakat rejim, bu vetoları "kadınlar cumhurbaşkanı olamazlar" noktasından savunamıyor. Anlaşılan bu mücadele yakın gelecekte de devam edecek.

2009 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Reformcuların adayı olan Mir Hüseyin Musavi'nin kampanyasında daha önce şahit olunmayan konular ve görüntüler ortaya çıktı. Bir zamanların radikal İslâmcı kadınlarından olan, Musavi'nin eşi Zehra Rahnavard, kadın hakları konusunda ateşli söylevler vererek eşiyle beraber kampanya yürüttü. Eşiyle el ele tutuşarak seçim meydanlarını gezen aktif Rahnavard, Devrim sonrası İran siyasetinin önemli bir tabusunu kırmış oldu.

Entelektüel hareket

Devrim öncesi İran'daki entelektüel akımların temel özelliğinin abartılı bir *nativism* (yerlicilik) olduğunu savunan Mehrzad Boroujerdi, bunun rakip gibi görünen siyasal hareketlerin söylemlerinde yoğun bir Batı karşıtlığı olarak ortaya çıktığına işaret ediyor.[52] Boroujerdi, 1962'de Jalal Al-e Ahmad'ın yayımladığı *Garbzadegi* (Batı zehirlenmesi, *Westoxication)* kitabını, İran nativizminin en etkili modern örneği olarak görüyor.[53] Kendisi Marksist gelenekten gelen Ahmad'ın kavramsallaştırmasının, Şah dönemi ve sonrasındaki farklı düşünce akımlarını aynı yoğunlukta etkilemesi önemlidir. Yine Batı'yla karşılaşmanın bir varoluş/yok oluş mücadelesine tercüme edilmesi, modern İran entelektüel hayatında da etkileri açıkça hissedilen, dış dünyaya dair abartılı bir kuşkuculuğu besleyen özelliklerle de ilişkilidir. *Humeynizm* isimli kitabının, 'İran siyasetinde paranoya' başlıklı

52 Mehrzad Boroujerdi, *Iranian Intellectuals and the West: The Tormented Triumph of Nativism*, (New York: Syracuse University Press, 1996).

53 *A.g.e.*, s. 53.

bölümünde Ervand Abrahamian, İran'daki siyasal tartışmalarda yaygınca rastlanan terimlere dikkat çekiyor: "Komplo, casus, hıyanet, bağımlı, dış tehlike, dış güçler, yabancı etki, sırlar, entrikalar, kukla, işbirlikçi, emperyalizmin uşakları, perde gerisi ve sahne arkası."[54]

İran'da Reformcu Hareketle öne çıkan entelektüellerin yukarıda kısaca özetlenen abartılı yerlicilik söylemi ve buna eşlik eden Batı karşıtlığı ve sürekli gizli özneler imleyen kuşkucu siyasal söylemlerle ciddi biçimde hesaplaştıkları ve bunun neticesinde de çok canlı entelektüel tartışmaların ortaya çıktığı görülüyor. Bu tartışmaların ilginç bir boyutu, İslâm ve demokrasi arasında güçlü bir bağ kurmaya yönelik ve daha çok eski radikal devrimci entelektüellerce sürüklenen arayışlar. Türkiye'de radikal İslâmcılığın gerilemesiyle beraber, İslâmcı entelektüellerin, yeni keşfettikleri, değer atfettikleri demokrasi, liberalizm gibi kavramları, İslâm içerisinden meşrulaştırmaya yönelik ciddi entelektüel arayışlara yöneldikleri söylenemez. Türkiye'deki İslâmcılar, "Siyasal İslâm'ın İflasının" idrakiyle hareket edip, Post-İslâmcı-pragmatik bir siyasal tasavvura doğru yönelirken, İran'da benzer tartışmalarda, İslâmî miras ağırlığını yoğun bir biçimde hissettiriyor.[55]

"Dindar Entelektüeller" (*ruşenfikran-i dini)* ifadesini, 1993 yılında yaptığı bir konuşmada ilk kez kullanan ismin Muhammed Hatemi olması şaşırtıcı değildir. Hatemi'ye göre İslâmcılar kuramsal olarak zayıf bir konumdaydılar.[56] Ona göre, "Tanrıya yoğunlaşıp insanları ihmal eden dindar fanatikler ve sadece insana yoğunlaşıp Tanrıyı ihmal eden sekûler entelektüellerin yerini alabilecek yeni bir entelektüel tipine ihtiyaç vardı."[57]

---

54 Ervand Abrahamian, *Humeynizm: İslâm Cumhuriyeti Üzerine Denemeler*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2002), s. 109.

55 Bunun en açık örneği, İslâm ve demokrasi arasında kurmaya giriştiği pozitif güçlü bağ iddiasıyla Muhammed Hatemi'dir. Hatemi, eski bir radikal olarak, yukarıda bahsettiğimiz dönüşümün saygın entelektüel isimlerindendir de. Sami Oğuz (haz.), *Gülümseyen İslâm: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim*.

56 Asef Bayat *Making Islam Democratic: Social Movements and Post-Islamic Turn*, s. 85.

57 *A.g.e.*, s. 85.

Bu entelektüeller için din kavramı haklar ve özgürlüklerle yan yana kullanılır oldu. Hatemi, böylesi bir entelektüel kültürün oluşması içim Kültür ve İslâmî İrşad Bakanı olduğu dönemde (1982-89) elinden geleni yaptı.

Bu entelektüel canlanmanın en önemli isimlerinden Abdülkerim Suruş da Devrimci rejimin parlak isimlerinden birisiydi ve rejimin beyin takımının içinde yer alıyordu. Suruş, İslâmî Kültür Devrimi'nin planlandığı Kültür Devrimi Konseyi'nin üyesi bir ideologdu. Reform Hareketinin en önemli isimlerinden olan ve Hatemi'nin danışmanlığını yürüten Said Hajjaryan, Ali Şeriati hayranı bir genç olarak Devrimci mücadeleye atılmış, İran İstihbarat Bakanlığı'nın en önemli kurucusu haline gelmişti. Bugün rejime en sert muhalefeti yürüten cesur Akbar Ganji, Devrim Muhafızları üyesiydi. Bu türden isimlere Amerikan Elçiliğini basan Muhsin Mirdamadi gibi pek çok öğrenci lideri de eklenebilir. Tüm bu örnekler, bir zamanlar İslâm Devrimi'nin en radikal kanadını oluşturan çok sayıda entelektüelin, bugün İslâm ve Demokrasi arasında bağ kurmaya çalışan Reformcu Hareketin sözcüleri haline geldiklerini gösteriyor...

Reformcu entelektüeller için Batı ve genel olarak yabancılar, İran'ın bütün sorunlarından sorumlu tutulmuyorlar artık. Bu anlamda, Devrimciler için özgürlük, yabancılardan bağımsızlaşmayı ima ederken, Reformcular için bireyin özgürlük alanını genişletmeyi merkeze koyan bir anlama kavuşmuş durumda. Sözgelimi Hatemi için, "Batı sadece dünyayı denetim altında tutan egemen güç değildir. Batı aynı zamanda modernlik, özgürlük ve demokrasi kavramlarının, Marx, Goethe ve Hegel'in de ortaya çıktığı zemindir."[58]

Yukarıda İslâmcı feministlerin, kadın haklarını geliştirmek için dinî kaynakları ve özellikle Kuran'ı çoğul okumalara tabi tuttuklarını göstermiştik. Bahsedilen kadınların önemli bir parçasını oluşturdukları Reformcu entelektüeller de en genel anlamıyla, İslâm, modernlik ve demokrasi arasında benzer geçişler yaratmaya çabalıyorlar. İslâmî kaynakların sadece Ulema'nın yorumlama tekeline bırakıldıkları tek anlamlı, kesin okuma-

58 *A.g.e.*, s. 88.

larının ötesine geçmeye çalışıyorlar. Reformcu görüşleri nedeniyle dinî bir mahkemede hesap vermeye zorlanan Molla Abdullah Nuri'nin kendisini savunurken kullandığı mantık da yukarıda özetlenen görüşlere çarpıcı bir örnek olarak gösterilebilir. Nuri'ye göre "Hakikat göreceli değildir ama epistemolojik yanılgı mümkündür. Hakikat kesinse bile, bunu insanların bütünüyle kavraması güçtür. Bu nedenle belirli bir gurubun hakikat tekeline sahip olması mümkün olamaz."[59]

Devrimin en önemli ideologlarından Abdülkerim Suruş'un zamanla Reformcu hareketin en etkili düşünürlerinden birisi haline geldiğine değinmiştik. Suruş, modern toplumların yönetilebilmeleri için, demokratik bir yapıya ve bilimsel rasyonaliteye ihtiyaç olduğunda ısrarcıdır. Suruş'a göre, siyasal toplumun seküler bir mantığa dayanması, dindarların yararınadır, çünkü dindarca yaşamanın koşullarını oluşturur. Ama bunun tam tersi mümkün değildir. Siyasal hayatı dinî fikirler ekseninde şekillendirmek, dayatmacı bir tarzı getirdiği için, insanları dinden uzaklaştırmaktadır. Böylece bir zamanların ünlü sloganı olan "Çare İslâm'da" fikrinin yerini, siyasal ve dinsel alanları ayırmayı savunan, önemli Reformcu entelektüel Muhsin Kadivar'ın sözleriyle, "Bugünün dünyasında demokrasinin en iyi (siyasal) sistem olduğunu" düşünen yorumlar almaktadır. Bir başka molla Shabastari'nin, "İslâmî olan veya olmayan demokrasi diye bir şey yoktur. Ya demokrasi vardır ya da diktatörlük," sözleri bu bakışı çarpıcı biçimde özetliyor.[60]

Suruş'un bahsedilen fikirlerini bir tür tasavvuf yorumuna dayandırması da önemlidir. Mevlana'dan etkilenen Suruş, tasavvuftaki hoşgörü boyutunu öne çıkarıyor. Böylece, bireylerin manevi hayatında belirleyici bir rolü olmasını savunduğu İslâm'a, aynı ağırlığı siyasette tanımayan bir yorum ortaya çıkıyor. Suruş gibi entelektüeller, İslâm'ın sosyal hayatı tanzim etme iddiası olmadığını savunuyorlar. Bu alan, toplumda varılan uzlaşmalara dayalı ve değişken bir doğaya sahip olduğu için, demokrasinin alanı olmalı ve İslâmcı fıkıh geleneğinden soyut-

59 *A.g.e.*, s. 89.

60 *A.g.e.*, s. 96.

lanmalı.[61] İslâmî feminizm akımının en önemli yayın organının *Zanan* dergisi olduğunu vurgulamıştık. Genel olarak Reformcu entelektüellerin en önemli yayım organlarının *Kiyan* dergisi olduğunu da belirtmeliyiz. Kum Kenti'ndeki mollaların da ciddi oranda izledikleri *Kiyan*, 1995 yılında yüz bin tiraja ulaşmıştı.

Yine İslâmcı entelektüeller içerisinde, tarihsel kökenleri hayli eski olan bir başka akım daha güç kazanıyor. Bu akım, Velayat-i Fakih anlayışına Humeyni'nin getirdiği yorumun son derece yeni ve azınlıkta kalan bir bakış olduğu iddiasıyla, mollaların siyasetteki rolünü sorguluyor. Muhsin Kadivar ve yakın zamanda ölen Ayetullah Montazeri gibi isimler, bu bakışın önde gelen savunucuları. Bu isimler, hem Fakih'in hem de Koruyucular Konseyi gibi yapıların abartılı siyasal yetkilerinin budanmasını savunuyorlar.[62] Ruhani Önder konusunda Reformcuların vardığı uzlaşma genel hatlarıyla bu kurumun sembolik bir konuma çekilmesi ve siyasal yetkilerinin azaltılması biçiminde özetlenebilir.

İran'da İslâmcılık ve demokrasi kavramları arasında inandırıcı dayanaklar yaratma çabasının Avrupa felsefe geleneğinin önemli isimlerinden de yardım alınarak yürütüldüğü dikkatleri çekiyor demiştik. Sözgelimi Sol veya Liberal İslâmcı denilebilecek çizgidekilerin Jürgen Habermas'ın düşünsel mirasın-

---

61 Mohammad Mojtahed Shabestari'nin fikirlerinin bir özeti için bkz. Farzin Vahdat, "Post-revolutionary Discourses of Mohammad Mojtahed Shabestari and Mohsen Kadivar: Re-conciling the Terms of Mediated Subjectivity. Part I: Mojtahed Shabestari", *Critique*, no. 16, (Bahar 2000), s. 31-54. Abdoulkarim Soroush'un fikirleri 1992'de yayımlanmaya başlayan *Kiyan* dergisiyle neredeyse özdeş. Bir fikir edinmek için, bkz. "Abdülkerim Suruş'la söyleşi" ve "Suruş'un temel görüşleri" Sami Oğuz ve Ruşen Çakır, *Hatemi'nin İran'ı* kitabı içinde bölümler, s. 124-126; 130-140. Ayrıca bkz. Cihan Aktaş, *Dünün Devrimcileri Bugünün Reformcuları: İran'da Siyasal, Kültürel ve Toplumsal Değişim*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2004). Özellikle "Bir Reformist Dinî Aydın Profili: Abdülkerim Suruş" başlıklı bölüm, s. 159-172.

62 Farhad Khosrokhavar, "Postrevolutionary Iran and the New Social Movements", s. 11. Mohsen Kadivar'ın fikirleri için ayrıca bkz. Farzin Vahdat, "Post-revolutionary Discourses of Mohammad Mojtahed Shabestari and Mohsen Kadivar: Re-conciling the Terms of Mediated Subjectivity. Part II: Mohsen Kadivar" *Critique*, no. 17, (Sonbahar 2000), s. 135-157. Ayrıca bkz. Cihan Aktaş, *Dünün Devrimcileri*, s. 172-175, (Mohsen Kadivar: Dinî aydınların kamusal hayattaki engelleri).

dan istifade etme arayışları önemli. Alman düşünürün İran'daki siyasal-felsefi tartışmalarda ciddi bir popülerliği var. Ali Paya ve Mohammad Amin Ghaneirad konuyla ilgili makalelerinde, Habermas'ın devrim sonrası entelektüel arayışlarda oldukça pratik-pragmatik siyasal kaygılara yanıt vermek için, araçsal yorumlara konu olduğunu göstermeye çalışıyorlar.[63] Yazarlar, Habermas'a akademik ilgi gösteren İslâmcı entelektüeller arasında Said Hajjariyan, Mostafa Tajzadeh, Hadi Khaniki ve Mohsen Amin Zadeh gibi isimlerin altını çiziyor. Bu isimlerin, özellikle Hatemi'nin danışmanı ve kimi çevrelerde Reform Hareketi'nin beyni olarak görülen Said Hajjariyan vasıtasıyla, kendi görüşlerini Hatemi'yle paylaşabildikleri ve bu etkileşim sonucunda da Reform Hareketi'nin "diyalog, sivil toplum, kamusal alan, kültürel rasyonalite" gibi terimleri öne çıkardığını gösteriyorlar.[64]

Frankfurt Okulu'nu İran'da tanıtan isimlerden sol eğilimli Hossein Bashiriyeh, bahsedilen İslâmcı entelektüellerin, Habermas'ı kendi demokrasi anlayışları için fazlasıyla araçsal bir okumaya tâbi tuttuklarını vurguluyor.[65] Seküler entelektüeller arasında, özellikle ortodoks Marksizm'den uzaklaşarak, demokratik, çoğulcu sol bir çizgiye yönelenler açısından da Habermas önemli bir başvuru kaynağı oluşturuyor.[66] İran'da Reform Hareketine mesafeli bir sempatiyle bakan seküler-sol entelektüellerin, özellikle Ahmedinejad iktidarıyla beraber, İslâmcı sıfatı taşıyan çözüm önerilerinden uzaklaştıkları ve daha açık biçimde seküler çözüm önerilerini savunmaya başladıkları görünüyor.[67] Bu eğilimin öğrenci hareketi ve kadın hareketin-

63 Ali Paya ve Mohammad Amin Ghaneirad, "Habermas and Iranian Intellectuals", *Iranian Studies*, Vol. XL, No. 3, Haziran 2007, s. 305-334. Yazarlar, daha çok seküler eğilimli genç kuşak solcular ve Müslüman sol/sosyalist entelektüellerin Habermas'a ilgi gösterdiklerini, Muhafazakâr İslâmcılar ve Ortodoks Marksistler'in değişen nedenlerle bu ilgiden rahatsız olduklarını anımsatıyorlar. A.g.m., s. 305.

64 A.g.m., s. 315.

65 A.g.m., s. 316.

66 A.g.m., s. 317-319.

67 Sol ve Liberal eğilimli entelektüellerin, giderek artan oranlarda devlet baskısına maruz kaldıkları ve özellikle Besiç çizgisindeki öğrencilerin kampanyala-

deki etkilerine yukarıda değinildi. Kısaca, seküler-entelektüel çizgi, İslâm'dan mülhem siyasal projelerin günümüz dünyasının ihtiyaçlarına yanıt veremediği eleştirisinden yola çıkarak, siyasal alanın İslâmcı kurum ve değerlerden temizlenmesi anlamında tavizsiz bir sekülerleşme hamlesini savunuyor.

Bu çizginin İran'da genç entelektüeller arasında giderek güç kazandığını ve zamanla daha da etkili olacağını öngörebiliriz. Seküler ve İslâmcı Reformistlerin, özellikle Hatemi döneminden (1997-2005) bu yana, İran'da demokratikleşmenin derinleşmesi için işbirliği yapma deneyimleri artmakla beraber, entelektüel alanda giderek farklılaştıkları da söylenebilir. Ahmedinejad'ın temsil ettiği 'aşırılık' onları demokrasi gündemi etrafında yan yana getirebilse de, uzlaşması güç entelektüel yönelimlere sahip oldukları da açıktır. Özellikle 2004 Meclis, 2005 Cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmamayı tercih eden bu kesimlerin, Anayasa'nın yenilenmesi, Ulema'nın siyasal alandan bütünüyle tasfiyesi, yurt dışına gitmek zorunda olanların ülkeye dönebilmeleri, ekonominin rasyonel-denetlenebilir köklü reformlara tabi tutulması türünden taleplerinin, ancak ciddi bir siyasal dönüşümle mümkün olabileceği açıktır.[68]

Muhafazakârlar arasında çatlak: Geleneksel Sağ ve 'Aşırı Sağ' yeni-muhafazakârlar

Önceki bölümlerde Ruhani Önder Ali Hamaney etrafında kümelenen Muhafazakârların kökenlerine ve bu ana kategori içerisindeki bazı nüanslara değinilmişti. İslâm Devrimcileri arasındaki bölünmelerden birisinin ulema mensupları ve ulema kökenli olmayanlar arasında olduğu vurgulanmıştı. 2005 yı-

nıyla üniversitelerden uzaklaştırılmak istendikleri gözleniyor. Bkz. Ali Afshari ve H. Graham Underwood, "The Student Movement's Struggle", s. 87.

68 İran Anayasası'nın bütünüyle değiştirilmesi ve halkoyuna götürülmesi için açık kampanya yürüten isimlerden birisi de Mohsen Sazegera'dır. 1989'a kadar İslâmcı rejimin çeşitli birimlerinde görev alan, daha sonra istifa eden Sazegera'nın 2000'de Cumhurbaşkanlığı seçimlerine adaylık başvurusu Koruyucular Konyesi'nce reddedilmişti. Sazegera, Ulema'nın siyasal rolünden temizlenmiş yeni bir anayasanın halkoyuna sunulması için kampanya yürüttü.

lında Cumhurbaşkanı seçilen Mahmut Ahmedinejad, 1981'den beri Ulema kökenli olmayan ilk Cumhurbaşkanı olma özelliğine sahipti. Muhafazakârların, Geleneksel Sağ ve Aşırı Sağ biçiminde ikiye bölünebileceğini savunanlar, Ahmedinejad'ın ikinci kanadı temsil ettiğini ve bu nedenle Muhafazakârlar arasında ciddi bir çatlağın habercisi olduğunu düşünüyorlardı. Ulema kökenli olmayan Ahmedinejad kuşağı, Devrim sırasındaki öğrenci aktivizmi içerisinde radikalleşen; daha sonra İran-Irak Savaşı'na iştirakleri sürecinde de militarist değerleri içselleştiren bir kuşak olarak dikkatleri çekiyorlardı. Bu çatlağın, bu nedenle, kuşaklar-arası çatışma boyutu da söz konusuydu.[69] Ahmedinejad'ın birlikte hareket ettiği ekibin özelliği, büyük kısmının Devrim Muhafızları gurubundan olmalarıydı.

1956 yılında demirci bir babanın oğlu olarak Tahran yakınlarında dünyaya gelen Ahmedinejad'ın öğrenciliği, gençliğin giderek politikleştiği ve nihayet 1979'da İslâm Devrimi'nin gerçekleştiği bir dönemle çakıştı. Humeyni'nin, ABD ile yaşanan rehine krizinin getirdiği radikalleşme dalgasını kullanarak, Liberalleri ve Marksistleri tasfiye ettiği 1980'lerin başında, Humeyni yanlısı İslâm Cumhuriyeti Partisi'nin aktif militanıydı. Bu kuşaktan, 1988'e kadar süren İran-Irak savaşına katılanlar; devrimciliklerine bir de 'savaş gazisi' ünvanını eklediler ve iyice bilenerek evlerine döndüler.[70]

69 Vali Nasr'a göre, Ahmedinejad'ın zaferi sadece Devrim-sonrası değil; Humeyni-sonrası kuşağın da bir zaferi olarak görülmeli. Bkz. Vali Nasr, "The Conservative Wave Rolls On", *Journal of Democracy*, Vol.XVI, No.4, (Ekim 2005), s. 9. Yine Devrim'in hemen sonrasındaki seçimlerde Meclis'e giren din adamlarının oranı oldukça yüksekken, bu oran zamanla düşme eğilimine girdi. Din adamları 1980'de seçilen I. Meclis'te 128, 1984'deki II. Meclis'te 127 gibi önemli bir temsil oranına ulaşmışlarken; bu rakam 1988'de 81'e, 1992'de 36'ya, 1996'da da 50'ye düştü. Bkz. David Menashri, *Post-Revolutionary Politics in Iran*, s. 77.

70 Bu savaş sırasında, SSCB dahil dünyanın bütün güçlü devletlerinin Saddam'a destek vermesi, bu kuşağın Batı ve İsrail'e karşı güvensizliklerini daha da derinleştirdi. Dünya Şiiliğini temsil ettiğine inanan, dinsel-popüler kültüründe mazlumluğun büyük rol oynadığı bir ülkenin, büyük devletlerin bilgisi dahilinde mutlaka durdurulması için kimyasal gaza bile maruz bırakılabilmesinin, bu ülke insanlarının siyasi kültüründe bıraktığı güvensizlik tortusunu anlamak güç değil. Tıpkı bu güvensizliğin, bir iktidar tekniği olarak," iç hainlerin" temizlenmesi gayesiyle sürekli dolaşıma sokulmasının yaratığı usandırıcılık gibi.

Ruhani Lider Ali Hamaney'in Hatemi önderliğindeki Reformcuları dengelemek adına, bu gurubun önde gelen isimlerini önemli konumlara atamasıyla başlayan süreç, zaman zaman Hamaney'i de endişelendirecek düzeyde bir 'aşırı sağ' sapmaya yol açtı.[71] Devrim Muhafızları kökenlilerin 2004 Meclis Seçimleri'nde yüzde 30'a yakın bir ağırlık oluşturdukları, ardından da kendi adayları Ahmedinejad'ı Cumhurbaşkanlığına seçtirebilecek güce eriştikleri görüldü.[72] Ahmedinejad'ın para-militer Besiç kökenli olduğu da burada ayrıca vurgulanmalı.[73]

Araştırmacı Vali Nasr'a göre, Reformistlerin 2004'le beraber Meclis ve Cumhurbaşkanlığı'ndan tasfiye edilmelerinin, Muhafazakârlar arasındaki bölünmeleri su yüzüne çıkartmak ve derinleştirmek gibi paradoksal bir etkisi oldu.[74] 2005 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde adaylığı onaylanan 6 isimden, 'Pragmatik Muhafazakâr' Rafsancani'nin, sadece öncüsü olduğu, teknokratik eğilimli Kargorezan gurubunun değil; Kum'daki dinî hiyerarşi'nin en etkin isimlerinin de desteğini aldığı unutulmamalıdır. 2005 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin birinci turunda Rafsancani oyların yüzde 21'ini alırken, ikinci sıradaki Ahmedinejad yüzde 19.5'de kalmıştı.[75] Böylece bu iki aday seçimlerin ikinci turunda yarışmaya hak kazandılar. Birinci turda, 'Pragmatik Muhafazakâr' Rafsancani de Reformcu adaylar

71 Hamaney, 1997'den beri güvenlik hiyerarşisine yaptığı kilit atamalarda Devrim Muhafızları kökenlileri tercih ediyor. Devrim Muhafızları kökenliler sadece dış politika alanında etkinlik kazanmış değiller.

72 2004 seçimlerinde katılımın sadece yüzde 50'de kaldığını vurgulamalıyız. Reformcu liderliğin vaatlerini tutamamasının getirdiği ilgisizlik nedeniyle, "Geleneksel Sağ" ve Ahmedinejad'ın çoğunluğu Devrim Muhafızları kökenli 'Aşırı Sağ' çizgisi bu denli başarılı olabildi. Ahmedinejad'ın ilk önemli çıkışı, halkın, reformcuların demokratikleşme ve sosyal adalet vaatlerinde başarısız kalmaları nedeniyle sandığa gitmediği; seçmenlerin sadece yüzde 12'sinin oy kullandığı Tahran Belediye başkanlığı seçimini kazanmasıydı. Tahran'ın yoksul ailelerine her gün çorba dağıtmak, Belediye Binası'ndaki asansörleri haremlik-selamlık olarak ayırmak gibi icraatlarıyla dikkat çeken Ahmedinejad, kendisinden önceki reformcuların Tahran hayatına getirdiği sınırlı özgürlük havasını dağıtmaya girişti.

73 Vali Nasr, "The Conservative Wave Rolls On", s. 12.

74 A.g.m., s. 16.

75 Diğer adayların oyları sırasıyla, Karrubi yüzde 17.3, Qalibaf 13.9, Mo'in 13.8, Larijani 5.9 ve Mehralizadeh 4.4 olarak ortaya çıktı. A.g.m., s. 19.

arasında sayılırsa, tüm Reformcu adayların toplam oyların yüzde 56.5'ini topladıkları görülüyordu. Reformcuların önemli bir talihsizliği, ikinci tura kalan 70 yaşındaki denenmiş ve pek çok Reformcu çevreye güven vermeyen Rafsancani'nin, yoksul kesim ve gençlik açısından da cazip bir aday olamamasıydı. Reformcu bir başka aday ilk turda öne çıkabilseydi, sonuç farklı olabilirdi. İkinci turda Ahmedinejad oyların yüzde 61.7'sini alırken, Rafsancani yüzde 35.9'da kaldı.[76]

Seçimler öncesinde Reformcular, önemli bir taktik hata yaptılar. Reformcu adayların ağırlıklı olarak kentli orta sınıfları, entelektüelleri ve iş çevrelerini tatmin edecek söylem ve vaatleri öne çıkarmaları, popülizm kartını kullanacak bir adaya geniş bir manevra alanı sağladı. Dolayısıyla Ahmedinejad ekibi, özellikle ikinci tur kampanyalarında, ciddi sosyo-ekonomik problemler ve bölgeler arası eşitsizlik olgusu üzerine inşa edilen popülist bir söylemin çok oy getirebileceği hesabıyla hareket etti. Ahmedinejad'ın bu başarısında, yıpranma ve yozlaşmayla anılan Muhafazakâr mollalardan farklı ve onlara eleştirel bir yerde durduğu 'imajını' başarıyla kullanması da etkili oldu.[77] Ahmedinejad ekibi, Mollaları ekonomik yolsuzluklara bulaşmakla dahi eleştirdiler. Ahmedinejad, 'Ak saçlıları' devrimci idealizmlerini yitirmekle eleştiriyor, Üçüncü Dünyacı tınıları olan bir dış politika söylemine vurgu yapıyordu.

Bu seçimlerde güvenlik aygıtının Ahmedinejad için çalıştığı ve gerek seçmenlerin mobilizasyonu gerekse çeşitli hilelere başvurma gibi yollarla seçimlere müdahale ettiği sıklıkla iddia edildi.[78] Ahmedinejad, Rafsancani kliğinin denetiminde olan petrol sektörünü halkın lehine kullanma vaadini, "petrol ge-

76 A.g.m.

77 Ahmedinejad ekibinin, kendilerini Muhafazakâr mollalardan farklı ve mesafeli gösterme taktiklerinin gerçeği yansıtmadığını savunan bir yazı için bkz. Ladan Boroumand, "Iran's Peculiar Election", *Journal of Democracy* cilt XVI, no. 4, (Ekim 2005), s. 58.

78 Birinci turda üçüncü sırada kalan Karrubi ve ikinci turun mağlubu Rafsancani, seçimlere hile karıştığını iddia ettiler. Karrubi, Hamaney'in oğlunu açıkça suçlarken, üst düzey askerî yetkililerin Ahmedinejad için oy istemeleri ve yine önemli bir ulema üyesinin 'fetvasıyla' Ahmedinejad için oy istemesi gibi uygulamaları da eleştirdi. A.g.m., s. 18.

lirlerini yoksulların masasına koyma" sloganıyla çarpıcı biçimde popülerleştirebildi.[79] Açık olan nokta, Ahmedinejad'ın devrimci idealizme dönmeyi öne çıkaran dış ve iç politika gündemini başarıyla gizlediği ve iktisadi popülizme daha fazla ağırlık verdiğidir. İdeolojik gündemiyle ilgili sorulara verdiği aşağıdaki yanıt, bu durumu açıkça ortaya koyuyor: "İnsanlar devrimci değerlere geri dönüşü sadece başörtüsü örtme meselesi sanıyorlar. Ülkenin asıl meselesi istihdam ve konut sorunudur; kimin ne giyeceği değil."[80]

Ne var ki Ahmedinejad liderliğinde İran'da ahlâkî seferberlik, kültürel temizlik gibi kavramlar son derece önem kazandı ve yeni ekip kendisini yeterince güvende hissettiğinde, kültür alanında ciddi bir baskı siyaseti izlemeye koyuldu. Bunlardan en kapsamlısı, 2007 yılı Nisanı'nda başlatılan ahlâk seferberliğiydi. Haziran 2007'ye gelindiğinde, on binlerce kişi kıyafet ve tavırları nedeniyle uyarı almış, 20 binin üzerinde insan tutuklanmış ve koşullu olarak serbest bırakılmış ve 2.265 olay da mahkemeye sevk edilmişti.[81] Tüm bu girişimlerle amaçlanan Hatemi Dönemi'nde 'Light Hijap' kavramının sembolü olduğu kısmi kültürel serbestleşmenin yarattığı 'hasarları' gidermekti.[82]

---

79 Üzerindeki buruşuk montu, Murat 134'ü andıran, uzun yıllardır kullandığı yerli arabasıyla "Halka yakın, Hakka yakın" bir görüntü sergiledi; konut edinemedikleri için evlenemeyen gençlere yönelik çözümler üreteceği de, akılda kalan bir başka vaadiydi.

80 Nazila Fathi, "Blacksmith's Son Emphasized His Modest Roots", *New York Times*, 26 Haziran 2005.

81 Ladan Boroumand, "The Untold Story of the Fight for Human Rights", *Journal of Democracy*, cilt XVIII, no. 4, (2007), s. 64-79; 66.

82 Ahmedinejad yönetimi altında pek çok öğretim üyesi, muhalif oldukları için erken emekli olmaya zorlandı. Muhalif genç akademisyenler ise, İran'ın faşist Besiç örgütlenmesinin üniversitedeki uzantıları tarafından sürekli şiddete maruz bırakıldı. Besiçler, "Feminist, liberal veya seküler" oldukları gerekçesiyle bu akademisyenlerin tasfiye edilmeleri için kampanyalar düzenledi. Öğrenci hareketinde aktif olanlar ise açıkça fişlendi (yıldızlandı) ve dosyalarında "menfi yıldızlar" olduğu gerekçesiyle okuldan atıldı. Aynı fişleme uygulamaları, nefes alamamaları için rejimin kararlılıkla ve bir bütün halinde seferber edildiği, sendikacılara karşı da kullanıldı. Rejim, işçiler konusunda korporatist bile olamayacak denli saldırgan bir tavır takındı İran'daki İşçi Hareketi ve Ahmedinejad liderliğinin tutumu hakkında bilgilendirici bir yazı için

Bush Yönetimi'nin Irak'ı işgali ve bu süreçte İran karşıtı bir politika izlemesi ve özellikle İran'ın nükleer programı üzerinden ortaya çıkan gerilim, İran iç siyasetinde de karşılığını buldu. Ahmedinejad liderliği güvenlik kaygılarını istismar ederek, siyasal, kültürel ve iktisadi reform taleplerini görmezden gelme; hatta bir önceki dönemdeki kazanımları budama siyaseti izledi. Bunlar içerisinde en dikkati çekenlerden birisi, Hatemi döneminde güçlerine büyük darbe vurulan, 'İran Derin Devleti'nin gayrı-meşru unsurlarının yeniden önemli konumlara getirilmesi oldu.[83] Yine İran'ın etnik-dinî azınlıkları ve devlet arasındaki ilişkilerin Ahmedinejad'ın militarist yönetimiyle daha da gerginleştiği ve bu gerilimlerin siyasal mücadelelerde yansımalarını bulduğu görülüyordu. Ne var ki, bu çalışmanın kapsamı içerisinde bu boyutun derinlemesine ele alınması mümkün değildir.[84]

2009'un şaibeli seçimleri ve Musavi liderliğindeki reformcu Yeşil Hareket

Reformcu Hareketin Hatemi döneminden beri en büyük sorunu özgürlük ve eşitlik ideallerini inandırıcı bir biçimde sentezleyebilmesi ve farklı toplum kesimlerinde aynı şevki yaratabil-

---

bkz. Mohammad Maljoo, "Worker Protest in the Age of Ahmadinejad", *Middle East Report* (Kış 241), http://www.merip.org/mer/mer241/maljoo.html

83 Ahmedinejad'ın İçişleri Bakanı yaptığı Mostafa Pour-Mohammadi, 1980'lerde pek çok siyasi mahkumu idama gönderen Devrim Mahkemeleri'nin kilit isimlerinden birisiydi. İstihbarat Bakanı Gholamhossein Mohseni-Ejeii, derin devlet örgütlenmesinde yer aldığı ve politik suikastler örgütlediği iddia edildi. Yine Kültür ve İslâmî İrşad Bakanı Mohammad Saffar-Harandi, kültür alanındaki tavizsiz tutumuyla bilindiği gibi, hedef gösterdiği kimi laik entelektüellerin, daha sonra bazı suikastlere kurban gitmesi, hakkında ciddi şüpheler uyandırdı.Ahmedinejad'ın kabinesindeki isimler ve bunlara atfedilen suçlamalarla ilgili bir kaynak için bkz. Human Rights Watch, "Minister of Murder: Iran's New Security Cabinet", 1 Aralık 2005. Ahmedinejad'ın 'Güvenlik Kabinesi'yle ilgili bilgilendirici bir makale için bkz. http://www.merip.org/mer/mer241/ehsani.html. Ayrıca bkz. Farideh Farhi, "Iran's "Security Outlook", *Middle East Report Online*, 9 Temmuz, 2007, http://www.merip.org/mero/mero070907.html. Ayrıca bkz. "The Untold Story of the Fight for Human Rights", s. 69.

84 Daha önce kaynak gösterilen bir makale bu konunun insan hakları boyuyutla ilgili bir fikir verebilir. Bkz. Ladan Boroumand, "The Untold Story of the Fight for Human Rights."

mesiydi. Aslında söylemeye çalıştığımız, orta-sınıflara ve yoksullara aynı ölçüde heyecan veren söylem ve pratikler yaratabilme meselesidir. İran'da, Kültür ve İslâmî İrşad Bakanlığı'nın 2001 yılında düzenlediği kapsamlı bir araştırmaya göre, nüfusun yüzde 52'si kendilerini orta-sınıf mensubu olarak tanımlıyor.[85] Kendilerini üst-sınıfa mensup olarak görenlerin oranıysa yüzde 3'te kalıyor. Yine nüfusun yüzde 45'i kendilerini alt-sınıf kapsamında görüyor.[86] İran'da yoksulluk sınırının altında yaşayanların oranının, 2002 yılı tahminlerine göre yüzde 40 olduğu anımsandığında, bahsedilen araştırmada kendilerini alt-sınıf yoksulları arasında görenlerin yüzde 45 çıkması şaşırtıcı değil. Bilindiği gibi, orta-sınıfa aidiyet, salt nesnel ölçütlerle anlaşılamayacak (ölçülemeyecek) öznel bir boyut da taşıyor. Dolayısıyla, orta-sınıf talepleriyle, yoksullar arasında inandırıcı söylem ve pratik kurabilen siyasal oluşumların, İran'ın yakın geleceğinde söz sahibi olacakları öngörülebilir. Ahmedinejad kliği, popülizm kartının unutulduğu 2005 seçimini, yoksulların desteğiyle kazanmayı bilmişti.[87]

2009 seçimlerine giderken Reformcular, İran-Irak savaşında Başbakan olarak hayli popüler bir kimliğe sahip olan Mir Hüseyin Musavi'yi aday göstererek bu sorunu aşmaya çalıştılar. Musavi, uzun yıllar siyasete bulaşmayarak temiz, sade insan imajını pekiştirmişti. 2009 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Mir Hüseyin Musavi etrafında oluşan Reformcu Yeşil Hareket, ciddi bir toplumsal destek kazandığı gibi, liderliğini de sürüklemeye, belirlemeye başlayacaktı.

Ama rejim yanlıları, 2009 Cumhurbaşkanlığı seçimini kazanamayacaklarını anlayınca hile yapmaktan kaçınmadılar. Seçimlerde hile yapılıp yapılmadığı konusunda çok yoğun bir tartışma yaşandı. Bize göre de, sonuçları etkileyen çapta hile yapıldığını düşünenler haklı. 12 Haziran'da yapılan Cumhurbaş-

85 Hamidreza Jalaeipour, "Iran's Islamic Revolution: Achievements and Failures", s. 213.

86 A.g.m.

87 2005 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de hile yapıldığı iddiaları eksik olmadı. İkinci turda elenen Mehdi Kerrubi ve Rafsancani, ısrarla hile yapıldığını savundular.

kanlığı seçimlerinin ilk turda sonuçlanması ihtimal dahilinde değildi. Katılım yüzde 80'in üzerine çıkabilirse, yani İran'ın sandığa küskün kitleleri oy kullanırlarsa bunun Reformcuların zaferini getireceği yaygın bir kanaatti. İran'da 1993'ten bu yana rejim yanlısı adaylara oy veren koyu Muhafazakâr kesimin yüzde 12'yi geçmediği savunuluyor.[88] Seçimden bir gün sonra, İçişleri Bakanlığı seçim sonuçlarını açıkladı: Buna göre oyların üçte ikisi sayılmış, Ahmedinejad oyların yüze 63'ünü alırken Musavi yüzde 34'de kalmış, diğer Reformcu aday Kerubi'yse yüzde 1'i dahi geçememişti! Kerrubi'nin 2005 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk turunda yüzde 17 oy aldığını ve bu seçimlerde öğrenci hareketinin kendisini destekleme kararı verdiğini anımsatalım. Ayrıca İçişleri Bakanlığı'nın sayım sonuçlanmadan galibi ilan etmesi daha önce yaşanmamış bir durumdu. Mazandaran ve Yezd gibi iki muhafazakâr eğilimli şehirde, seçimlere katılımın yüzde 100'den fazla çıkması da şaşırtıcıydı.[89] İran'da 13 Haziran'dan sonra pek çok protesto gösterisi yapıldı ve bu protestoları sürükleyenler, kimilerinin iddia ettiği gibi sadece "tuzu kuru orta sınıflar" değildi. Tahran'ın mevcut ılımlı muhafazakâr Belediye Başkanı Qalibaf'a göre, Haziran ortasındaki gösterilere 3 milyon insan katıldı. Protestocular arasında çarşaflı kadınların, yoksul işçilerin varlığı, Reformcuların sadece kentli orta sınıflar arasında destek buldukları fikrini doğrulamıyor.

Rejim seçimlerde hile yaparak aslında topluma güvenmediğini ve ciddi bir panik havası içerisinde olduğunu göstermiş oldu. Rejim yanlıları, Musavi gibi Hatemi'den daha ılımlı ve Humeyni'ye ve Devrim ideallerine bağlı birisini şans olarak görebilecek esnekliğe sahip olamadılar. Musavi'nin Reformcu Hareketin adayı olarak seçilmesi de aslında ciddi bir taktik adım-

88 Örneğin Reformcu seçmenlerin uzak durduğu 2003 Tahran Belediye başkanlığı seçimlerinde oy kullananlar yüzde 12'de kalmış ve Ahmedinejad seçimleri kazanmıştı. Kaveh Ehsani, Arang Keshavarzian ve Norma Claire Moruzzi, "Tehran, June 2009", *MERIP*, http://www.merip.org/mero/mero062809.html, 28 Haziran 2009.

89 Seçimlerde hile yapıldığını savunun iki kaynak için bkz. Kaveh Ehsani, Arang Keshavarzian ve Norma Claire Moruzzi, "Tehran, June 2009."

dı. Buna göre, rejim yanlıları içerisinde bile sempati yaratabilecek Musavi sayesinde tedrici değişim mümkün olabilecekti. 1981-89 arasında Başbakan olan Musavi, savaş sırasında izlediği sosyal adaletçi tavırlarıyla popülerleşmiş, Humeyni, Musavi'nin Hamaney'le olan mücadelesinde hep Musavi'nin yanında yer almıştı. Musavi'nin Reformcu aday olarak tercih edilmesinde bir başka neden de yoksullara hitap edebilecek popülist ve sosyal adaletçi bir söylem kurabilme şansıydı ve böylece Ahmedinejad'ı bertaraf edebileceğine inanılıyordu.

Devletin sert müdahaleleriyle Yeşil Hareketin sönümlendiğini hesaplayanlar, İran'ın Reformcularının gönlünde taht kurmuş büyük Büyük Ayetullah Montazeri'nin, 21 Aralık 2009'daki cenaze töreninde yeniden sokaklara dökülen yüz binlerin protestolarını beklemiyorlardı. Yine 27 Aralık'ta Şiiler için sembolik öneme sahip Aşure gününde yüz binler sokaklara aktı. 1979 İran Devrimine giden süreçte Muharrem Ayı ve Aşure Günü'nün milyonların sokaklara dökülmesine vesile olduğu anımsandığında, Devrim'in otuzuncu yılında sokakların bu defa İslâmî rejime karşı olanlarca doldurulması çok anlamlı. Bu yüz binleri harekete geçiren bir liderlik yok. Yeşil Hareket, ya var olan liderliği kendi istekleri yönünde dönüştürecek ya da yeni bir liderlik yaratacak. Bir başka ifadeyle İran'da son sözü yine toplum söyleyecek.

Yukarıda Ahmedinejad'ın temsil ettiği klikle, Hamaney'in ak saçlı devrimci kuşağı arasında ciddi gerilimler olduğunu vurgulamıştık. Özellikle 2011 yılında bu iki kesim arasında sessizce devam eden mücadelenin kapakları açıldı ve iki taraf da satranç tahtasında daha kıyıcı hamleler yapmaya başladı. Hamaney etrafındaki "ak saçlı", Geleneksel Muhafazakâr mollalarla, Ahmedinejad etrafında oluşan, çoğunluğu Devrim Muhafızları kökenli, genç, hırslı ve militarist Yeni Muhafazakâr klik arasındaki mücadele, sadece ideolojik nedenlere dayanmayan, Ahmedinejad'ın kendi zenginlerini yaratma arzusu nedeniyle, iktisadi boyutları da olan bir gerilimden kaynaklanıyordu.

Yakın zamanda Ahmedinejad, Hamaney'e yakın İstihbarat Bakanı Moslehi'yi görevden alınca muazzam bir taarruza uğradı.

Hamaney, baskı yaparak, Moslehi'yi yeniden görevine döndürdü. Ahmedinejad bir süre ortalıkta görünmeyip, gerilimi yumuşatmaya çalışsa da, kendisine ve özellikle danışmanı İsfendiyar Rahim Maşhei'ye yönelik tepkiler artarak devam etti. Ahmedinejad'ın akıl hocası Maşhei'ye yakın çok sayıda isim, bazıları "büyücülükle suçlanarak" tutuklanmaya başlandı. Bir dönem Cumhurbaşkanı Yardımcılığına atanan Maşhei, Hamaney'den gelen tepkiler yüzünden görevini bırakmak zorunda kalmıştı.

2013 seçimlerinde Cumhurbaşkanlığına oynayacağı düşünülen Maşhei'nin, Geleneksel Muhafazakârların bu denli nefretini kazanmasının, hatta "Masonlukla" itham edilmesinin arkasında neler yatıyor? Mühendis kökenli Maşhei'nin kendine özgü fikirleri var ve Ahmedinejad'a popülist bir hat çizmeye çalışıyor. Bu popülist söylemde, İslâm öncesi İran uygarlığını selamlayan milliyetçi bir tavır hemen dikkati çekiyor. Bu da ak saçlı Mollaların asla kabullenemeyecekleri bir duruş. Yine Maşhei'nin, "İran'a özgü bir İslâm'dan" bahsetmesi ve bu anlayışın hoşgörülü geleneklerine göndermede bulunması, aynı çevreleri çok kızdırdı. 2010'da Ahmedinejad'ın, yabancı konukları da davet ederek Nevruz kutlamalarını sahiplenmesi, yine Maşhei'nin telkinlerine bağlanıyor. Ahmedinejad ve Maşhei'nin, gençlerin ve kadınların özgürlük alanlarına müdahale etmeyen, en azından fiili durumu kabullenen bir tavrı benimseme yönünde işaretler vermeleri, Hamaney kliği için en beklenmedik darbeydi. Böylece "halkın değerleriyle uğraşmaktan ziyade, onların sofrasına ekmek götürmeye odaklanan" bir popülizmin hatları daha da belirginleşti.

Yukarıda işaret edilen ideolojik dönüşümlerin arkasında, başka popülist projelerde de görülen bir kaygı var: İktidarda kalmak için toplumun değerlerini, beklentilerini hesaba katmak. Ahmedinejad yönetimi, uzun zamandır sayıları 20 milyonu bulan, özellikle kır yoksullarına yönelik, nakit para ve hisse senedi dağıtımı gibi uygulamalarda bulunuyor. Bu "hesapsız" popülizm, Meclis'teki Geleneksel Muhafazakâr kanadı ve Hamaney'i fazlasıyla rahatsız ediyor. Tüm bu iktisadi hamlelere rağmen, Ahmedinejad ekibi, İslâmcı rejimin değerlerini be-

nimsemeyen toplumu arkasına takamıyordu. Yani, Ahmedinejad ve Maşhei liderliğinin, milliyetçi bir popülist hat kurmaya çalışmaları, dolaylı olarak, İran devriminin dayattığı politikalara direnen halkın başarısıydı.

Ahmedinejad kliği, örgütsüz yoksullar sayesinde iktidarda kalıp, kendi zenginlerini beslemeye ve devlet içerisindeki ağırlığını sürdürmeye çabaladılar. Bu klik, Devlet'in sivil ve askeri bürokrasisinin orta ve alt katmanlarından gelen, özellikle Devrim Muhafızları ve Besiç kökenlilerden oluşuyordu. Devrimden bu yana seçilen meclislerde, din adamlarının oranları giderek azalırken, en belirgin artışın Devrim Muhafızları kökenlilerde yaşanması da bu gerçeği doğruluyor. I. Meclis'te (1980-84) din adamlarının sayısı, toplam 270 kişi arasında 131'ken, bu oran Reformcuların hakim olduğu VI. Meclis'te (2000-04) 35'e gerilemişti. Ahmedinejad'ın kontrolündeki VII. Meclis'te (2004-08), din adamlarının sayısının 48'de kalması, bu "seküler" eğilimin devam ettiğini gösteriyor. VII. Meclis'te 100'e yakın Devrim Muhafızları kökenli vekilin bulunması, rejimin giderek militaristleşen yapısını da ele veriyor.

Ama bu, "idealist" değerler etrafında kümelenmiş bir militarizm değil. Devrim Muhafızlarının, inşaat, doğalgaz, petrol, telekomünikasyon gibi alanlarda çok sayıda şirketleri var ve milyar dolarlık bütçelere hükmediyorlar. Ahmedinejad'ın özelleştirme sürecinde, tıpkı Rus Oligarkları gibi, kendisine yakın çevreden "saygın işadamları" türetme çabası da, "ak saçhları" endişelendiriyor. Son olarak 2012 Meclis seçimlerinde Ahmedinejad yanlıları büyük ölçüde tasfiyeye uğramışlardı. Mısır'da da Hüsnü Mübarek, oğlu Cemal'i Cumhurbaşkanlığına hazırlıyordu ama bunu hayata geçiremedi. Giderek çok dar bir Geleneksel Muhafazakâr kliğe sıkışan İran devlet erki, beklemediği anda büyük toplumsal gerilimlerle yüzleşmek durumunda kalabilir.

Sonuç

İki muhafazakâr klik arasındaki rekabetin, özelde Reformcu Hareket ve genelde de İran'ın özgürleşmesi sürecine katkıla-

rı neler olabilir? Ahmedinejad'ın dolaylı olarak Ruhani Önderin otoritesini sorgulaması, karizma yoksunu Hamaney'in toplum nezdinde daha da zayıflamasına katkıda bulunmuş olabilir. İran'da en yüksek otoriteye sahip Büyük Ayetullahlar, Hamaney'in dinî otoritesine boyun eğmiyorlar. Mollaların bir kısmı, Velayet-i Fakih ilkesinin bu denli siyasallaşmasından rahatsızlık duyuyorlar.

Muhafazakârlar arası mücadeleyi dünyadan kopuk ve popülizm dahi yapamayan Hamaney kliğinin kazanması, rejim muhalifleri açısından olumlu sonuçlar doğurabilir. Ne de olsa Ahmedinejad kliği, rejimin genç yüzünü simgeliyor ve onun tasfiyesi, toplumda daha ağırlıklı olan muhaliflerle, dinozorlaşmış Mollalar arasındaki mücadelede, muhaliflerin lehine bir ortam yaratacaktır. Hamaney de bunun farkında olduğu için 2014 Başkanlık seçimlerinde Ahmedinejad'a yakın adaylara geçit vermemekle beraber, yine güvenlik bürokrasisi kökenli, nispeten genç ve popüler adayları öne çıkardı. Ahmedinejad'ın desteklediği İsfendiyar Rahim Maşhei beklendiği gibi veto edildi.

En şanslı görülen aday, cumhurbaşkanlığı seçimleri için önemli bir basamak sayılan Tahran Belediye Başkanı Muhammed B. Galibaf'dı. Gaibaf da Ahmedinejad gibi Tahran Belediye Başkanı olarak izlediği popülist politikalara güveniyordu. Devrim Muhafızları'nda pilot olan Galibaf, Hamaney tarafından 1996 yılında Devrim Muhafızları Hava Kuvvetleri komutanlığına atanmış, ardından da İran Emniyet Güçleri Başkanlığı'na getirilmişti. Galibaf, güvenlik bürokrasisinin en güvenilir ve bilinen isimlerindendi. Son dönemlerinde popülist bir tutum takınarak, ılımlı Reformcu mesajlar vermesi, Ahmedinejad'ın seçilmeden önce izlediği taktiği anımsatıyordu.

Seçimlerde veto edilmeyen adaylar arasında molla kimliği olan tek isim ılımlı Reformcu olarak nitelendirilen Hasan Ruhani'ydi. 1989 yılında Hamaney'e bağlı Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi'ne üye olan Ruhani, 1991 yılında Düzenin Yararını Teşhis Komitesi'ne atanmıştı. 1992 yılından beri Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin başkanlığını yürüten Ruhani, 1999'da Uzmanlar Heyeti'ne seçildi. Ruhani 1989-2005 arasında İran'ın

baş nükleer müzakerecisi olarak Batı başkentlerinde tanınırlık kazandı. Ruhani'nin İran Devleti'nde önemli görevler üstlenmesi, Reformcu seçmenler arasında bazı tereddütler yarattıysa da, Reformcular beklenmedik şekilde sandığa gittiler ve rejimi bir kez daha ters köşeye yatırdılar. Seçimler sürpriz bir şekilde ilk turda sonuçlandı. Buna göre Ruhani, oyların yüzde 50,8'ini alırken en yakın rakibi Galibaf, 16,4'te kaldı. 2009'daki hileli seçimler istisna tutulursa, İran'da katılımın yüksek olduğu seçimlerde (% 72) Reformcu adayların kazanma geleneği bozulmamış oldu. Bazı yorumcular, Ruhani'nin, Hamaney'in bir taktiği sonucunda seçimleri kazandığını iddia etmekle beraber, böyle genellemelere karşı dikkatli olmak gerekiyor. Hamaney'in, Ruhani'yi giderek istikrarsızlaşan bölgede iç ve dış istikrar hedefleri için değerlendireceği açıktır. Kısa vadede Hamaney'in ve rejimin lehine olabilecek bu durumun, uzun vadeli etkileri neler olabilir, bu konuya aşağıda yeniden döneceğiz.

İran'da Reformcuların 1997 sonrasında giderek artan etkileri, demokratik geçiş kuramının doğrulandığına dair bir algı oluşturmuştu. Ne var ki İran rejimi ve derin devleti beklenmedik düzeyde dirençli çıktı ve Ahmedinejad'la yeni bir atağa kalktı. Bu noktada demokratik geçiş kuramıyla ilgili tartışmaları yeniden anımsamakta yarar var. Buna göre İran'da rejim içerisinden çıkan Reformcular ve Pragmatik Muhafazakârların, toplumdan da destek alarak, demokratik bir ittifak kurmaları ve ülkeyi mevcut rejimden uzaklaştırmaları öngörülüyordu. Kabaca aşağıdakine benzer bir modelden bahsedilebilir:

Otoriter Koalisyon:	Demokratik Muhalefet:
Tavizsiz kanat, Uzlaşmaya açık kanat	Fırsatçılar, Ilımlılar, Radikaller

Hatemi önderliğindeki Reform Hareketi için, yukarıdaki tabloda gördüğümüz, Demokratik Muhalefet başlığı altındaki Ilımlılar kavramı kullanılabilir. Öğrenci hareketi ve rejimle sürekli sorunları olan laik muhalefet grupları da Radikaller başlığı altında değerlendirilebilir. Bugün itibarıyla Rafsanca-

ni'nin teknokratik-ekonomist zihniyetleriyle dikkat çeken çevresi içinse yukarıdaki tablodaki Fırsatçılar kavramı kullanılabilir. Bu grup, demokratik zihniyeti bütünüyle içselleştiremediği halde hem İran'daki hem de uluslararası alandaki güç dengelerini ve özellikle iktisadi reform ihtiyacını öne çıkararak, Demokratik Muhalefet'e destek veriyor. Burada dikkati çekmemiz gereken çok önemli bir nokta var: Rejim içindeki çatlak, 1990'lardan bu yana Otoriter Koalisyon'dan, Demokratik Muhalefet'e doğru giderek artan bir yönelim olduğunu açıkça gösteriyor. Bugün Demokratik Muhalefet içinde sayılabilecek pek çok isim, Devrimci geçmişleriyle dikkat çekmektedirler. Dikkati çekmemiz gereken bir başka nokta, İran'daki mollaların büyük bölümünün de Demokratik Muhalefet'e destek verir durumda olduklarıdır.

1997-2005 arasında Otoriter Koalisyon'un Ruhani Önder Hamaney etrafında kümelendiği görülüyor. Koalisyonun ağırlık merkezini, 2005 yılında Ahmedinejad cumhurbaşkanı seçilene kadar, "Ak saçlılar" diyebileceğimiz, devrime etkin biçimde katılmış mollalar oluşturmaktaydı. Çoğunluğu devrim sürecinde genç öğrenciler olan, İran-Irak savaşına katılan Devrim Muhafızları kökenliler, paramiliter Besiç üyeleri, 2005'e kadar Hamaney liderliğinin yörüngesinde kaldılar. Giderek militaristleşen bir rejimde devletin güvenlik aygıtı içerisinden gelenlerin, zamanla daha fazla iktidar talep etmeleri kaçınılmazdır. Böylece Ahmedinejad, 1981'den beri İran'ın molla kökenli olmayan ilk cumhurbaşkanı seçildiğinde, Otoriter Koalisyon içerisinde, Geleneksel Muhafazakârlar ve Aşırı Sağcılar şeklinde bir bölünme yaşanmaya başlandı. Devlet içerisinde etkinlikleri artan, muazzam iktisadi büyüklüğe sahip Devrimci Vakıflar olan *Bonyad*'ları denetlemek için rekabete giren bu çevreleri bir arada tutan elbette Demokratik Muhalefet'in giderek artan varlığıydı.

Şimdi demokratik geçiş kuramını eleştirelim: Ahmedinejad'ın öngörülemeyen cumhurbaşkanlığı, daha genç ve çevrede konumlanan kadroların merkezi devlet iktidarına yönelmeleriyle rejime adeta bir gençlik aşısı yaptı. Bu merkeze yönelme,

daha radikal İslamcı bir dille yapıldığı için, Geleneksel Muhafazakâr cenahtan yeni kopuşlar olmasını ve bunların Demokratik Muhalefet'e geçmelerini bekleyebilirdik ama bu gerçekleşmedi. Bir bütün olarak muhafazakâr klikler, kendi aralarındaki paylaşım mücadelelerine rağmen, rejim karşıtlarına karşı bir blok oluşturabildiler. Yine de Ahmedinejad kliğinin tasfiyesiyle kazanılanın bir "Pirus Zaferi" olma ihtimali var. Hamaney etrafındaki "Ak saçlıların" daha genç kuşak radikallerle iktidarı paylaşmaları zorunlu. Eğer bunu yapamazlarsa, toplumun dinamik unsurlarıyla baş etmeleri çok güç olacaktır. Yine Ahmedinejad'ın temsil ettiği kesimin, popülist ve milliyetçi unsurları olan bir söylemle rejim karşıtlarına yaklaşmaları ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Ahmedinejad, zaman zaman Velayet-i Fakih kurumuyla bazı sorunları olduğuna dair kimi işaretler vermiştir. Burada söylenilmek istenilen, geçiş süreçlerinin çok karmaşık olabileceği ve uzun sürebileceğidir. Yine de burada Hamaney kliğinin, farklı muhafazakâr gruplarla güç paylaşımını becerememesi durumunda, Otoriter Koalisyon'dan Demokratik Muhalefet'e yeni geçişler olabileceğine dair iddiamızı tekrarlayalım.

Burada çizilen resimde Ruhani'nin beklenmedik cumhurbaşkanlığı ne ifade etmektedir? Ruhani, Batı'yla ilişkilerde yumuşama sinyalleri vermeye başlamış, konjonktürel dengeler nedeniyle Hamaney de bu çıkışlara en azından sessiz kalmak zorunda hissetmiştir. İran'ın nükleer enerji konusunda uzlaşmacı bir tavır takınması, özellikle ABD'deki İran karşıtı havayı kısmen yumuşatmıştır. Suriye krizi ve İran'ın kendisini yaşamsal bir tehdit altında hissetmesi, Batı'yla ilişkilerin daha da geliştirilmesi açısından Reformcular için stratejik bir fırsat penceresi sunmaktadır. Reformcular ideolojik nedenlerle Batı'yla yakınlaşmayı isterlerken, bunu destekler bir stratejik iklimin oluşmasını değerlendirmeye çalışacaklardır. İran'ın kendi etrafında oluşabilecek Sünni köktenciliğe karşı Batı'yla yakınlaşmak dışında çok da seçeneği yoktur.

Reformcular bu stratejik zarureti, iç politikada daha da güçlenmek adına bir imkâna çevirebilirler mi? Bu açıdan bakıldı-

ğında devlet içi dengeleri gayet iyi bilen, gerektiğinde Hamaney'e taviz de verebilecek bir esnekliğe sahip Ruhani'nin bir şans olduğu da söylenebilir. Hamaney, rejimin ılımlı Reformculara ihtiyacı olduğunun bilinciyle çok da sert tutum takınamazken, Reformcular devlet içerisinde zaten mevcut kadrolarını daha da güçlendirebilirler mi? Bu durumda yukarıda Otoriter Koalisyon içerisinde konumlanan Uzlaşmaya Açık Kanat'tan Demokratik Muhalefet'e geçişler beklenebilir. Burada yeniden anımsatmamız gereken husus şudur: Demokratik Muhalefet içerisindeki Fırsatçılar ve Ilımlılar, hatta Radikallerin bir bölümü, zaten Otoriter Koalisyon'dan kopmuşlardı. Dönemsel geri çekilişlere rağmen uzun vadeli yönelimin bu şekilde olduğu da söylenebilir. Devlet içerisindeki dengeler açısından, 2015'te yapılacak Uzmanlar Heyeti seçimleri büyük önem taşıyacaktır. Burada Reformcu veya Ilımlı Reformcular lehine oluşabilecek bir dengenin, devlet içerisindeki iktidar mücadelelerine etkileri olması beklenmelidir.

Devlet içerisinde güçlenebilecek Reformcu veya Ilımlı Reformcu kadrolar, giderek radikalleşen gençlik, kadın, emek ve entelektüel hareketleri yeniden peşlerine takabilecekler mi? Burada çok önemli bir ikilem söz konusudur. Devlet dışındaki muhalefet hareketleri, giderek daha seküler ve radikal bir yönelime kayarken, Reformcuların bu kesimde yarattıkları hayal kırıklığını tamir edip edemeyeceklerini zaman gösterecek. Yine bir bütün olarak Kürt hareketi de Reformculardan uzak düşmüş durumda. 1997-2000 arasında ortaya çıkan yakınlaşma zamanla ciddi biçimde geriledi. Reformcuların bu konularda da ideolojik yenilenmeye ihtiyaçları var. Reformcuların devlette güçlenirken toplumsal hareketlerle de temaslarını yitirmemek gibi ağır bir sorumlulukları var.

Tüm bu analizlerde unutulmaması gereken nokta, İran Devrimi'nin parti, sendika gibi modern örgütlenmelere vurduğu darbedir. Sözgelimi Reformcuların en büyük açmazlarından birisinin, en başta partiler olmak üzere, siyasal kurumsallaşmayı tamamlayamamaları olduğu unutulmamalıdır. Bu da devrimin olumsuz bakiyesidir ve ancak zamanla aşılabilecektir. Bu nok-

tada, Vaclav Havel'in Çekoslovakya'da komünist rejime karşı geliştirdiği "anti-politik politika" stratejisini anımsayabiliriz. Havel bu yaklaşımla, komünist rejimin kurum ve değerlerini tanımayan toplumun, kendi paralel kurum ve değerlerini inşa etmesini ve zaman içinde rejimin meşruiyetini aşındırmasını amaçladığını anlatmak istiyordu. Asef Bayat da, Mısır ve İran'ı karşılaştırdığı bir makalesinde, İran'da devrimin, ortak düşmana karşı birleşen, ama düşman yok edildikten sonra ne yapacaklarını bilmeyen, çok örgütlü olmayan, kurumsallaşmaların tamamlayan kesimlerce başarılmasından bahsediyordu.[90] Burada toplumun farklılığı, örgütlü bir çoğullaşmaya tekabül etmiyordu. Bu nedenle devrim, toplumda kökleşmeyi başaramadı. Bir başka ifadeyle, İran'da "devrim vardı ama toplumsal hareket yoktu." Mısır'daysa, İslamcılık, paralel değer ve kurumlar inşa etmeyi başardı. Bunun getirdiği sivil ve politik imkanlar, devrim isteğini ve ihtimalini zayıflattı.

Bu makaleden çıkarılacak dersi günümüz İran'ına uyarlarsak, Reformcular dahil bütün muhalefetin yeterince güce ve farklılıkların tekabül ettiği çoğul bir örgütlenmeye henüz kavuşamadıkları, bu nedenle de paralel toplum ve değerlerini henüz oluşturamadıkları söylenebilir. Yine Bayat'ın mantığını izlersek, 2009'da mücadelenin bir raundu, bu zayıflık yüzünden kaybedilmiş olabilir. Ama uzun vadede muhalefetin bir bütün olarak bu eksikliği aştığı ve muhafazakâr devlet seçkinlerinin mağlubiyete uğratılabileceği bir hareketler toplamına ulaşılabilir. Bayat'ın kavramlarıyla ilerlersek, muhalefet "devrimsiz bir hareket" olarak başarı elde edebilir. İran toplumu, devletin dayattığı kamusal alanı zorlayarak, kendisine alan açma konusunda oldukça tecrübe kazanmış durumda. Bunu yaparken rejimle direkt çatışmadan kaçmayı da biliyor.

Sözgelimi rejimin kadınları özel alana kapatma çabaları, kadınların rejimin söylemsel iç çelişkilerini de başarıyla kullanabilmeleri sayesinde püskürtülmüş durumda. Kadınlar kamusal

90 Asef Bayat, "Revolution without movement, movement without revolution: Comparing Islamic Activism in Iran and Egypt," *Comparative Studies in History and Society*,cilt 40, no.1 (Ocak 1998): 136-169

hayatta beklenmedik bir varlık göstermeyi başardılar. İlk başta politik bulunmayan mikro mücadelelerin toplamında rejim tedrici biçimde geriletilmiş durumda. "Anti-politik politika" stratejisinin getirdiği kazanımlar hafife alınmamalı. İran toplumu, kendi lehine sonuçlar getireceğine inandığı seçimlere asılarak, rejimi ters köşeye yatırma kapasitesine de sahip. 1997 seçimlerinde Hatemi'yi seçen İranlılar, 2013 seçimlerinde de sürpriz yaparak ellerindeki tek şans olan Ruhani'ye destek vermeyi bildiler. Rejimin sunduğu sınırlı siyasal imkânlar ve toplumun ilk başta politik doğası görülmeyen onlarca mikro mücadelesi sonucunda rejim dönüştürülebilir. Bu dönüşüm başarılabilirse İran'ın, devrimci İslamcılığın en büyük mağlubiyetine sahne olması ihtimali hafife alınmamalıdır. Bu yenilginin, Ortadoğu'da demokratikleşme sürecine muazzam etkilerinin olması da kuvvetle muhtemeldir...

Y. DOĞAN ÇETİNKAYA 1975'te İstanbul'da doğdu. 1997'de İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. İlk Yüksek Lisansını Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde 2002'de tamamladı. İkinci Yüksek Lisans derecesini 2004 yılında Budapeşte'de Central European University'den, Doktora derecesini Hollanda'nın Leiden Üniversitesi'nden 2010'da aldı. 1999'da İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde araştırma görevlisi oldu. Halen aynı fakültede yardımcı doçent olarak çalışmaktadır. 2012-2013 öğretim yılında Atina'da Panteion Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Tarih Bölümü'nde misafir öğretim görevlisi olarak bulundu. 2011 yılından beri İstanbul Özgür Üniversite'de seminer dersleri veriyor. 2003-2008 yılları arasında Eğitim-Sen İstanbul 6 No'lu Üniversiteler Şubesi'nde yönetim kurulu üyesi, 2005-2007 arasında da Özgürlük ve Dayanışma Partisi'nde parti meclisi üyesi olarak çalıştı. 2013'te Tarih Vakfı Yönetim Kurulu üyeliğine seçildi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları ve *Toplumsal Tarih* dergisi yayın kurulu üyesidir. 2004'te *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* adlı kitabı ve 2008'de *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim* adlı derlemesi İletişim Yayınları tarafından yayımlandı. 2014'de *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* adlı kitabı Londra'da I.B. Tauris tarafından yayımlandı. Bu kitabın Türkçesi yakında İletişim Yayınları tarafından yayımlana-

caktır. Türkiye'nin toplumsal ve siyasal tarihi, toplumsal hareketler, Türk milliyetçiliği, Türkiye sol düşüncesi, Türkiye futbol tarihi ve sınıf hareketi üzerine yazdığı yazılar çeşitli yabancı/yerli dergi ve kitaplarda yayımlandı.

METE ÇUBUKÇU Gazeteciliğe 1986'da başladı. Karacan Yayınları, Nokta Dergisinde çalıştı. 1992'den bu yana televizyoncu. Kanal 6, ATV, Star TV'de görev yaptı. Halen NTV Haber Müdürü. Dünyanın birçok kriz ve savaş bölgesinde; Afganistan, Filistin, Bosna, Azerbaycan, Irak, Kosova, Çeçenistan, Cezayir, Lübnan, Güneydoğu Anadolu'da haber yaptı. Başta Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Olmak üzere birçok kuruluştan ödül aldı. *NTVMSNBC*, *Referans* gazetesinde ve *Birikim* dergisinde yazıyor. Maltepe Üniversitesi'nde Uluslararası Gazetecilik dersi veriyor. Yayımlanmış kitapları şunlardır: *Bizim Filistin* (2002); *Ateş Altında Gazetecilik* (2005), *Ortadoğu'nun Yeniden İşgali* (2006); *Yıkılsın Bu Düzen/Fel Yashut Ennizam!: Arap Ayaklanmaları ve Sonrası* (2012).

JAMES L. GELVIN UCLA Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir. Ortadoğu'nun sosyal ve kültürel tarihi üzerine (Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin'i kapsayacak şekilde) araştırmalar yapmakta ve dersler vermektedir. Yayımlanmış kitaplarından bazıları şunlardır: *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire* (Berkeley: University of California Press, 1998); *The Modern Middle East: A History* (New York: Oxford University Press, 2004); *Israel Palestine Conflict: One Hundred Years of War* (Cambridge, Cambridge University Press, 2005); *The Arab Uprisings: What Everyone Needs to Know* (New York: Oxford University Press, 2012); *Global Muslims in the Age of Steam and Print, 1850-1930* (der.), (Berkeley: University of California Press, 2013).

HAZEM KANDİL Cambridge Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde, St. Catharine's College'da öğretim üyesidir. Çalışmaları ağırlıklı olarak askerî-güvenlik kurumları ve devrimci hareketler üzerine yoğunlaşmaktadır. Ortadoğu'da özellikle Mısır, İran ve Türkiye üzerine araştırmalar yapan yazarın bu konularda yayımlanmış pek çok makalesi ve *Soldiers, Spies, and Statesmen: Egypt's Road to Revolt* (Verso, 2012) başlıklı bir kitabı bulunmaktadır.

FARHAD KHOSROKHAVAR EHESS'te araştırma direktörü ve sosyologdur. Modern İran'ın sosylojisi, İslam antropolojisi ve Fransa'da İslam'la ilgili sosyal problemler üzerine araştırmalarıyla tanınmaktadır. Yayımlanmış eserlerinden bazıları şunlardır: *L'islamisme et la mort, le martyre révolutionnaire en Iran*, Paris, L'Harmattan, 1995; *L'islam des jeunes*, Paris, Flammarion, 1997; *Anthropologie de la révolution iranienne, le rêve impossible*, Paris, L'Harmattan, 1997; *Les Nouveaux Martyrs d'Allah*, Paris, Flammarion, 2002; *Inside Jihadism: Understanding Jihadi Movements Worldwide*, Boulder, London, Paradigm Publishers, 2009; *Jihadist Ideology: The Anthropological Perspective, The Centre for Studies in Islamism and Radicalization (CIR)*, Aarhus C, Scandinavian Book A/S, 2011; *The New Arab Revolutions that Shook the World*, Boulder, London, Paradigm Publishers, 2012; *Iran and the Challenges of the Twenty-First Century*, (Houchang E. Chehabi ve Clément Therme ile birlikte, ed.), Costa Meza, Mazda Publishers, 2013.

YÜKSEL TAŞKIN 2002'den itibaren Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde akademik faaliyetlerine devam eden Taşkın, 2009'da doçent oldu. New York Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Merkezi (1999-2000), Hollanda'daki Modern Dünya'da İslam Çalışmaları Uluslararası Enstitüsü'nde (ISIM) 2005-2006 sonbahar döneminde ve ABD'deki Northwestern Üniversitesi, Buffett Uluslararası ve Karşılaştırmalı Araştırmalar Merkezi'nde 2011-2012 bahar döneminde misafir öğretim üyesi olarak bulundu. Türkiye sağının farklı bileşenleri üzerinde yürüttüğü akademik çalışmalarının bir kısmı İletişim Yayınları tarafından hazırlanan *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* kitap dizisinde yer aldı. *Birikim* dergisinde de çeşitli yazıları yayımlanan Taşkın'ın ilgilendiği diğer konular, "siyaset sosyolojisi", "entelektüeller ve toplumsal hareketler", "Ortadoğu'da toplum ve siyaset" olarak öne çıkmaktadır. Yayımlanmış kitapları şunlardır: *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına: Milliyetçi Muhafazakar Entelijansiya*, İletişim Yayınları, 2007; *AKP Devri: Türkiye Siyaseti, İslâmcılık ve Arap Baharı*, Birikim Yayınları, 2013; *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* (Suavi Aydın'la birlikte), İletişim Yayınları, 2014.

17 Aralık 2010'da, dünyanın en meşhur işportacısı Muhammad Bouazizi, yüzde otuzluk işsizlik oranına sahip bir Tunus kasabası olan Sidi Bouzid'te, belediye önünde kendini ateşe verdi. Günün daha erken saatlerinde mallarına el konmuş olan Muhammad, şikâyet etmeye gittiğinde aşağılanmaya maruz kalmıştı. Onun kendini yakışı, on gün sonra Tunus'un başkentine ulaşacak olan protestoların fitilini ateşledi.

Son yıllarda Ortadoğu'da yaşanan hareketlenme, isyan, direniş dalgası bu olayla başladı. Bouazizi'den önce de insanlar haysiyetlerini rencide eden davranışlar karşısında Ortadoğu'nun kaderine isyan edercesine kendilerini ateşe vermişti. Ancak Tunus'ta 2010'da başlayan isyan ve direniş dalgası tüm Ortadoğu'ya yayıldığında Bouazizi bir bayrak haline geldi.

Y. Doğan Çetinkaya'nın derlediği bu kitap, Ortadoğu'da son dönemde yaşananları etraflı bir tarihsel-politik değerlendirmenin ekseninde ele alıyor. Bir yanda 18. yüzyılın sonundan bugüne Ortadoğu'da yaşanan isyan, direniş, devrim ve toplumsal/siyasal hareketler tartışmanın bir hattını kuruyor. Diğer hatta İran Devrimi, devrim ve ertesinde yaşanan gelişmelerin ışığında tartışılıyor. Bu iki hattın ortasında ise son dönemin en uzun süren deneyim örneği olarak Mısır, merkeze yerleşerek ayrıntılı bir şekilde inceleniyor; toplum, ekonomi, siyaset, ordu ve muhalefet kapsamlı bir analize tâbi tutuluyor.

Y. Doğan Çetinkaya, James Gelvin, Hazem Kandil, Farhad Khosrokhavar, Mete Çubukçu, Yüksel Taşkın'ın makalelerinden oluşan *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*, Ortadoğu'da ne olup bittiğini anlamak için derinlikli bir bakış sunuyor.

iletişim